

ISSN 2233-1603

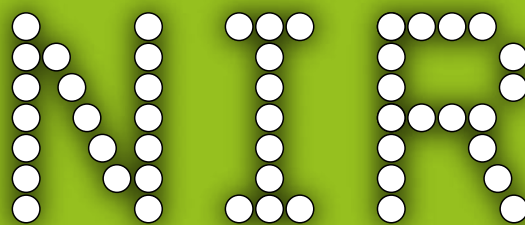

9 772233 160004

Internacionalni univerzitet BRČKO distrikt BiH

GODINA IX, BROJ **16** JANUAR 2020.

ČASOPIS ZA NAUKU, ISTRAŽIVANJE, RAZVOJ

Internacionalni univerzitet
Brčko distrikt BiH

NIR

Časopis za nauku–istraživanje–razvoj

godina IX, broj 16

Brčko, januar 2020.

SADRŽAJ

STUDIJE I ČLANCI

<i>Dr Damir Juras, Mr Ivana Erceg Ćurić</i> Zaštita dostojanstva radnika u pravu Republike Hrvatske.....	7
<i>Dr Šaban Nurić</i> Ruska Federacija, politički sistem, tranzicija, stanje i perspektive.....	19
<i>Mr Rade Lazić, Mr Hašim Mujanović, Dr Ismet Šabotić</i> Tranzicija i reforma javne uprave.....	35
<i>Aleksandar Radulović</i> Neobnovljivi resursi – trendovi korišćenja.....	45
<i>Mr Esma Hasanbašić, Prof. Dr Rahim Gadžić, Mr Aldijana Aličković-Žunić</i> Kvantitativno i kvalitativno istraživanje odgojno-obrazovne prakse.....	65
<i>Vedrana Macanović, Ljiljana Pavlović</i> Razvoj relationship marketinga.....	85
<i>Dr Harun Sinanović</i> Zračni ovjes.....	99
<i>Gordana Blagojević, Mr Mersad Kujević, Dr Stojan Aleksić</i> Savremene tehnologije prevoza u drumskom saobraćaju.....	107
<i>Mr Ramo Mulahusejnović, Mr Davor Ivanović</i> Inteligentni transportni sistemi – nezaobilazni u transportnim sistemima budućnosti.....	115
<i>Dejan Đorđević, Šejla Šećkanović</i> Vrste pridruživanja Evropskoj uniji.....	123
Uputstvo za saradnike	141

CONTENTS

ARTICLES AND STUDIES

Damir Juras, Ph.D., Ivana Erceg Ćurić, M.Sc.

The protection of dignity of workers in the Croatian law.....7

Šaban Nurić, Ph.D.

Russian federation, political system transition, state and perspectives..... 19

Rade Lazić, M.Sc., Hašim Mujanović, M.Sc., Ismet Šabotić, Ph.D.

Transition and public administration reform..... 35

Aleksandar Radulović

Inhabitable resources – trends of use..... 45

Esma Hasanbašić, M. Sc., Rahim Gadžić, Ph.D., Aldijana Aličković-Žunić, M. Sc.

Quantitative and qualitative research in educational practice..... 65

Vedrana Macanović, Ljiljana Pavlović

Development relationship marketing..... 85

Harun Sinanović, Ph.D.

Air suspension..... 99

Gordana Blagojević, Mersad Kujević, M.Sc., Stojan Aleksić, Ph.D.

Modern transport technologies in road transport..... 107

Ramo Mulahusejnović, M.Sc., Davor Ivanovic, M.Sc.

Intelligent transport systems – unavoidable
in the transport systems of the future..... 115

Dejan Đorđević, Šejla Šećkanović

Types of accession to the European union..... 123

Instructions for submitting a journal 141

STUDIJE I ČLANCI

Dr Damir Juras

Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske
Odjel prvostupanjskog disciplinskog sudovanja, Split
e-mail: Damir.Juras@xnet.hr, djuras@mup.hr

UDC 070(82-92) (341.1/.8)(497.5)

Pregledni članak

Mr Ivana Erceg Ćurić

Općinski sud u Splitu, Grupa za radne sporove
e-mail: Ivana.ErcegCuric@osst.pravosudje.hr

ZAŠTITA DOSTOJANSTVA RADNIKA U PRAVU REPUBLIKE HRVATSKE

SAŽETAK: U radu se, uz navođenje stajališta pravne teorije i sudske prakse, navode pravila kojima se regulira zaštita dostojanstva radnika u Republici Hrvatskoj. Uvodno se definira pojam dostojanstva, te izrazi uznemiravanje i mobing. Središnji dio rada opisuje postupak i mjere zaštite dostojanstva radnika, pojavne oblike uznemiravanja (mobinga) na radnom mjestu, sadržaj tužbenog zahtjeva kojim tužitelj traži zaštitu pred sudom, procesna pravila u sudskom postupku i dokazivanje mobinga. Posebno se ističe, da u odnosu na teret dokazivanja kod mobinga, posebnih procesnih odredbi nema, već vrijede opća procesna pravila da svaka stranka u sporu mora dokazati svoje tvrdnje. Na samom kraju rada analizira se pravo radnika na naknadu neimovinske i imovinske štete koju je pretrpio na radu ili u vezi s radom zbog povrede dostojanstva.

Zaključak autora jest da je nužno primijeniti pravnu regulativu kojom se štiti dostojanstvo radnika u funkciji izbjegavanja štetnih posljedica za radnika i za poslodavca, a za pravilnu primjenu osobito je važno pratiti i primjenjivati sudsku praksu.

KLJUČNE RIJEČI: dostojanstvo radnika, sudska zaštita, sudski spor, mobing, naknada štete.

1. Uvod

Hrvatsko radno zakonodavstvo daje ovlaštenje poslodavcu pobliže odrediti mjesto i način obavljanja rada radnika, obvezujući ga da radniku osigura uvjete za rad na siguran način i na način koji ne ugrožava zdravlje radnika, te da zaštiti dostojanstvo radnika za vrijeme obavljanja posla od postupanja nadređenih, suradnika i osoba s kojima radnik redovito dolazi u doticaj u obavljanju svojih poslova, ako je takvo postupanje neželjeno i u suprotnosti sa zakonom (čl. 7. Zakona o radu, dalje: ZR, *Narodne novine*, dalje: NN, 93/14, 127/17, 98/19). Ustavni sud Republike Hrvatske je naglasio da „Ustav svakom jamči poštovanje i pravnu zaštitu osobnog i obiteljskog života, dostojanstva, ugleda i časti. Dostojanstvo čovjeka ključni je čimbenik koncepta prava i dužnosti čovjeka. Svako ljudsko biće ima dostojanstvo već samom činjenicom što pripada ljudskom rodu. U ljudskom dostojanstvu svi su ljudi jednaki u svojim pravima i obvezama koja proizlaze iz ljudske prirode. Dostojanstvo je nepovredivo, jer proizlazi iz ljudske jednakosti. Ono pripada svakome i to svakome jednako. Ugled i čast vanjske su manifestacije ljudskog dostojanstva kao zbir etičkih vrijednosti koje pojedinac ima

kao član određene društvene zajednice. Subjektivno se ugled i čast, kao Ustavom zaštićena dobra, iskazuju kroz uvažavanje okoline i osobni osjećaj vrijednosti. Ustav pruža zaštitu i dostojanstvu kao svojstvu svakog čovjeka, ali i njegovoj vanjskoj subjektivnoj manifestaciji. Ova zaštita, stoga, zahvaća i intimnu sferu pojedinca, odnosno i njegov osobni život.“ (U-III-6791/2014 od 30. 05. 2014. godine).

Kao sinonim za uznemiravanje (zlostavljanje) na radu, čime se povrjeđuje dostojanstvo radnika, koristi se izraz mobing, koji se u stručnoj literaturi definira kao „oblik ponašanja u struci ili na radnom mjestu ili u različitim oblicima organiziranog djelovanja ljudi (primjerice različite udruge građana) kojim jedna ili više njih u pravilu trajno i sustavno ponižava i zlostavlja drugu osobu s ciljem ugrožavanja časti, ugleda i dostojanstva te osobe, često s namjerom da se zlostavljana i ponižavana osoba ukloni s radnog mjesta, iz struke ili organizacije“ (Crnić, 2014: 100–101). Vrhovni sud Republike Hrvatske (dalje: VSRH) definirao je mobing kao „specifičan oblik ponašanja na radnom mjestu, kojim jedna osoba ili skupina osoba sustavno i dugotrajno psihički (moralno) zlostavlja i ponižava drugu osobu, s ciljem ugrožavanja njezina ugleda, časti, ljudskog dostojanstva i integriteta, sve do eliminacije s radnog mjesta. Takvo ponašanje, zbog visoke učestalosti i dugog trajanja, često dovodi do značajnih mentalnih, psihosomatskih i drugih zdravstvenih poremećaja kod osobe izložene takvom zlostavljanju, uzrokujući time povredu prava osobnosti.“ (Revr 147/2017-2 od 31. listopada 2018. godine). Pojavni oblici mobinga mogu se kategorizirati kao: napadi na mogućnost izražavanja, napadi na društvene kontakte, napadi na ugled, napadi na kvalitetu životne i radne sredine i napadi na zdravlje (Gović Penić, Koić, Vasiljević, Vinković, 2018).

U slučaju kad poslodavac ignorira zakonske obveze radi zaštite dostojanstva radnika, jedini izlaz predstavlja podnošenje tužbe nadležnom sudu radi ostvarenja primjerene sudske zaštite.

2. Pravna regulativa za zaštitu dostojanstva radnika

Postupak i mjere zaštite dostojanstva radnika od uznemiravanja i spolnog uznemiravanja uređuju se posebnim zakonom, kolektivnim ugovorom, sporazumom sklopljenim između radničkog vijeća i poslodavca ili pravilnikom o radu. Poslodavac koji zapošljava najmanje dvadeset radnika dužan je imenovati osobu koja je osim njega ovlaštena primati i rješavati pritužbe vezane za zaštitu dostojanstva radnika, koja je u roku od osam dana dužna ispitati pritužbu (čl. 134. st. 1–3. ZR-a). Poslodavac može imenovati bilo koju osobu, pa čak i onu koja nije njegov zaposlenik, što može otežati dostupnost takve osobe

radnicima. Tu osobu poslodavac imenuje samostalno, pa može imenovati i osobu koja ne uživa povjerenje radnika. Imenovanjem takve osobe poslodavac ne gubi svoju ovlast, odnosno on je i nadalje dužan rješavati problem uznemiravanja. Kod provjere pritužbenih navoda ovlaštena osoba će obaviti razgovore sa uključenim osobama, ispitati svjedoke, prikupiti pisanu dokumentaciju i zapise tehničkih uređaja, kao i poduzeti druge raspoložive radnje. Prilikom obavljanja provjera treba postupati diskretno, jer su podaci u postupku zaštite dostojanstva tajni (čl. 134. st. 8. ZR-a). Ako se utvrdi uznemiravanje radnika treba poduzeti mjere da se ono prekine, odnosno da se ono ponovi i to upozorenjem zlostavljaču ili njegovim udaljavanjem sa radne pozicije, odnosno iz poduzeća (u najtežem slučaju poslodavac bi zlostavljaču trebao otkazati ugovor o radu zbog teške povrede radne obveze (čl. 134. st. 9. u vezi čl. 116. i 117. ZR-a).

Ako poslodavac u propisanom roku (osam dana od obraćanja radnika) ne poduzme mjere za sprječavanje uznemiravanja ili ako su mjere koje je poduzeo očito neprimjerene, radnik koji se pritužio ima pravo prekinuti rad dok mu se ne osigura zaštita, pod uvjetom da je u daljnjem roku od osam dana zatražio zaštitu pred nadležnim sudom. Ako postoje okolnosti zbog kojih nije opravdano očekivati da će poslodavac zaštititi dostojanstvo radnika, radnik nije dužan dostaviti pritužbu poslodavcu i ima pravo prekinuti rad, pod uvjetom da je zatražio zaštitu pred nadležnim sudom i o tome obavijestio poslodavca u roku od osam dana od dana prekida rada. Za vrijeme prekida rada, radnik ima pravo na naknadu plaće u iznosu plaće koju bi ostvario da je radio. Ako je pravomoćnom sudskom odlukom utvrđeno da nije povrijeđeno dostojanstvo radnika, poslodavac može zahtijevati povrat naknade isplaćene za vrijeme prekida rada. (čl. 134. st. 4–6. ZR-a). Pravo na prekid rada uz naknadu plaće osigurava radniku samozaštitu od uznemiravanja kada mu zaštitu nije osigurao poslodavac. Prekidom rada radnik preuzima na sebe rizik da se u sudskom postupku utvrdi da poslodavac nije povrijedio obvezu, te da je prekid bio neopravdan, odnosno obzirom na to da „nije moguće radni odnos ispunjavati unazad, radnik koji nije uspio u sporu radi zaštite dostojanstva, a primio je naknadu plaće, dužan je isplatiti poslodavcu ekvivalent za neizvršeni rad i to upravo u visini bruto ugovorene plaće konkretnog radnika“ (VSRH, Revr 1189/2011 od 11. 04. 2012. godine). Izostanak s posla osobe koja je podnijela tužbu radi zaštite dostojanstva, ali je propustila o tome na jasan i nedvosmislen način obavijestiti poslodavca, „predstavlja osobito tešku povredu obveze iz radnog odnosa i kao takva jest razlog za izvanredni otkaz ugovora o radu“ (VSRH, presuda br. Revr 125/14 od 16. 09. 2014. godine). Nakon proteka osam dana od dana kada je prekinuo rad, radnik gubi pravo na prekid rada, pa je izostanak s posla u takvom slučaju neopravdan i „predstavlja osobito tešku povredu obveze iz radnog odnosa“

(VSRH, Revr 1830/09 od 02. 12. 2019. godine). Prekid rada prije proteka roka za očitovanje poslodavca o pritužbi „predstavlja tešku povredu obveze iz radnog odnosa zbog koje uz uvažavanje svih okolnosti i interesa objiju ugovornih strana nastavak radnog odnosa nije moguć“ (VSRH, Revr 814/06 od 24. 01. 2007. godine). Korištenje prava na samozaštitu u dobroj vjeri, odnosno prekid rada uz podnošenje tužbe radi zaštite od uznemiravanja, ako je tužba odbijena, nije opravdani razlog za otkaz ugovora o radu.

Uznemiravanje nije definirano ZR-om, a Zakon o suzbijanju diskriminacije (NN 85/08, 112/12, dalje: ZSD – čl. 3. u svezi sa čl. 1.) kao *lex specialis*, određuje da je uznemiravanje svako neželjeno ponašanje, uzrokovano nekom diskriminirajućom osnovom (rasa ili etnička pripadnost ili boja kože, spol, jezik, vjera, političko ili drugo uvjerenje, nacionalno ili socijalno podrijetlo, imovno stanje, članstvo u sindikatu, obrazovanje, društveni položaj, bračni ili obiteljski status, dob, zdravstveno stanje, invaliditet, genetsko nasljeđe, rodni identitet, izražavanje ili spolna orijentacija), koje ima za cilj ili stvarno predstavlja povredu dostojanstva osobe, a koje uzrokuje strah, neprijateljsko, ponižavajuće ili uvredljivo okruženje, dok je spolno uznemiravanje određeno kao verbalno, neverbalno ili fizički neželjeno ponašanje spolne naravi koje ima za cilj ili stvarno predstavlja povredu dostojanstva osobi, koje uzrokuje strah, neprijateljsko, ponižavajuće ili uvredljivo okruženje. Definicija iz ZSD-a jeste važan i usmjeravajući kriterij za utvrđivanje uznemiravanja, ali ne mora biti jedini jer se uznemiravanje na radu može tumačiti i primjenjivati i šire od određenja iz ZSD-a, odnosno „tumačiti i primjenjivati da je uznemiravanje svako neželjeno ponašanje koje ima za cilj ili stvarno predstavlja povredu dostojanstva osobe, a koje uzrokuje strah, neprijateljsko, ponižavajuće ili uvredljivo okruženje“ (Frntić, 2017: 525). Dakle, i radnici koji su uznemiravani iz razloga koji nisu navedeni kao osnova diskriminacije u ZSD-u, mogu koristiti zaštitu po ZR-u, odnosno „pojam mobinga uključuje svaku vrstu psihofizičkog zlostavljanja ili uznemiravanja na radnom mjestu, neovisno o tome je li ono uzrokovano nekom od zabranjenih diskriminacijskih osnova iz Zakona o suzbijanju diskriminacije ili pak ne proizlazi iz takve osnove već je riječ o zlostavljanju iz nekih drugih motiva“ (Ustavni sud Republike Hrvatske, U-III-6791/2014 od 30. 05. 2018. godine).

3. Tužbeni zahtjev

Tužba treba sadržavati određeni zahtjev u pogledu glavne stvari i sporednih traženja, činjenice na kojima tužitelj zasniva zahtjev, dokaze kojima se utvrđuju te činjenice, kao i

druge podatke koje mora sadržavati svaki podnesak. Sud će po tužbi postupati i kad tužitelj nije naveo pravnu osnovu tužbenog zahtjeva, a ako je tužitelj pravnu osnovu naveo sud za nju nije vezan (čl. 186. Zakona o parničnom postupku, dalje: ZPP, NN 53/91, 91/92, 58/93, 112/99, 88/01, 117/03, 88/05, 02/07, 84/08, 96/08, 123/08, 57/11, 148/11, 25/13, 89/14, 70/19), pa pogrešno označavanje pravne osnove nije razlog za odbijanje tužbenog zahtjeva ako iz utvrđenih činjenica proizlazi osnovanost zahtjeva po drugom pravnu osnovu, primjerice ako je tužba podnesena po osnovi diskriminacije, a utvrdi se postojanje mobinga.

Tužbeni zahtjev radnika može biti deklaratorne prirode, odnosno radi utvrđenja da je radnik pretrpio mobing – u dispozitivu tužbe ne trebaju biti navedene radnje i načini na koji je mobing izvršen, odnosno „bitno je da se sadržaj mobinga može jasno 'prepoznati' iz obrazloženja tužbe“ (Popović: 2014: 52) i/ili kondemnatorne prirode, odnosno radi zabrane vršenja ponašanja koja predstavljaju mobing (njime radnik može tražiti da tuženik prestane sa štetnom radnjom, primjerice, da ga prestane omalovažavati ili vrijeđati, da prestane s nedodjeljivanjem radnih zadataka i sl.) i da se ubuduće suzdrži od radnji kojima se vrijeđa pravo osobnosti (osim konkretnih radnji može se zahtijevati i zabrana sličnih radnji kako u izvršenju presude ne bi došlo do situacije da presuda ne obuhvaća sličnu povredu prava osobnosti) i/ili naknade štete.

4. Procesna pravila u sudskom sporu

Radnik koji podnosi tužbu radi zaštite dostojanstva, ne treba prethodno poslodavcu podnijeti zahtjev za ostvarenje prava koje smatra povrijeđenim (čl. 133. st. 5. ZR-a). „Ovo isključivanje radnika koji traže zaštitu dostojanstva, prema Zakonu o radu, logično je s obzirom na to da je odredbom koja regulira postupak zaštite dostojanstva predviđen samostalni, potpuno drugačiji, put traženja pravne zaštite, a taj put sam po sebi isključuje postupanje po odredbama o zaštiti prava iz radnog odnosa.“ (Zlatović, Malenica, 2013: 368.)

Postupak kojim radnik traži zaštitu od mobinga je radni spor, pa se primjenjuju odredbe ZPP-a, a posebno su važne odredbe koje se odnose na postupke u parnici iz radnog odnosa. Sud pri određivanju rokova i ročišta treba voditi računa o hitnom rješavanju radnih sporova. Rok za odgovor na tužbu je petnaest dana. Spor pred prvostupanjskim sudom treba biti okončan u roku od šest mjeseci od dana podnošenja tužbe, a žalba protiv prvostupanjske odluke mora biti riješena u roku od trideset dana od njezina primitka (čl. 434. ZPP-a). Navedeni rokovi su instruktivne prirode. Novčane tražbine koje se utužuju na temelju radnog

odnosa utvrđuju se u bruto iznosu (čl. 433. a ZPP-a). Tako je sud utvrdio da tužiteljica, koja je bila na bolovanju zbog uznemiravanja na radnom mjestu i ostvarila manja primanja nego da je radila, „ima pravo na naknadu razlike u bruto iznosu, jer se tek isplatom navedenog punog iznosa ostvaruje njezino pravo na naknadu štete iz čl. 1085. ZOO-a“ (VSRH, presuda br. Revr 954/2015-2 od 19. 10. 2016. godine). U sudskom sporu radnika, osim odvjetnika, kao punomoćnik može zastupati osoba koja je u radnom odnosu u sindikatu čiji je tužitelj član ili u udruzi sindikata u koju je udružen sindikat čiji je on član (čl. 434. a ZPP-a). Tijekom postupka sud može i po službenoj dužnosti odrediti privremene mjere koje se primjenjuju u ovršnom postupku (čl. 435. ZPP-a). Rok za izvršenje činidbe naložene presudom je petnaest dana. Rok za podnošenje žalbe je osam dana, a sud može iz važnih razloga odlučiti da žalba ne zadržava ovrhu odluke (čl. 328., 348. i 437. ZPP-a). Prvostupanjska odluka se povodom žalbe može vratiti na ponovno suđenje prvostupanjskom sudu samo jednom, a u slučaju da drugostupanjski sud u povodu druge žalbe ponovno utvrdi da bi presudu trebalo vratiti na ponovno suđenje prvostupanjskom sudu, sam će provesti postupak i donijeti meritornu odluku (čl. 366. a ZPP-a). Revizija protiv pravomoćne odluke se može podnijeti ako je Vrhovni sud Republike Hrvatske dopustio njezino podnošenje (čl. 382. i 385. a ZPP-a).

5. Dokazivanje mobinga

Sucima i vještacima nameće se odgovorna zadaća utvrđivanja okolnosti u svakom pojedinom slučaju, razlučivanja dopuštenog od nedopuštenog ponašanja i prepoznavanja stupnja ugroženosti prava radnika.

Upravo dokazivanje u postupku pokrenutom zbog mobinga za većinu žrtava predstavlja problem. Radnik mora dokazati uzročnu vezu između štetnog ponašanja zlostavljača i nastalih posljedica, a mora dokazati i da se radi o sustavnim napadima, kojim se žrtva psihički zlostavlja ili ponižava, s ciljem ugrožavanja njezinog ugleda, časti, ljudskog dostojanstva i integriteta. Dakle, na radniku, kao tužitelju, leži dužnost iznošenja činjenica na kojima počiva tužba, odnosno okolnosti na kojima se temelji tvrdnja o uznemiravanju (čl. 135. st. 1. ZR-a), kada se teret dokaza prebacuje na poslodavca odnosno radnik bi „trebao precizno označiti sve postupke za koje tvrdi da je bio zlostavljan (mobingiran), uzročnu vezu i štetu, dok bi po režimu presumirane krivnje poslodavac trebao dokazati da nema protupravnosti štetne radnje, dakle da je štetna radnja bila zakonita, odnosno dokazati da nije kriv, a mogao bi naravno i dokazivati, odnosno da nema same štetne radnje.“ (VSRH, Revr

1042/2013 od 30. 09. 2015. godine). Ovo iz razloga jer „u odnosu na zaštitu od mobinga ZR nije osigurao specifičnu zaštitu radnika na radnom mjestu, već se u tom slučaju primjenjuju adekvatne odredbe Zakona o obveznim odnosima (NN 35/05 i 41/08) i to: odredbe čl. 4., 8., 1100., 1107., 1047., 1048., 1095., te u tim slučajevima teret dokazivanja općih pretpostavki odgovornosti za štetu jest nad tužiteljima.“ (VSRH, Revr 147/17 od 31. 10. 2018. godine).

„Za utvrđivanje ponašanja koja se mogu okarakterizirati kao mobing najčešći dokazi su saslušanje stranaka i svjedoka, te uvid u pravno relevantnu dokumentaciju, npr. zapisnike sa sastanaka, e-mailove. Kao dokaz može se koristiti i uvid u poruke na mobitelu.“ (Gović Penić, 2014: 40). Neki autori žrtvama predlažu da: 1. vode osobni dnevnik događanja, 2. privatno tehnički snime razgovor s počiniteljem, 3. uspostave i čuvaju pisanu korespondenciju s moberom (Mühe, 2006). U današnje doba posebno je interesantno (važno) da li dokaz u sudskom postupku može biti neovlašteno snimljena izjava mobera. Kazneno djelo neovlaštenog zvučnog snimanja i prisluškivanja (čl. 143. Kaznenog zakona, NN 125/11, 144/12, 56/15, 61/15, 101/17, 118/18, 126/19) može se počinuti na četiri različita načina: snimanjem tuđih izgovorenih riječi koje nisu namijenjene javnosti, prisluškivanjem drugoga posebnim napravama, uporabom tako dobivenih snimki ili njihovim davanjem drugim osobama te javnim iznošenjem tuđih riječi do kojih se došlo prisluškivanjem (Derenčinović, Cvitanović, Munivrana Vajda, Turković, 2013: 125). Zakonodavac je propisao poseban razlog isključenja protupravnosti za slučajeve kada je takva snimka učinjena u interesu koji je pretežniji od interesa zaštite privatnosti snimane ili prisluškivane osobe, koji sud utvrđuje vaganjem interesa u svakom pojedinom slučaju. Dakle, obzirom na okolnosti pojedinog slučaja, a posebno vrstu, intenzitet i posljedice verbalnog napada na zlostavljanog radnika, sud može utvrditi da je snimanje izjave zlostavljača sačinjeno u interesu koji preteže nad interesom zaštite njegove privatnosti, pa se neće raditi o kaznenom djelu, a snimka će biti valjani dokaz u parničnom postupku.

Kao dokaz mogu se koristiti i snimke nadzornih kamera u radnom prostoru budući da je njihovo korištenje dopušteno radi kontrole ulaska i izlazaka iz radnih prostorija i prostora te radi smanjenja izloženosti radnika riziku od razbojstva, provala, nasilja, krađa i sličnih događaja na radu ili u vezi s radom (čl. 43. st. 2. Zakona o zaštiti na radu, NN 71/14, 118/14, 154/14, 94/18, 96/18). „Ocijenjeno je da nije povrijeđeno radnikovo dostojanstvo kad je rad radnika nadziran prikrivenim video snimanjem, a snimanje je bilo dopušteno poslodavčevim pravilnikom i bilo je u izravnoj vezi s postupanjem u procesu rada, te nije imalo nikakve karakteristike mobinga ili šikaniranja radnika. (VSRH, Revr 1803/09 od 15. 01. 2011. godine).

Sud dokaz vještačenjem provodi kad je radi utvrđivanja ili razjašnjenja kakve činjenice potrebno stručno znanje kojim sud ne raspolaže (čl. 250. ZPP-a). Tako sud putem vještaka utvrđuje vrstu i visinu štete koju je zlostavljana osoba pretrpjela. Vještaci ne donose ocjenu je li radnik bio izložen ponašanju koje on opisuje kao mobing, o čemu zaključak donosi sud. Vještak daje svoje mišljenje na temelju činjenica koje se utvrde u dokaznom postupku.

Kod dokazivanja mobinga, osim štetne radnje, treba dokazati i da se radilo o dugotrajnom procesu, pa se neće smatrati mobingom „povremena neprimjerena i narušena međusobna komunikacija, bacanje mobitela prema tužiteljici na sastanku, rijetka nemogućnost korištenja internetom, otvaranje poslovne pošte u odsutnosti tužiteljice“ (VSRH, Revr 42/14 od 04. 07. 2018. godine).

6. Naknada štete

Poslodavac za štetu, koju je radnik njegovom krivnjom pretrpio na radu ili u svezi s radom, odgovara po općim propisima obveznog prava (čl. 111. ZR-a).

Tko drugome prouzroči štetu dužan ju je naknaditi ako ne dokaže da je šteta nastala bez njegove krivnje, pri čemu se pretpostavlja obična nepažnja, a drugi stupanj nepažnje se mora dokazati (čl. 1045. Zakona o obveznim odnosima, dalje: ZOO, NN 35/05, 41/08, 125/11, 78/15, 29/18), odnosno „odgovornost za štetu nastaje pod pretpostavkom da je osoba odgovorna za štetu počinila protupravnu štetnu radnju zbog koje je nastala šteta osobi koja traži popravak štete i ako postoji uzročna veza između te štetne radnje i štete kao posljedice“ (VSRH, Revr 526/2017-2 od 26. 09. 2017. godine). Oštećenik ima pravo zahtijevati popravljavanje štete i neposredno od drugog radnika, zaposlenog kod poslodavca, ako je štetu prouzročio namjerno (čl. 1061. st. 2. u vezi čl. 1045. st. 1. ZOO-a).

„Oštećenik ima pravo na naknadu svih vrsta štete, tj. i imovinske i neimovinske (čl. 1046. ZOO-a). U praksi se popravljavanje štete zbog zlostavljanja najčešće povezuje s neimovinskom štetom kao posljedicom povrede prava osobnosti (čl. 19. u vezi sa čl. 1046. ZOO-a) i duševnim bolovima i strahom koje žrtva trpi. Iznos (visina) pravične novčane naknade tada se utvrđuje i dosuđuje, u pravilu, zbog toga što oštećeni trpi navedene oblike boli (čl. 1100. st. 2. ZOO-a). Moguće da se povrede prava osobnosti kumuliraju, primjerice zlostavljač povrijedi žrtvino pravo osobnosti na duševno zdravlje, dostojanstvo, čast, ugled, na privatnost obiteljskog života i drugo, ali i na tjelesno zdravlje, pa u obzir valja uzeti i

pretrpljene fizičke boli. Neimovinska šteta može biti popravljena u nenovčanom obliku (primjerice objavljivanjem isprike i sl. – čl. 1099. ZOO-a) ili u novčanom obliku. Najčešće, kao što smo naveli, to je pravična naknada po čl. 19. u vezi sa čl. 1100. st. 1. i 2. ZOO-a, kad je riječ o neimovinskoj šteti. Moguće je, dakako, da za oštećenika nastane uz neimovinsku i imovinska šteta (čl. 1046. ZOO-a u vezi s čl. 1089. tog Zakona – obična šteta i/ili sprječavanje njezina povećanja – izmakla korist). Primjeri za to su nemogućnost daljnjeg školovanja ili gubitak mogućnosti zaposlenja ili napredovanja u zanimanju, pa time nastaje gubitak zarade, tj. izmakla korist (čl. 1089. st. 1. i 3. ZOO-a). Moguće je da žrtva trpi i štetu jer mora plaćati svoje liječenje (čl. 1093. i 1095. ZOO-a) i/ili tuđu pomoć (čl. 1095. ZOO-a) i slično. Imovinska šteta popravljiva se prema čl. 1085. do 1098. ZOO-a.“ (Crnić, 2014: 106–107).

Iako je proces mobinga izuzetno stresan i najčešće dovodi do ozbiljnih zdravstvenih problema, čije postojanje i intenzitet utvrđuju vještaci, treba istaći da „mobingirana osoba može imati pravo na naknadu štete zbog povrede prava osobnosti, iako joj nije ugroženo zdravlje.“ (Gović Penić, 2016: 54).

Visina naknade neimovinske štete nije propisana, a dosuđuje se prema šteti koju je radnik pretrpio, a obzirom da se pojedinačni slučajevi razlikuju po vrsti i intenzitetu radnji mobera te vrsti i posljedicama povrede prava osobnosti, sudovi su, primjerice, dosudili: 7 500,00 kn zbog povrede prava osobnosti tužitelja jer je tuženica „od 11. listopada 2012. pa do 13. siječnja 2013. diskriminirala tužitelja nedodjeljivanjem mu nikakvih radnih zadataka (unatoč zadržavanju zvanja načelnika) zbog čega tužitelj kroz vrijeme dolaska na posao nije mogao osmisliti svoj radni dan“ (Županijski sud u Puli, Gž R-22/15-2 od 18. 12. 2015. godine); 10 000,00 kn „za duševne boli zbog povrede ugleda i časti, kao posljedice negativnog i neprimjerenog ponašanja i postupanja nadređene“ (VSRH, Revr 1253/2012 od 04. 02. 2014. godine); 10 000,00 kn kada su tužiteljici upućene riječi: „gadiš mi se, zašto ne odeš u mirovinu“ (Županijski sud u Velikoj Gorici, Gž-16/13 od 05. 06. 2013. godine); 20 000,00 kn „jer je na temelju provedenih dokaza utvrdio da je tužitelj pretrpio strah i duševne boli zbog smanjenja životnih aktivnosti, a uslijed psihološkog pritiska na tužitelja koje se očitovale u izolaciji tuženika u radnom okruženju jer je drugim radnicima bio zabranjen kontakt s tužiteljem, da je nakon premještanja na nove poslove s manjom plaćom bio smješten u neodgovarajući radni prostor i da je bio izložen tzv. vertikalnom mobingu od nadređenih radnika“ (Županijski sud u Rijeci, Gžr-666/14 od 16. 12. 2014. godine); 40 000,00 kn za povredu prava osobnosti, vodeći računa „o jačini i trajanju povredom izazvanog straha, te utvrđenom stupnju smanjenja životne aktivnosti“ (Županijski sud u Splitu, Gžr-399/18);

40.000,00 kn zbog povrede prava osobnosti jer je „tuženik povrijedio dostojanstvo tužiteljice na način da je na nju vršio nedopušteni pritisak da promijeni svoje mišljenje i grubo diskreditirajući njezinu stručnost, a koje postupanje je prešlo granicu primjerenog ponašanja na radnom mjestu, te ju je upravo zbog izraženog mišljenja koje je u skladu sa odredbama zakona i koje nije htjela povući, maknuo iz svih postupaka javne nabave, iako je certificirana za obavljanje javne nabave, nakon čega ju je rasporedio na poslove zamjenice vijeća tuženika bez formalne odluke.“ (Županijski sud u Splitu, Gž R-783/17); 70 000,00 kn zbog povrede prava osobnosti jer je „tužiteljica pretrpjela strah jakog intenziteta koji je trajao svaki dan, duže vrijeme i to godinu dana prije liječenja (2007), koji je potom prešao u strah srednjeg intenziteta, kao i da je kod tužiteljice došlo do poremećaja u funkcioniranju ličnosti te da tužiteljica boluje od teškog depresivnog poremećaja kao posljedice ponavljajućih izrazito stresogenih i psihotraumatizirajućih događaja na poslu zbog čega trpi duševne boli zbog smanjenja životnih aktivnosti od 20%“ (Županijski sud u Zagrebu, Gžr-1531/13 od 14. 01. 2014. godine); 120 000,00 kn tužiteljici koja je „bila izložena uznemiravanju jer netko tko je bio uspješan u poslu dolazi u situaciju da bude izložen poruzi, izolaciji, diskreditaciji, neprimjerenom ponašanju od strane kolega i studenata što je u konačnici rezultiralo odlukom tužiteljice da napusti radno mjesto jer više nije mogla trpjeti torturu kojom ju se maltretira i progoni“ (Županijski sud u Zadru, Gž-815/13 od 15. 10. 2013. godine).

Ako je poslodavac isplatio naknadu štete radniku zbog radnje koju je namjerno ili iz krajnje nepažnje uzrokovao drugi radnik poslodavca, tada poslodavac može od uzročnika štete tražiti povrat isplaćenog iznosa po više pravnih osnova (čl. 107. i 109. ZR-a, čl. 1061. ZOO-a). Kada je štetu prouzročilo više osoba, svi sudionici odgovaraju solidarno (čl. 1107. ZOO). Poticatelj i pomagatelj, te osoba koja je pomagala da se odgovorne osobe ne otkriju, odgovaraju solidarno s njima.

Sporovi radi naknade štete zbog posljedica zlostavljanja i/ili ponižavanja (mobinga) u sudskoj praksi nisu česti, dokazivanje uzročne veze između štetne radnje i nastalih posljedica je komplicirano i specifično za pojedini slučaj, a ne postoje ni ujednačeni ili barem orijentacijski kriteriji na temelju kojih bi se mogla ujednačavati praksa u pogledu iznosa (visine) odštete, pa je potreban oprez kad se osobe koje se smatraju žrtvama odlučuju na podnošenje tužbe (pokretanje sudskog spora), jer potpuni ili djelomični neuspjeh u parnici, bilo zbog nepostojanja pravne osnove za odštetu ili postavljanja previsokog odštetnog zahtjeva, može dovesti žrtvu u položaj da mora platiti troškove parničnog postupka (Crnić, 2017).

7. Zaključna razmatranja

Suvremeni poslovni svijet je kompleksan, dinamičan i promjenjiv, te zahtjeva sposobnost prilagodbe. Sukobi u organizaciji rada su neizbježni, ali ih upravljačka struktura mora pravovremeno prepoznati i sprječavati radi izbjegavanja štetnih posljedica za radnike, produktivnost i troškove poduzeća. U suprotnom, žrtve mobinga gube povjerenje, motivaciju za rad i samopoštovanje.

Hrvatski zakonodavac radniku pruža zaštitu od svakog oblika uznemiravanja, predviđa mjere za sprječavanje i otklanjanje uznemiravanja kojim se povređuje dostojanstvo radnika, a kao krajnju mjeru propisuje sudsku zaštitu, pri čemu je postupak pred sudom hitan. U slučajevima najtežih oblika uznemiravanja radnika moguće je da radnik, uz podnošenje tužbe sudu, prekine rad do okončanja sudskog postupka. Radnik ima pravo od poslodavca na naknadu imovinske i neimovinske štete koju je pretrpio, a kod utvrđivanja vrste i visine neimovinske štete ključnu ulogu imaju vještaci.

LITERATURA

- [1] Crnić, I. (2014). „Naknada štete zbog zlostavljanja i ponižavanja (mobinga)“, u: *Aktualnosti hrvatskog zakonodavstva i pravne prakse* (ur. Žuvela M. i dr.). Zagreb: Organizator.
- [2] Crnić, I. (2017.). *Zakon o radu, primjena u praksi*. Zagreb: Organizator.
- [3] Derenčinović, D., Cvitanović, L., Munivrana Vajda, M., Turković, K. (2013). *Posebni dio kaznenog prava*. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- [4] Frntić, D. F. et al. (2017). *Detaljni komentar Zakona o radu*. Zagreb: Rosip.
- [5] Gović Penić, I. (2016). „Uznemiravanje/diskriminacija/mobing u sudskoj praksi“, u: *Priručnik o diskriminaciji i mobingu na radnom mjestu* (ur.: Vinković M.). Zagreb: Udruga za pomoć i edukaciju žrtava mobinga.
- [6] Gović Penić, I., Koić, E., Vasiljević, S., Vinković, M. (2018). *Priručnik o diskriminaciji i mobingu na radnom mjestu*. Zagreb: Sindikat naftnog gospodarstva i Udruga za pomoć i edukaciju žrtava mobinga.
- [7] Kazneni zakon, NN 125/11, 144/12, 56/15, 61/15, 101/17, 118/18, 126/19.
- [8] Mühe, Ch. (2006). *Mobbing am Arbeitsplatz-Strafbarkeitsrisiko oder Strafrechtslücke?: eine Betrachtung aus gegenwartiger und zukunftsorientierter Perspektive*. Berlin: Duncker und Humblot
- [9] Popović, M., *Diskriminacija i mobing u sudskoj praksi* (2014).,
- [10] <http://www.centaronline.org/userfiles/files/preuzimanje/fcd-mirjana-popovic-diskriminacija-i-mobing-u-sudskoj-praksi.pdf> (uvid 02. 01. 2020.)
- [11] Zlatović D., Malenica I. (2013). *Novo hrvatsko radno pravo*. Rijeka: Libertin naklada.
- [12] Zakon o obveznim odnosima, NN 35/05, 41/08, 125/11, 78/15, 29/18.
- [13] Zakon o parničnom postupku, NN 53/91, 91/92, 58/93, 112/99, 88/01, 117/03, 88/05, 02/07, 84/08, 96/08, 123/08, 57/11, 148/11, 25/13, 89/14, 70/19.
- [14] Zakon o radu, NN 93/14, 127/17, 98/19.
- [15] Zakon o suzbijanju diskriminacije, NN 85/08, 112/12.
- [16] Zakon o zaštiti na radu, NN 71/14, 118/14, 154/14, 94/18, 96/18.

Damir Juras, Ph.D.
Ivana Erceg Čurić, M.Sc.

THE PROTECTION OF DIGNITY OF WORKERS IN THE CROATIAN LAW

Summary

The paper presents the standpoint of legal theory and court practice and it outlines the rules regulating the protection of dignity of workers in the Republic of Croatia. In the introductory section, the authors defined the notion of dignity and the terms such as harassment and mobbing. In the body of the paper, the authors described the protection procedure and the safeguards of dignity of workers, possible types of harassment/mobbing at the workplace, the substance of the claim by which the claimant requests court protection, procedural rules of the court proceeding and the evidentiary procedure for proving mobbing. The authors particularly emphasised that there are no special procedural provisions regarding the burden of proof in the event of mobbing, but instead the general procedural rules apply whereby each party in dispute must substantiate the authenticity of their own claims. In the final section of the paper, the authors analysed the workers' right to the indemnification of intangible and tangible damage suffered at the workplace or work related as a result of the violation of personal dignity.

The authors concluded that it is necessary to implement the legislation which protects the dignity of workers in order to avoid the harmful repercussions both for the worker and the employer, and that it is particularly important to observe and apply court practice to ensure the proper implementation of said legislation.

Key words: court protection, dignity of workers, dispute, indemnification, mobbing.

RUSKA FEDERACIJA, POLITIČKI SISTEM, TRANZICIJA, STANJE I PERSPEKTIVE

SAŽETAK: Ruska Federacija ili Rusija je država koja se prostire na ogromnim prostranstvima Istočne Evrope i sjeverne Azije. Sa površinom od 17.075.400 km ruska Federacija je najveća država na svijetu. Ona pokriva skoro duplo veću teritoriju od Kanade, Kine, ili Sjedinjenih Američkih Država. Po broju stanovnika je sedma na svijetu poslije Kine, Indije, SAD, Indonezije, Brazila i Pakistana. Nekada najistaknutija republika SSSR-a, Rusija je postala nezavisna država po raspadu SSSR-a, decembra 1991. Nakon tranzicije iz komunizam u modernu svjetski demokratski orijentisanu državu sa de facto polupredsjedničkim sistemom i Vladimirom Putinom u ulozi predsjednika, Rusija uspjeva prevazići tranzicione „dječije bolesti“ i sveukupno se naći u vrhu svjetske moći i nezaobilaznog političko-pravnog odlučioa.

KLJUČNE RIJEČI: Istočna Evropa, Ruska Federacija, Putin, tranzicija, demokratija, politika, pravo, ekonomija, vlast.

UVOD

Pod sovjetskim sistemom, zvala se Ruska Sovjetska Federativna Socijalistička Republika (RSFSR). Većina površine, stanovništva i industrijske proizvodnje SSSR-a, nekada jedne od dvije svjetske supersile, otpada na Rusiju. Po raspadu Sovjetskog Saveza, Rusija takođe igra značajnu ulogu na svjetskoj sceni, mada ova uloga, iako značajna, još nema ulogu nekadašnjeg SSSR-a. Krajem dvadesetog vijeka pa do danas na ruskoj političkoj sceni suvereno vlada, prvo u dva mandata u ulozi predsjednika Ruske Federacije, pa onda u ulozi predsjednika vlade i ponovo u ulozi predsjednika, Vladimir Putin, ličnost i političar koji je uspio stabilizovati Rusiju na unutrašnjem planu i u znatnoj mjeri vratiti Ruskoj Federaciji uticaj i ugled kakav je imao nekada SSSR, u međunarodnim odnosima. Tome govore u prilog i razmišljana jednog broja uticajnih i razumnih javnih ličnosti svjetskog značaja.

1. WILLIAM ENGHAL¹: VLADIMIR PUTIN I GEOPOLITIKA NOVOG HLADNOG RATA

Nakon otvorenog tona govora Vladimira Putina pred sudionicima godišnje konferencije na temu sigurnosti, koja je održana u Munchenu, u medijima na Zapadu i među političarima uslijedila je oluja protesta. Mogao se steći utisak da se ruski predsjednik iznenada

¹ William Engdahl, Vladimir Putin i geopolitika novog Hladnog rata, govor Vladimira Putina pred sudionicima godišnje konferencije na temu sigurnosti, koja je održana u Munchenu, 2008.godine.

odlučio na provokativnu konfrontacijsku politiku prema Zapadu u stilu 1991 godine, završenog Hladnog rata. Međutim, detalji razvoja vojne politike Atlantskog saveza i Sjedinjenih Država od 1991 nisu ništa drugo već pravi slučaj „već viđenog“. Ovog puta, međutim, već smo duboko u novom Hladnom ratu u kojem je ulog doslovno život na planeti. Američki debakl u Iraku ili mogućnost američkog nuklearnog taktičkog udara na Iran sablasni su podsjetnik na to. Međutim, u usporedbi s onime što je u igri kad se govori o američkim vojnim pripremama usmjerenim prema Rusiji kao najvećem mogućem američkom protivniku, Irak ili udar na Iran blijede u pozadini. U tome kontekstu potrebno je pažljivo analizirati američku vojnu politiku, počevši još od propasti Sovjetskog Saveza. Samo u tome slučaju postat će jasno što je mislio reći Putin svojim govorom u Munchenu. Budući su u većini zapadnih medija detalji Putinova govora preneseni na krivi način, dobro je pročitati ga u cjelosti. Putin je govorio o Washingtonskoj viziji unipolarnog svijeta, s jednim centralnim autoritetom, centralnom silom i jednim centrom u kojem se donose odluke, nazvavši ga svijetom u kojem postoji jedan gospodar i jedan suveren. Takav svijet, ne samo da je opasan za sve koji žive u njemu, već je opasan i za suverena, jer ga uništava iznutra. Nakon toga predsjednik Putin prešao je na bit stvari: „Danas smo svjedoci gotovo otvorene upotrebe vojne moći u međunarodnim odnosima, moći koja odvlači svijet prema trajnom sukobu. Kao rezultat toga mi nemamo dovoljno snage za potpuno rješenje bilo kojeg od tih sukoba. Istovremeno, pronalaženje političkog rješenja takođe postaje nemoguće. Svjedoci smo sve većeg omalovažavanja osnovnih principa međunarodnog prava. Osim toga, nezavisne međunarodne zakonske norme se sve više približavaju zakonodavnom sistemu jedne države. Jedna država je, a tu mislim prvenstveno na Sjedinjene Američke Države, prešla vlastite granice na svaki mogući način. To je očito u ekonomskim, političkim, kulturnim i obrazovnim mjerama koje se nameću drugim nacijama. Kome se to dopada? Ko je zbog toga zadovoljan?“ Ove riječi odnose se na ono što u američkoj vanjskoj i vojnoj politici Vladimira Putina zabrinjava još od kraja Hladnog rata. No tek dalje u tekstu Putin postaje sasvim jasan i otvoren o onome o čemu govori. Putin upozorava na destabilizirajuće posljedice svemirskog oružja odnosno militarizaciju svemira. Nemoguće je sankcionisati pojavljivanje ovih novih destabilizirajućih visokotehnoških oružja. Prema mišljenju Rusije, militarizacija svemira mogla bi imati nepredvidive posljedice na međunarodnu zajednicu te prouzrokovati ništa manje od početka nove utrke u naoružavanju. Potom, Putin izjavljuje: „Planovi za širenjem nekih elemenata antiraketne odbrane u Evropi ne mogu a da ne djeluju uznemirujuće na Rusiju. Kome je potrebno nešto što će u ovom slučaju biti neizbježna utrka u naoružanju? Na što Putin misli kad ovo govori? Malo je onih koji razumiju da Sjedinjene Države pod

izgovorom zaštite od nuklearnog napada iz država poput Sjeverne Koreje ili možda Irana, grade u Evropi masivni protivraketni štit čije se instalacije trebaju naći u Poljskoj i Češkoj. Poljska? Proturaketna odbrana? O čemu se ovdje radi?

1.1. Raketna odbrana i američki nuklearni udar

Kako na temu Conplana 8022 u SAD-u nije bilo nikakvog otvorenog razgovora, na istu temu nema nikakve diskusije o bilo kojem od ovih „nuklearnih“ pitanja. Ono što Ramsfeldovu naredbu iz juna 2004. čini još više uznemiravajućom jest činjenica da je svijet koji se nadao da je prijetnja nuklearnih oblaka stvar prošlosti suočen s Conplanom 8022, koji sadrži značajne nuklearne komponente. Istina je da se ukupni broj nuklearnog oružja u američkom arsenalu smanjuje još od završetka Hladnog rata. No razlog nije taj što su se zbog uklonjene mogućnosti pogreške SAD udaljile od te mogućnosti.

Ekspanzija antiraketne odbrane u Poljsku i Češku republiku može se lakše razumjeti s pozicije značajnog širenja Atlantskog saveza. Baš kako je Putin primijetio, „snage Atlantskog saveza su na našim granicama...“ očito je da širenje Atlantskog saveza nema nikakve veze s njegovom modernizacijom ili povećanjem sigurnosti u Evropi. Naprotiv, to širenje je ozbiljna provokacija koja smanjuje stepen uzajamnog povjerenja. Imamo pravo postaviti sljedeća pitanja: Protiv koga je usmjerena ova ekspanzija? I što se dogodilo s uvjerenjima koja su stizala od naših zapadnih partnera kad je raspušten Varšavski ugovor?

1.2. Rusija okružena američkim bazama

Jevgenij Primakov² ruski ekspert za vojna pitanja i bliski Putinov savjetnik svojevremeno je primijetio da je Atlantski savez koji je nastao tokom Hladnog rata kao regionalna organizacija, kako bi se osigurala sigurnost američkih saveznika u Evropi, sada postao nešto posve drugo. Atlantski savez danas djeluje na posve drugoj filozofiji i doktrini, izlazeći iz Evropskog kontinenta, te poduzimajući vojne akcije daleko izvan svojih granica. NATO se ubrzano širi u suprotnosti s ranijim dogovorima. Primanje novih članica u NATO vodi prema širenju baza koje služe američkoj vojsci, protivzračnim sistemima, te antibalističkim instalacijama.

Atlantski savez danas uključuje, ne samo jezgru koju čine članice što su u savezu još od Hladnog rata već i bivše članice Varšavskog ugovora, poput Poljske, Latvije, Češke,

² Izlaganje Jevgenija Primakova u Dumi 2006. godine.

Estonije, Litve, Rumunije, Bugarske, Mađarske, Slovačke i Slovenije. Kandidati za članstvo su Gruzija, Hrvatska, Albanija i Makedonija. Ukrajinski predsjednik Viktor Juščenko pokušao je vrlo agresivno Ukrajinu uvesti u NATO. To je vrlo jasna poruka Moskvi, a Moskva je ne dočekuje otvorenih ruku. Pored toga, stvaraju se nove strukture u Atlantskom savezu, a stare se napuštaju. Stvorena je NATO Response Force u Pragu 2002. godine, a nakon pada Bagdada započelo je temeljito restrukturiranje vojne komande Atlantskog saveza. Sjedište vrhovne komande napušteno je, a nastala je nova komanda-Allied Command Transformation (ACT) sa sjedištem u Norfolku u Virginiji. ACT je odgovoran za „transformiranje“ Atlantskog saveza. Washington je potpisao sporazum s Japanom u vezi saradnje na razvoju raketne odbrane. Japan je inače bio u vrlo bliskim odnosima s Izraelom s kojim je radio na raketnim obrambenim sistemima. Washington sada širi svoju raketnu odbranu na Poljsku, čiji je ministar odbrane bliski prijatelj washingtonskih, ratu sklonih i radikalnih neokonzervativaca. Širi je također i na Češku. Atlantski savez se također složio da pitanje članstva Ukrajine i Gruzije počne rješavati po brzom postupku. Srednji istok, unatoč iračkom debaklu militarizira se mrežom vojnih baza od Katara do Iraka i dalje. Petnaestog februara, ove, 2006. godine američki komitet za vanjske poslove odobrio je nacrt zakona orvelovskog imena, Zakon za jačanje slobode, Freedom Consolidation Act, kojim se potvrđuje daljnje širenje Atlantskog saveza uključujući Ukrajinu i Gruziju. S ruske tačke gledišta, širenje Atlantskog saveza prema istoku od kraja Hladnog rata u sveopštoj je suprotnosti sa sporazumom između Mihaila Gorbačova i Georga Busha starijeg, koji je omogućio ujedinjenje Njemačke. Širenje Atlantskog saveza Rusija doživljava kao hladnoratovski pokušaj okruživanja i izolacije. Conpal 8022 ne uključuje samo bombardere dugog doleta i konvencionalno naoružanje već također i naoružanje smješteno u Evropi, Japanu i na drugim mjestima. To daje Pentagonu mogućnost globalnog udara, sposobnost pogađanja bilo koje tačke na globusu uništavajućim udarcem, jednako nuklearnim kao i konvencionalnim. Otkako je 2004. godine Ramsfeld izdao svoj „nalog za spremnost“, američka strateška komanda pohvalila se da je nakon što Predsjednik izda takvu naredbu, spremna izvršiti strateški udar bilo gdje na globusu „u pola dana ili manje“. U januaru 2006. godine, američki ambasador u Atlantskom savezu Victoria Nuland, nekadašnji savjetnik Dicka Cheneyja i žena jednog od vodećih američkih neokonzervativnih ideologa, izjavila je da SAD želi globalno upotrebljivu vojnu silu koja može funkcionisati bilo gdje, od Afrike do Srednjeg istoka i dalje. U to su, osim zemalja u Atlantskom savezu uključeni Japan i Australija. Takva će vojna sila biti, prema Victoriji Nuland, „posve drugačija životinja“ čija će uloga biti određena potrebama i pothvatima Sjedinjenih Država. Ove riječi nisu osebito smirujuće, naročito kad se uzme u

obzir činjenica da je Nolandičin prethodni šef krivotvorio objaveštajne podatke kako bi opravdao početak rata u Iraku i drugdje.

Sada, uz čak i rudimentarni antiraketni sistem, a u okviru Conplana 8022, SAD bi dobila ono što planeri u Pentagonu zovu „dominacijom u eskalaciji“, to je sposobnost da se dobije rat na bilo kojem nivou nasilja, uključivo i nuklearni rat. Kao što su neki trezveniji umovi zaljučili, odgovore li Rusija i Kina na ove poteze SAD-a i najmanjim odbrambenim mjerama, rizik globalnog nuklearnog sukoba zbog neke greške porastao bi daleko iznad onog na kojem je bio u vrijeme kubanske krize ili u doba Hladnog rata.

1.3. Noćna mora Halforda Mackindera³

U samo nekoliko godina, Washington je uspio materijalizirati moru britanskog oca geopolitike Halforda Mackindera, zastrašujući scenario Zbigniewa Brzezinskog ili Henryja Kissingera i drugih veterana američke vanjske politike koji su se bavili Mackinderom i razumjeli njegove proračune. Ogromna, te resursima i stanovništvom bogata Evroazija po prvi put u historiji gradi svoje unutarnje ekonomske i vojne veze. Pokretačka snaga u tom povezivanju je sve agresivnija uloga Washingtona u svijetu. Razlog rastuće Evroazijske geopolitičke saradnje očit je. Kina, država s najvećim stanovništvom i ekonomijom koja raste u dvocifrenim iznosima hitno treba sigurne partnere koji joj mogu osigurati dovoljne količine energije. Rusija, u tom pogledu pravi Golijat, traži tržišta za svoju proizvodnju koja neće biti ovisna od Washingtona, te nastoji podići svoju uništenu ekonomiju. Ove komplementarnosti su zametak onoga što washingtonski i američki stratezi definišu kao Novi hladni rat, ovaj put za energiju, odnosno prije svega za naftu i plin. Vojna moć u ovome je slučaju kao i u prošlosti moneta dana. Do 2006. godine Moskva i Peking odlučili su unaprijediti saradnju sa svojim euroazijskim susjedima. Obje metropole složile su se da treba oživjeti labavu organizaciju stvorenu nakon ekonomske krize 1998, takozvani Shanghai Cooperation Organization ili SCO, Šangajsku organizaciju za saradnju. U geopolitičkom smislu SCO je imala vrlo važne članove a to su bili Kazahstan, Uzbekistan, Kirgizistan i Tadžikistan te Kinu i Rusiju. Do 2006 i Peking i Moskva počeli su na SCO gledati kao na zametak protuteža sve svojevoljnijoj američkoj politici. SCO se tako počeo baviti projektima u domenu energije te uzajamne odbrane. Pritisak sve više očajničke američke vanjske politike stvara uslove za koalicije između neočekivanih partnera. Potencijal za Evroazijsku saradnju između Kine, Kazahstana i Irana stvaran je i posve očit. Ono što nedostaje toj trojki jest vojna sigurnost,

³ Halford Mackinder, rođonačelnik geopolitike u Velikoj Britaniji.

kakva-takva zaštita od zveckanja oružjem koje se čuje iz Washingtona i Atlantskog saveza. Samo je jedna sila na globusu koja ima nuklearnu i vojnu osnovu te znanje da takvu silu stvori, to je Rusija Vladimira Putina.

1.4. Ruski medvjed oštri nuklearne zube

S trupama Atlantskog saveza koje puze prema ruskim granicama sa svih strana, bombarderima B-52 i nuklearnim podmornicama usidrenim na strateškim položajima oko Rusije, Washington, čiji se nuklearni štit proteže od Grenlanda to Engleske, Australije i Japana te sada sve do Poljske i Češke, ne treba da se čudi da ruska vlada počinje reagovati na sve to. Planeri u Washingtonu pretpostavili su da budući je slavna Crvena Armija danas samo svoja sjena, da spremnost ruske vojske nakon kraja Hladnog rata ne zaslužuje više od prosjeka. Međutim, Rusija nikad nije zapustila svojeg asa u rukavu, svoje nuklearne snage. Tokom sveobuhvatnog haosa za vladanja Borisa Jeljcina, Rusija nikad nije prestala proizvoditi vrhunsku vojnu opremu.

U maju 2003. godine, nekoliko mjeseci nakon što je George W. Bush otkazao sporazum o antiraketnom odbrambenom ratu, nakon što je ušao u Afganistan i Irak, ruski je predsjednik održao svoj tradicionalni govor o „stanju nacije“. Putin je tada po prvi put javno spomenuo potrebu za modernizacijom ruskog nuklearnog arsenala u svrhu „odvraćanja“ od napada na Rusiju. Spomenuo je proizvodnju novog tipa oružja „koje bi na duži rok osiguralo odbrambene sposobnosti Rusije i njezinih saveznika“. Kao odgovor na jednostrano američko povlačenje iz antibalističkog ugovora, te ugovora Start II, Rusija je posve očekivano prestala povlačiti i uništavati svoje projekte SS-18 s višestrukim bojnim glavama. Start II je bio ugovor kojim je dogovoreno da obje strane do 2007. godine, iz upotrebe povuku sve projekte s višestrukim bojnim glavama. Tada je Rusija počela prerađivati svoje projekte SS-18, kako bi im produžila vijek trajanja do 2016. godine. Potpuno opremljena raketa SS-18 ima domet od 11,000 kilometara. Kao dodatak, Rusija je vratila u upotrebu projekte postavljene na željezničkim tračnicama, tzv SS-24 M1. U budžetu za 2003. godinu ruska je vlada prioritetom proglasila razvoj projektila SS-27, odnosno Topol-M, s jednostrukom bojnom glavom. Ministarstvo odbrane je sa svoje strane nastavilo testove oba projektila, SS-27 i Topol-M. U decembru 2006. godine Putin je ruskim novinarima rekao da je razmjешtanje nove ruske interkontinentalne mobilne rakete Topol-M od krunskog značaja za sigurnost zemlje. Bez imenovanja Sjedinjenih Američkih Država kao strane s koje dolazi prijetnja Putin je izjavio da „...održavanje strateške ravnoteže znači da naše snage odvraćanja moraju sa

sigurnošću neutralizovati svakog agresora, bez obzira kakvim modernim naoružanjem je opremljen“.⁴ Bilo je posve jasno na koga tu Putin misli jer sasvim sigurno nije se radilo o pećinskim ljudima, pripadnicima Al-Kaide u planinama Tora Bora.

Ruski ministar odbrane Sergej Ivanov najavio je da će Rusija tokom narednog desetljeća postaviti još 69 Topol-M projektila, kako onih u silosima tako i onih pokretnih. Odmah nakon govora u Munchenu, Putin je najavio da je svog starog prijatelja iz vremena KGB-a postavio na mjesto prvog zamjenika premijera, zaduženog za vojnu industriju. Rusko Ministarstvo odbrane objavilo je da sa januarom 2006.godine Rusija raspolaže s 927 projektila i 4297 nuklearnih bojnih glava. Za SAD ti su brojevi 1255 i 5966. Nijedna druga država na planeti nije ni blizu ovim brojevima koji osiguravaju višestruko uništenje protivnika. Ovo je bio konačni cilj svekolike američke vanjske politike, jednako vojne kao i ekonomske, još od kraja Hladnog rata, usmjerenom na potpunu destrukciju Rusije kao funkcionirajuće države.

U aprilu 2006. godine ruska je armija testirala raketu K65M-R namijenjenu za probijanje američkog proturaketnog štita. Test je bio dio ispitivanja bojeve glave koja bi bila instalirana na oba tipa balističkih projektila, one za ispaljivanje s kopna kao i na podmorničke projekte. Novi je projektil nadzvučne brzine i sposoban je mijenjati putanju tokom leta. Četiri mjeseca prije toga Rusija je uspješno ispitala projektil Bulava ICBM, novu pomorsku verziju projektila Topol-M. Raketa je bila lansirana s područja Bijelog mora s jedne od podmornica klase Typhoon. Projektil je prevalio 1600 kilometara i pogodio cilj na Kamčatki. Rakete tipa Bulava bit će od 2008. godine postavljene na nove podmornice klase Borey. Tokom inspekcije prve regimente mobilnih projektila Topol-M, Putin je novinarima izjavio da je postavljanje ovih raketa od najveće važnosti za rusku obranu. Putin sasvim jasno nije imao na umu Francusku kad je govorio o protivniku. Putin je predsjedniku Žaku Širaku bio lični vodič tokom posjete jednoj ruskoj instalaciji za izradu projektila. Tada je predsjedniku Širaku detaljno objasnio recentne ruske uspjehe u tehnologiji. „Znao je dobro o čemu govorim“; rekao je Putin novinarima opisujući Širakovo razumijevanje značenja ovog oružja. Jednako tako Putin nije imao na umu Sjevernu Koreju, Kinu, Pakistan ili Indiju a ni Veliku Britaniju s njezinim zastarjelim nuklearnim arsenalom. Jedinu neprijatelju koji je Rusiju okružio s oružjem za masovno uništavanje bile su stari ruski hladnoratovski protivnik, Sjedinjene Američke Države. Još eksplicitniji bio je general Nikolaj Solovcov, komandant ruskih strateških raketnih snaga.

⁴ Iz obraćanja novinarima Vladimira Putina, na konferenciji za štampu, Moskva, decembra 2006. godine.

Komentirajući uspješno testiranje projektila K65M-R iz Kapustin Jara u aprilu 2006. godine, izjavio je da američki planovi za postavljanje odbrambenog protivraketskog štita „mogu poremetiti stratešku ravnotežu“. Planirani obim ovog štita je toliki da „postavljanje tog odbrambenog sistema može imati negativnih posljedica na mogućnosti ruskog odvratanja napada“.

Jednostavnije rečeno, Solovcev je ovdje mislio na posve otvoreno američko nastojanje da ostvari „dominaciju punog spektra“, odnosno nuklearnu nadmoć. Sve ovo predstavlja mogućnost „konačnog obračuna“ u nastajanju. Jednostrano djelovanje Washingtona, posve predvidivo, izazvalo je Rusiju da poduzme krajnje napore u cilju vlastite odbrane. Izgledi za globalni nuklearni sukob do kojeg bi moglo doći slučajnom greškom povećavaju se iz dana u dan. U kojoj tački bi američki predsjednik mogao izdati nalog za napad s ciljem da spriječi Rusiju u obnavljanju svojih snaga za „odvratanje“? Ovaj „konačni obračun“ nije posve tačno onaj, za kojeg su se George Bush i njegovi kršćanski fanatici molili u svojim snovima. To je obračun u kojem će Rusija i SAD ozračiti cijelu planetu i posve moguće, uništiti ovu civilizaciju. U cijeloj je priči ironično upravo to što je nafta i njezina visoka cijena nakon američke katastrofe u Iraku bilo ono što je Rusiji dalo mogućnost da otpočne ponovnu izgradnju svoje urušene ekonomije i vlastite vojne moći. Putinova Rusija nije više ona super-sila koja u susjedstvu moljaka za pomoć.

Rusija upotrebljava naftu i plin kao sredstva za obnovu svoje nuklearne moći. S druge strane, Sjedinjene Američke Države ispražnjene i dugovima opterećene, bacile su u igru svoju posljednju kartu kako bi očuvale dolar i svoju ulogu super-sile. Ta je karta američka vojna moć. Putin je zasigurno shvatio da u Georgu W. Bushu ima „partnera iz snova“. George W. Bush ima veliku crnu mrlju duboko u svom srcu. Ta crna mrlja podsjeća na popularnu country and western pjevačicu, pokojnu Tammy Wynette koja je u jednoj od svojih pjesama pjevala stih: „Kaubojski više ne pucaju ravno kao nekad. Sad gledaju u oči i lažu bez treptaja...“ Takav je, uvijek bio dok je bio predsjednik, kad je imao posla s Putinom i cijelim svijetom i čuveni kauboj iz Crawforda u Teksasu. Takav je i današnji američki „vođa“ dok pripremajući napad na Iran, „moli Iran da ne ide u rat sa SAD“.

2. PREGLED HISTORIJE RUSKE DRŽAVE

Područja na kojima su živjeli Istočni Sloveni prvi su u jedinstvenu državu ujedinili Varjazi, vjerovatno doseljenici iz Skandinavije. Prvi zabilježeni varjaški vladar bio je Rurik, okrunjen oko 860. godine, a njegovi su nasljednici prenijeli prijestolje iz Novgoroda na

sjeveru današnje Rusije u Kijev, danas glavni grad Ukrajine. Kijevska Rusija je bila jedna od najvećih država tadašnje Evrope sa privredom baziranoj na trgovini između Skandinavije i Vizantije. Odlučujućim, za kasniju historiju Istočnih Slovena, pokazalo se prihvatanje Pravoslavlja kao državne religije 988. godine u doba velikog kneza Vladimira, što je za posljedicu imalo snažnu vezu crkve i države i izolaciju od katoličkog, a kasnije i protestantskog ostatka Evrope.

2.1. Stvaranje carstva

Invazija Mongola u 12. vijeku dovela je do raspada već oslabljene Kijevske Rusije na veći broj neovisnih kneževina, među kojima se u 14. vijeku počinje isticati Moskovsko kneževstvo. Moskva je, oslanjajući se na svoje dobre odnose s tatarskim osvajačima, započela širenje na okolna područja. Ekspanzija je ubrzana pod velikim kneževima Ivanom III (1462–1505), koji je udvostručio državni teritorij na račun susjednih država i oslobodio Moskvu od Tatara, i Ivanom IV. Groznim (1547–1584), prvim ruskim vladarem koji se okrunio za cara. Država je nakon smrti Ivana Groznog potonula u borbe za njegovo naslijeđe koje su trajale sve do 1613. godine, kada na vlast dolazi dinastija Romanov. Rusija je doživjela preporod za vladavine Petra I Velikog (1682–1725), koji je u mladosti putovao po Zapadnoj Evropi i odlučio reformisati Rusiju po zapadnim uzorima. Velike promjene doživjela je državna uprava, obrazovanje, vojska, osnovana je mornarica, a glavni grad je umjesto Moskve postao novoosnovani San Petersburg, 1703. godine, nastao na ušću rijeke Neve u Finski zaljev.

U sljedeća dva vijeka Rusija je nizom ratova proširila svoj teritorij kolonizirajući, za razliku od zapadnoevropskih država, susjedna područja. Na zapadu je zauzela Finsku, baltičku zemlju, Poljsku, Bjelorusiju i najveći dio Ukrajine. Na jugu je svoje područje proširila na Zakavkazje do Sjeverne Armenije, te na najveći dio srednje Azije. Na istoku je ruska kolonizacija doprla do sjevernoameričke Aljaske, koja je 1867. prodana SAD-u. Osobito je širenju državnog teritorija pridonijela Katarina II Velika (1762–1796) vještim kombinovanjem diplomatije i ratovanja. Devetnaesti vijek obilježen je sve jačim zahtjevima srednje klase za udjelom u vlasti, s povremenim eskalacijama političkog nasilja, kao što su pobuna dekabrista 1825. godine, atentat na cara Aleksandra, praćenim valovima državne represije. Nakon revolucije 1905. godine, Rusija je dobila predstavničko tijelo, Dumu, što je donekle ublažilo političke tenzije.

2.2. Sovjetska Rusija

Loše stanje na ratištu u Prvom svjetskom ratu, prijeteći kolaps privrede i pad popularnosti, prisilili su cara Nikolaja II na abdikaciju i u februaru 1917. godine Rusija je postala republika. Vlade kneza Lavova i Aleksandra Kerenskog nisu se uspjele učvrstiti na vlasti pa je 1917. godine državnim udarom vlast preuzela stranka boljševika, komunista predvođenih Vladimirom Uljanovom Iljičem Lenjinom, što je oficijelno u historiji registrovano kao Oktobarska revolucija. Uslijedio je četvorogodišnji građanski rat u kojem su boljševici uspješno pobijedili opoziciju. Moskva je 1918. godine ponovo postala glavni grad, a 1922. godine sovjetska Rusija postala je Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR). Nakon Lenjinove smrti 1924. godine, vlast je postupno preuzeo Josif Visarionovič Staljin, koji je vladao do smrti 1953. godine. Staljin je pokrenuo ubrzanu industrijalizaciju i nasilnu kolektivizaciju poljoprivrede. U drugoj polovini tridesetih godina započeo je i velike čistke u vođstvu komunističke partije, vojske i države, u kojima su mnogi, u montiranim procesima, osuđeni na smrt ili dugogodišnje robije.

Neosporno, u Drugom svjetskom ratu Sovjetski Savez je dao najveći doprinos pobjedi saveznika s više od 20 miliona poginulih i gotovo potpuno razorenim zapadnim dijelom zemlje. Nakon rata zaoštrio se sukob s vodećom zapadnom demokratijom, SAD-om, koji je nazvan Hladni rat. Rastući uticaj SSSR-a i uspjesi na mnogim poljima, poput osvajanja svemira i nuklearnog naoružanja skrivali su neuspjehe i zaostajanje sovjetske privrede i rastuće društvene tenzije. Godine 1991. komunistički sistem je propao, a SSSR se raspao na petnaest država, među kojima je najveća i najznačajnija upravo Rusija. Raspad SSR-a je izazvao lančanu reakciju koja se dešavala u zemljama Istočne Evrope pripadnicama takozvanog Varšavskog ugovora, u kojima su bili instalirani pravno-politički sistemi takozvanog real-socijalizam po uzoru na SSSR.

2.3. Pad komunizma

Postsovjetska Rusija je nakon nekoliko godina bolne tranzicije i krize, koja je došla do dna 1998. godine, krenula putem ekonomskog oporavka i ubrzanog rasta potpomognutog visokim cijenama nafte i plina, glavnih ruskih energenata i izvoznih proizvoda. Prvog demokratskog predsjednika Borisa Jeljcina, čiji je mandat bio obilježena liberalizmom i porastom kriminala, osobito za vrijeme privatizacije, zamijenio je 1999. godine Vladimir Putin, kojeg ruski građani i inozemni promatrači ocjenjuju efikasnijim, ali i autoritarnijim od njegovog prethodnika. Od 1994. godine traje gerilski sukob čečenskih pobunjenika i oružanih

snaga Ruske Federacije, koji se bore za nezavisnost Republike Čečenije. Veći broj terorističkih napada u Čečeniji i ostatku Rusije dovodi se u vezu s ekstremističkim frakcijama gerilaca.

2.4. Postkomunistički Ustav Ruske Federacije

Prvi postkomunistički Ustav Rusije neosporno je drugog demokratskog ruskog predsjednika Vladimira Putina. To je njegov prijedlog koji su građani usvojili na referendumu, istovremeno sa prvim višestranačkim parlamentarnim izborima u historiji ruske državnosti. Uveo je mnoge institute liberalno-demokratske ustavnosti, ali nije uspio da izbalansira načelno podjeljenu državnu vlast. Ako je glavni cilj ustava ograničenje državne vlasti, ovaj ustav taj cilj nije dostigao, pošto su terazije vlasti sasvim pretegle na jednu stranu, a ona sama nije podvrgnuta efektivnoj kontroli. Ključna institucija Ustava Ruske Federacije je predsjednik Rusije, a ovaj Ustav će u historiji ustavnosti vjerovatno ostati upamćen po enormnoj vlasti koju predsjednik Rusije ima, jer po njemu su:

- Sve grane vlasti praktično pod njegovim jakim uticajem;
- Odgovornosti ruskog predsjednika bilo kome, više deklarativne nego stvarne;
- Stvarnosti najbliže ocjene, da je Ustav Rusije jest jednako predsjednik Rusije.

2.5. Vlada Ruske Federacije

U stvarnom političko i pravno djelatnom smislu, Rusija je federativna republika s polupredsjedničkim sistemom vlasti. Praksa je pokazala da je snaga izvršne vlasti vezana za ličnost Vladimira Putina i da je tome glavni uzrok u nedostacima važećeg, Putinovog Ustava Ruske Federacije. Slijedno ovome je i marginalizacija stvarnog uticaja vlade Ruske Federacije ako joj na čelu nije Vladimir Putin.

2.6. Zakonodavna vlast

Ruska Federacija je Ustavom regulisala da je vrhovni zakonodavni i predstavnički organ Ruske Federacije Federalni Sabor, parlament ruske Federacije. Sabor je dvodomne strukture. Zastupnike gornjeg doma, Savjeta Federacije, imenuju federalni subjekti (republike, oblasti, krajevi i dr.). Zastupnici Donjeg doma, Državne Dume, biraju se u izravnim izborima na mandat od četiri godine mješavinom proporcionalnog i većinskog sistema. Takođe, svaki subjekt Ruske Federacije daje po dva predstavnika u Savjet Federacije i to da se jedan bira iz predstavničkog a jedan iz izvršnog organa vlasti sa nivoa Federacije.

2.7. Izvršna vlast

Izvršnu vlast u formalnom smislu, u Ruskoj Federaciji, je Vlada na čelu s premijerom, a po nekim pitanjima inostranih poslova i unutrašnje i spoljne sigurnosti u izvršnu vlast i to odlučujućeg stepena se uključuje i Predsjednik Ruske Federacije. Predsjednik se bira direktnim izborima, dvokružnim sistemom na četiri godine, a može na položaju provesti najviše dva mandata. Predsjednik predlaže Dumi sastav Vlade, koji ona potvrđuje natpolovičnom većinom. Ako Duma tri puta odbije potvrditi Vladu, predsjednik je može raspustiti i sazvati nove izbore. Predsjednik ima i brojne druge ovlasti u području imenovanja, često je inicijator zakonodavstva i vrhovni je zapovjednik oružanih snaga, čime se vrlo često dovodi u pitanje stvarno funkcionisanje vlade ako joj nije na čelu Vladimir Putin.

2.8. Sudska vlast

„Politički sistem Ruske Federacije je faktički još u fazi profiliranja“.⁵ Opterećen je uglavnom problemima funkcionisanja pravne države sa aspekta tranzicije vlasničke strukture u državi, al i vlasti koja treba da prati tranziciju. Sudska vlast u ovome ima poseban značaj, ali njena reforma iziskuje i duže vrijeme i nove kadrove nosioce sudskih funkcija i ovlasti. Za sada struktura sudske vlasti u organizacionom smislu je zadržana, uz male modifikacije, na nivou kakav je Ruska Federacija imala u vrijeme postojanja SSS-a, to znači da je Vrhovni sud Ruske Federacije najviši sudski organ Ruske Federacije.

Vrhovnom sudu Ruske Federacije pripada nadzor nad sudskom djelatnošću svih sudskih organa ruske Federacije, autonomnih republika i oblasti. Sudije su nezavisne i potčinjeni su isključivo zakonu. Sudske rasprave su otvorene za javnost, izuzev ako po zakonu, a u cilju zaštite nacionalne bezbjednosti, ali uz obavezu da optuženom bude obezbjeđena odgovarajuća odbrana, rasprave nisu zatvorene za javnost. Ispod Vrhovnog suda Ruske Federacije funkcionišu i Vrhovni sudovi autonomnih pokrajina, pokrajinski i oblasni sudovi, sudovi autonomnih oblasti, sudovi nacionalnih okruga, sudovi administrativnih okruga, tzv. narodni sudovi i vojni sudovi. Interesantno je da je institucija javnog tužilaštva u Ruskoj Federaciji nezavisna od bilo kojeg državnog organizacionog nivoa i direktno je odgovorna i potčinjena Vrhovnom javnom tužiocu Ruske Federacije. Ovo iskustvo je preuzeto iz bivšeg SSSR-a i može biti vrlo učinkovito u smislu zaštite zakonitosti, ali isto tako može biti izmanipulisano od izvršne vlasti i od vrha političke partije koja ima većinu u Parlamentu.

⁵ Nijaz Duraković, *Uporedni politički sistemi*, Pravni fakultet Sarajevo, 2007. godine.

3. LOKALNA SAMOUPRAVA

Ruska federalna struktura je složena i obuhvata 89 federalnih subjekata s različitim nivoima autonomije. Najveću autonomiju imaju 21 autonomna republika kao što su Čečenija, Tatarstan ili najveća Saha (Jakutija)). Osim njih, postoji i 10 autonomnih okruga i jedna autonomna oblast. Većina ovih autonomnih jedinica osnovana je za vrijeme komunizma u skladu s tadašnjom politikom o nacionalnostima, koja je svakoj većoj nacionalnosti davala pravo na domicilni teritorij. Ostatak državnog teritorija podijeljen je na upravne jedinice koje imaju manje formalne autonomije. To su 49 oblasti, 6 krajeva i 2 federalna grada, Moskva i San Petersburg.

Godine 2000. ustanovljen je novi koncept upravne podjele. Oformljeno je sedam federalnih okruga od kojih svaki obuhvata više federalnih subjekata. Vode ih izaslanici koje imenuje federalni predsjednik. To su:

1. Središnji federalni okrug,
2. Okružni federalni okrug,
3. Sjeverozapadni federalni okrug,
4. Dalekoistočni federalni okrug,
5. Sibirski federalni okrug,
6. Uralski federalni okrug,
7. Privolžski federalni okrug.

Federalni okruzi u lokalnoj samoupravi Ruske Federacije imaju vrlo aktivnu i značajnu ulogu sa stanovišta ostvarenja određenih prava i potreba stanovnika, administrativnih, obrazovnih, zdravstvenih, kulturnih, informativnih, itd. Njihov osjećaj da država funkcioniše, u tako velikim teritorijalnim okvirima, potvrđuje se i prelama pozitivno ili negativno kroz prizmu funkcionisanja organa u gore navedenim oblastima.

4. PRIVREDA RUSKE FEDERACIJE U POSTKOMUNISTIČKOM VREMENU

Tek skoro trideset godina nakon propasti komunizma ruska ekonomija se približila ekonomiji srednje razvijenih zemalja slobodnog tržišta. Danas ona ima visoku stopu rasta BDP-a, u 2007. godine, 7,1% i relativno visoku inflaciju, oko 11,7% na godišnjem nivou. Ipak, i danas su u Rusiji uočljivi ostaci starog, komunističkog sistema. Na današnju sliku ekonomije uticala je i brza privatizacija nekih unosnijih državnih preduzeća početkom devedesetih. Njih je preuzela nekolicina poduzetnika povezana s tadašnjom političkom elitom, to su takozvani novi bogataši, tajkuni – oligarsi. U posljednje vrijeme neki su oligarsi bili prisiljeni odreći se kontrole nad svojim tvrtkama, a neki su i zatvoreni ili su emigrirali.

Veliki koncerni i dalje dominiraju ruskim privrednim sistemom, a država najavljuje mjere za poticanje malog i srednjeg poduzetništva.

5. STANOVNIŠTVO, JEZIK I RELIGIJE U RUSKOJ FEDERACIJI

Prema popisu stanovništva iz 2002. godine, demografska slika Rusije je sljedeća:

1. Rusi (79,8%),
2. Tatari (3,8%),
3. Ukrajinci (2,0%),
4. Baškiri (1,2%)
5. Čuvaši (1,1%) i
6. Čečeni (0,9%).

Takođe još 17 etničkih grupa ima više od 400 hiljada pripadnika. Ruski jezik je izrazito dominantan, i njime se služi 98% stanovnika. Podaci o vjerskom sastavu su nepouzdana, jer se vjera ne ispituje u popisima stanovništva. Samo je manji dio populacije aktivno religiozan, a dominiraju tradicionalne vjerske zajednice: Ruska pravoslavna crkva kojoj pripada slavensko stanovništvo i Islamska zajednica kojoj pripadaju, Tatari, Baškiri i većina naroda sjevernog Kavkaza, Čečeni, Inguši i drugi.

6. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Ruska Federacija je stvarno, ali i formalno, u grupi osam zemalja, ekonomskih, vojnih i političkih lidera u svijetu. Pored toga što je krajem osamdesetih i u devedesetim godinama prošlog vijeka Ruska Federacija imala naizgled bezizlaznu tranzicionu strategiju, pri sukcesiji SSSR-a, uspjela je za relativno kratko vrijeme da prevaziđe sve nasljeđene i stečene probleme i da se etablira kao respektabilan partner, ali i zemlja koja ima funkciju kontratega i balansa u odnosu na SAD, koja je u prvoj deceniji ovog vijeka sebe uzdigla na nivo neospornog vodećeg svjetskog lidera. Poslije Exit problema u Evropskoj uniji i američkog podupiranja tih problema, što je djelimično EU odvojilo od strategije безусловne saradnje sa SAD-om, uloga Ruske Federacije postaje još znakovitija, odlučnija ali i realnija u svjetskim okvirima. Prethodnom ide u prilog i trenutno svrstavanje Rusije uz Iran u mogućem napadu SAD na ovu zemlju. Isti je slučaj bio i u sirijskom konfliktu koji je uspješno zamrznut uz direktno miješanje SAD i Rusije.

LITERATURA

Izvori na bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku:

- [1] Avramov, S., Kreća, M. (1988). *Međunarodno javno pravo*. Beograd: „Naučna knjiga“.
- [2] Diverže, M. (1968). *Demokratija bez naroda*. Prevod Gordana Popović. Beograd: Rad.
- [3] Debre, R. (2000). *Uvod u mediologiju*. Beograd: Klio.
- [4] Duraković, N. (2007). *Uporedni politički sistemi*. Sarajevo: Pravni fakultet.
- [5] *Enciklopedija prava* (1976). Beograd: Savremena administracija.
- [6] Đorđević, J. (1977). *Politički sistem*. Beograd: Savremena administracija.
- [7] Đorđević, J. (1982). *Socijalizam i sloboda*. Beograd: Prosveta.
- [8] Jovanović, S. (1996). *Država*. Beograd: BIGZ.
- [9] Kasim, T. (2006). *Ustavno pravo*. Sarajevo: Fakultet za javnu upravu.
- [10] *Leksikon novinarstva* (1979). Beograd: Savremena administracija.
- [11] Lukić, R. (1964). *Teorija države i prava*. Beograd: Savremena administracija.
- [12] Nurić, Š. (2010). *Međunarodno javno pravo I i II*. Pravni fakultet Univerziteta u Travniku.
- [13] Marković, M. (1994). *Kritička društvena nauka*. Beograd: BIGZ.
- [14] *Politička enciklopedija* (1975). Beograd: Savremena administracija.
- [15] Sadiković, Ć. (2000). *Konstitutivnost naroda*. Sarajevo: VBI.
- [16] Sotirović, V., Adamović, Ž. (2005). *Metodologija naučnoistraživačkog rada, 2. dopunjeno izdanje*. Zrenjanin: Tehnički fakultet „Mihajlo Pupin“, Univerzitet u Novom Sadu.
- [17] Šušar, S. (1988). *Socijalizam i nacije*. Zagreb: Globus.
- [18] Tadić, Lj. (1996). *Nauka o politici*. Beograd: BIGZ.

Izvori na engleskom jeziku:

- [19] Almond, Gabriel and Sidney Verba, *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton: Princeton University Press, 1963.
- [20] Bozo, Frederic. “French Security Policy and the New European Order”. In *Security and Strategy in the New Europe*, edited by Colin McInnes, 197–216. London: Routledge, 1992.
- [21] Braunterhal, Gerard. *Parties and Politics in Modern Germany*. Boulder: Westview Press, 1996.
- [22] Cohen, Samy. *La Monarchie Nucleaire: Les cou/isses de la po/itique etrangere sous la Ve Republique*. Paris: Hachette, 1986.
- [23] Dalvi, Sameera. “Germany”. In *Neorealism Versus Strategic Culture*, edited by John Glenn, Darryl Howlett and Stuart PaDre, 204–223. Aldershot: Ashgate.
- [24] Ehrhart, Hans-Georg. “France and NA TO: Change by Rapprochement? Asterix's Quarrel with the Roman Empire”. Heft 121. Hamburg, Januar 2000.
- [25] Elliott, Kimberly Ann. “The Sanctions Glass: Half Fun or Completely Empty”. *International Security* 23 (1998): 50–65.
- [26] Fearon, James D. “Domestic Political Audiences and the Escalation of International Disputes”. *American Political Science Review* 88 (1994): 577–592.
- [27] Haass, Richard. *Economic Sanctions and American Diplomacy*. New York: A Council on Foreign Relations Book, 1998.
- [28] Incisa di Camerana, Ludovico. “Nuova geografia politica e interessi italiani”. *Relazioni internazionali* 61 (1992): 58–61.
- [29] Kagan, Robert. *Of Paradise and Power: America and Europe in the New World Order*. New York: Alfred A. Knopf, 2003.
- [30] Newell, James L. *Parties and Democracy in Italy*. Aldershot: Ashgate, 2000.

Šaban Nurić, Ph.D.

**RUSSIAN FEDERATION, POLITICAL SYSTEM
TRANSITION, STATE AND PERSPECTIVES**

Summary

Russian Federation illi Russia is a country that stretches over vast expanses of eastern Europe and northern Asia. With an area of 17,075,400 km of the Russian Federation is the largest country in the world. It covers almost twice as much land from Canada, China, or the United States. By population is the seventh in the world after China, India, USA, Indonesia, Brazil and Pakistan. Once the most prominent republic of the Soviet Union, Russia became an independent state after the collapse of the Soviet Union in December 1991. After the transition from communism in the modern world democratically oriented country with a de facto semi-presidential system and Vladimir Putin in the role of President of Russia managed to overcome transitional “children’s diseases“ and overall be found in the top of the world power and the inevitable političko legal decision-makers.

Key words: Eastern Europe, Russian Federation, Putin, power, transition, democracy, politics, law, economy.

TRANZICIJA I REFORMA JAVNE UPRAVE

SAŽETAK: Reforma uprave se nalazi među najvećim političkim i društvenim prioritetima. Teorijska i komparativna analiza uprave u tranzicijskim, postkomunističkim zemljama, s kojima Bosna i Hercegovina, u većoj ili manjoj mjeri, djeli brojne političko-istorijske odrednice, kulturu i tradiciju, može doprinjeti nastojanjima BiH da pronađe svoj put demokratizacije i razvoja prema EU kroz reforme javne uprave. Napredak BiH u smjeru evroatlanskih integracija iziskuje promišljanje i definisanje elemenata reforme javne uprave u zemljama u tranziciji, u cilju izvlačenja zaključaka o mogućnostima dizajniranja i implementacije političke, društvene i ekonomske reforme uprave u našoj zemlji. Govoriti o reformi javne uprave u kontekstu društveno-političke i ekonomske tranzicije poseban je značaj, prije svega, zbog aktuelnosti obrađene teme.

U ovom radu donosimo komparativnu politološku studiju o političkom procesu kao preduslovu reforme javne uprave, kao i o samom sadržaju reformi i razvoju ideja i institucija državne uprave u tranzicijskim zemljama, sa akcentom na BiH.

KLJUČNE RIJEČI: tranzicija, reforma, javna uprava.

1. UVOD

U ovom radu ćemo najprije pružiti uvodno teorijsko razmatranje ključnih pojmova i prezentovati teorijske postavke interakcije društva, države i uprave kako bismo identifikovali njihov međuođnos i osnovne oblasti u kojima se reforma treba provesti kao i najvažnije spoljne uticaje na tok reforme. Zatim ćemo elaborirati istorijski kontekst nastanka i razvoja teritorijalnih upravnih sistema i odnos politike i države uprave, unutar čega ćemo se osvrnuti na pojmove državne uprave kao upravnog sistema, izvršne i upravne funkcije, upravnih resora i odnosa sa ostalim državnim funkcijama. Takođe u ovom radu pokušaćemo da približimo sam ciklus reformskih trendova i dostignuća u reformi u zemljama u tranziciji, krećući od trendova i koncepcija reforme kroz prizmu modernih zapadnih koncepcija. Biće razmatrani reformski koncepti i njihovi efekti u institucijama državne uprave i lokalne samouprave na svim nivoima vlasti u BiH.

Kroz određenje osnovnih pojmova prikazaćemo državu koja je temeljni pojam koji uokviruje našu temu i čijem određenju ovaj rad skromno pokušava doprinijeti. Po mnogim autorima država je, istorijski i logički, najprije moć ili sila, tačnije monopol sile, i postoji samo ako ga i dok ga može osigurati. Sila po sebi nije nasilje, nego radi se o djelotvornosti da se nalozi državne volje izvršavaju. Drugi osnovni pojam je uprava koja je definisana odredbama ustavnog prava čije norme regulišu društveno-ekonomsko uređenje, organizaciju državne vlasti i prava i dužnosti građana, a prema tome i norme koje regulišu mjesto organa

uprave u sistemu cjelokupnog državnog aparata, međusobne odnose organa uprave sa drugim državnim organima i osnovne principe odnosa uprave i građana.

Sledeći osnovni pojam je upravna organizacija i javni sektor koji predstavlja takvu organizaciju u kojoj ljudi obavljaju društvene poslove kao svoje stalno zanimanje. Kao pravni pojam, one vrše upravnu funkciju, pri čemu se ova definiše kao djelatnost koja se vrši u vezi sa upravno-pravnim odnosima, tj. njome se ili zasnivaju pravni odnosi sa pojedincima, pravnim licima i drugim subjektima, ili se obezbjeđuje izvršenje već zasnovanih odnosa. Spomenućemo i tranziciju koja predstavlja cjelovit društveni proces, promjena odnosa u društvenoj strukturi, u društvenim vrijednostima i moralu, u ukupnoj vrijednosnoj orijentaciji društvene zajednice. Pojam tranzicije potiče iz ekonomije, i uglavnom se koristi za određivanje društveno-istorijskog perioda država u razvoju u kojem ekonomija date države prelazi iz državno-planskog prema tržišnom principu.

2. JAVNA UPRAVA U ZEMLJAMA U TRANZICIJI

Državna uprava ostvaruje, tradicionalno četiri osnovna zadatka: osiguranje stabilne državne vlasti, regulisanje osnovnih društvenih procesa, proizvodnju usluga i dobara koje služe zadovoljavanju interesa državljana i preuzimanje odgovornosti za minimum materijalne i socijalne sigurnosti državljana. Upravna struktura i praksa zemalja u tranziciji suočavaju se sa novim zahtjevima koje pored njih postavlja okruženje koje se razvija i mijenja, kao što su otvorena tržišna ekonomija, razvijeno civilno društvo i tehnološki napredak. Uprava se nalazi u okruženju rastućih očekivanja i zahtjeva, pri čemu dolazi do reafirmacije poduzetništva i tržišta, do pojačanog naglaska na ljudska i građanska prava, do pluralizacije i diverzifikacije nosilaca javnih službi, tako da se ono što je do tada bio naprosto prošireni državni aparat pretvara u mješoviti „javni sektor“, sve složeniji po svome ustrojstvu, ali ujedno sve manje jedinstvo vođen i upravljn (Pusić, 1995: 35).

Karakteristike društveno-ekonomskog i političkog okruženja u kojima funkcioniše uprava zemalja u tranziciji možemo podjeliti u nekoliko grupa i to:

- Promjene u ulozi države – dosadašnja praksa upravljanja isključivo putem normi – zakona, uredbi, naredbi i dr. transformiše se i dopunjava upravljanjem na način strateške misije, novih principa poslovne politike, novih načela upravljanja, novih kodeksa ponašanja koji su zasnovani na većoj fleksibilnosti, efektivnosti i efikasnosti.
- Razvoj svijesti građana – građansko društvo sposobno je da samo brine o svom blagostanju. Zadaci države treba da se ograniče na zaštitu države, javnog poretka i subjektivnih prava pojedinaca. Preko toga država smije da širi svoje nadležnosti samo ako

pojedinaac i privatna udruženja nisu u stanju da sopstvenim snagama zadovolje neku potrebu čije zadovoljavanje javno mjenje smatra opravdanim (Lewis, Millard, 2001: 180–204).

- Višepartijska parlamentarna demokratija – uloga političkih partija u konsolidaciji demokratije u tranziciji je mnogo manje istaknuta, što se može ilustrovati stepenom povjerenja u instituciju političke partije od strane javnosti u više vodećih tranzicijskih zemalja.

2.1. Izazovi koji stoje pred javnom upravom u društvima u tranziciji

Tranzicija društva prema tržišnoj ekonomiji i višepartijskoj demokratiji podrazumjeva prilagođavanje uprave tom procesu. Zajedničke karakteristike sistema javne uprave u zemljama centralne i istočne Evrope:

- Odsustvo jasno definisanog koncepta uloge države – brojni primjri iz političkog života pokazuju da dilema o ulozi države nije ni izbliza prevaziđena. Naime, pojedine usluge se mogu privatizovati ili podugovarati sa privatnim sektorom, ali vladanje ne smije. U protivnom ne bismo imali mehanizam kolektivnog odlučivanja, načina da postavljamo pravila za funkcionisanje tržišta, načina da sprovedemo pravila ponašanja.

- Odsustvo jasnog koncepta državne službe – potrebno je odgovoriti na sledeća pitanja koja utiču na službenike i čitavu državnu upravu: Mora li državna uprava biti potpuno politički neutralna?, Da li je potrebno jasno razgraničiti kategoriju viših državnih službenika „kormilara od veslača“?, Treba li kategorijom državnih službenika upravljati centralno? i dr. pitanja. Odgovor na ova pitanja trebalo bi da da zakon o državnoj službi (Schumpeter, 1975: 293).

- Ostaci prethodnog sistema – kako bi bila sposobna za to, uprava mora biti u poziciji da razvije vlastite principe i da ih provodi dostatno nezavisno. Ona mora biti snaga sama za sebe. Ono što stoji između ovakve uprave i uprave u tranziciji jeste činjenica da je uprava regrutovana na osnovi političkih podobnosti.

2.2. Uticaj međunarodnih organizacija na reformu uprave zemalja u tranziciji

Uticaj međunarodnog faktora je od velikog značaja. Teoretičari političkih sistema i uprave slažu se sa konstatacijom da su u vremenima spektakularnih i pretežno ishitrenih promjena u političko-ekonomskom ustroju novih demokratija, promjene upravnog aparata manje vidljive i daleko sporije. Primjetno je da su i donatori i međunarodne organizacije za račun reformi višeg reda, kao što su demokratizacija političkih sistema i ekonomske reforme, u drugi plan potiskivale upravnu reformu, ostavljajući je, neopravdano, za drugo vrijeme. U

takvom ideološkom kontekstu, jačanje administrativnih kapaciteta poistovjećivalo se sa jačanjem države, što je bio i osnovni cilj reforme. Spomenućemo i neke međunarodne organizacije: Svjetska banka, Međunarodni monetarni fond (MMF), Evropska banka za obnovu i razvoj (EBRD), i ostali donatori.

3. REFORMA UPRAVE – TEROJSKA RAZMATRANJA

U moderno doba država mijenja svoju prirodu, opseg funkcija i sfere djelovanja. Uloga države više nije samo administrativna i fiskalna nego sve više mora postojati i menadžerska i preduzetnička. U savremenom svijetu, već decenijama traje trend modernizovanja uprave, iniciran pojavom novih upravljačkih doktrina poput „Nove javne uprave“ (The New Public Administration), „Novog javnog menadžmenta“ (The New Public Management) ili doktrine „Dobrog upravljanja“ (The Good Governance). Teoretičari uočavaju nekoliko osnovnih vrsta strateških koncepcija o unapređenju javne uprave u tranzicijskim zemljama. Tako Kavran grupiše vrste strategija koje su donesene posljednjih decenija 20. vijeka u pet osnovnih grupa (Sadiković, 1999):

- U prvu grupu spadaju pravne, institucionalne-legalističke strategije čije je bitno obilježje da parlament, putem zakona i podzakonskih akata, donosi odluke i sa vrha kontroliše vrstu, domet i sadržaj reforme. Primjena ovih reformi zahtjeva visoku organizovanost skupštinskih komisija i službi, nezavisnu, profesionalizovanu i specijalizovanu upravu, posebno u fazi projektovanja i pripreme zakona.

- Druga vrsta su eksperimentalno-projektovane strategije, pri čemu se prije postizanja šire saglasnosti i odluke da se model primjeni, razvija pragmatski model reforme i ista eksperimentalno primjenjuje, odnosno testira na određenim djelovima teritorije ili pojedinim vladinim resorima.

- Kompezatorno-participativne strategije predstavljaju treću vrstu u koju spadaju reforme poput decentralizacije, proširenje javnog sektora kroz nacionalizaciju, odnosno denacionalizaciju i deregulaciju (u zemljama koje izlaze iz administrativnog socijalizma). Ovdje spadaju i reforme za pojednostavljenje upravnog postupka, povećanje učešća građana u oblicima odlučivanja.

- Četvrta u ovoj klasifikaciji je grupa organizaciono-procesnih strategija koje sadrže planove i procese definisanja novih poslova i zadataka vezanih za reorganizaciju i nove metode upravljanja. Poboljšanje organizacionih struktura i precizno razgraničavanje funkcija i organa uprave, uz povećanje koordinacije između organa, a u cilju izbjegavanja paralelizma i

preklapanja i obezbjeđuje fleksibilnost u prilagođavanju ubrzanim promjenama u političkom okruženju.

- Konačno, novi sistem javnog upravljanja može se svrstati u petu vrstu, a koji se u praksi preko promjenjivih metoda vođenja oslanja naročito na prethodno spomenute organizaciono-procesne strategije.

Upotreba ovih strategija podvrgava se stalnom preispitivanju i ocjeni efikasnosti i ekonomičnosti svih.

3.1. Funkcionalni pregled kao sredstvo za dizajniranje reforme javne uprave

Metod funkcionalnog pregleda je u sferi biznisa, odnosno u teoriji savremenog upravljanja prisutan decenijama. Međutim, njegova primjena u javnom sektoru je relativno skorijeg datuma, i posljedica je tendencije modernizacije uprave u namjeri povećanja efektivnosti i efikasnosti javnog sektora. Nedostatke koji nastaju u izvršavanju upravnih zadataka nastoji da otkloni kritika zadataka. Kao posljedicu, kritika zadataka može polučiti intervencije različitog obima i inteziteta. Što se tiče funkcija u administrativnom sistemu, funkcionalni pregled ima četiri osnovna cilja:

- Prvi da eliminiše nepotrebne ili suvišne funkcije – treba otkloniti svaku funkciju za čije postojanje nema opravdanja u praksi (Petrović, 2006: 215).

- Drugi, da smanji dupliranje između i unutar institucija – upravni sistem je proizvod postepenog razvoja, i u tom razvoju se vremenom stvari dupliraju. Funkcionalni pregledi se koriste da sistem kritički istraže s ciljem uočavanja dupliranja kao i pojava vršenja iste funkcije više od jednog puta, odnosno od strane više od jedne jedinice ili institucije.

- Treći, da se dodaju funkcije koje nedostaju – naročito u tranzicijskim zemljama još uvijek ne postoje sve administrativne funkcije koje su neophodne nakon prelaska na tržišnu ekonomiju.

- Četvrti, racionalizirati distribuciju funkcija – funkcije u institucijama su često podjeljene između raznih jedinica na način koji umanjuje efikasnost ili transparentnost. Prirodno bi bilo razdvojiti ovakve funkcije, u cilju efikasnosti, transparentnosti i administrativne pravde.

3.2. Opšti ciljevi reforme uprave – demokratski, uslužni i upravljački

Demokratski – to su vrijednosti pristupa informacija, konkretno, političkoj analizi, učinak rada uprave i da se za uloženi novac uzvrati srazmjerno kvalitetnom uslugom. Unutar domena demokratskih vrijednosti kojima se rukovodi reforma javne uprave jeste i

transparentnost, pouzdanost i odgovornost kao i odsustvo konflikta interesa između izvršne funkcije i one kojoj ista treba da bude odgovorna (Leskovac, 2009: 114).

Uslužni – unutar domena usluga, teži se stanju u kojem javnost treba biti informisana, putem informatičkih tehnologija i drugim sredstvima; informacije i dokumenti koji se daju javnosti na uvid moraju biti kvalitetni, pouzdani i novijeg datuma. Standardi u pružanju usluga moraju biti eksplicitno i transparentno objavljeni i opšte poznati i mora postojati konzistentnost, vertikalna i horizontalna.

Upravljački – u domenu menadžmenta, reformisana javna uprava treba imati sledeće odlike: jasnu podjelu nadležnosti, vertikalne u ministarstvima, horizontalne na različitim nivoima vlasti. Uvesti mjerljive rezultate na osnovu kojih će se ocjenjivati individualni učinak putem mjerenja, periodične evaluacije, kao i razrađene procedure preduzimanja akcije na osnovu rezultata evaluacije.

3.3. Opseg, dometi i oblasti reforme javne uprave

Reforma se odvija na četiri nivoa (Kavran, 2003: 71):

- Normativnom – sastoji se u unapređenju zakonsko pravnog okvira za rad uprave.
- Institucionalnom – dio je koji uključuje napore da učinimo institucije uprave adekvatnim i održivim kroz promišljanje njihove strukture i raspodjele nadležnosti.
- Organizacionom – dio je koji upravu čini efikasnijom i kroz unapređenju sposobnosti i vještina državnih službenika kao i načinima organizacija upravljanja ljudima i javnim sredstvima.
- Informatičkom – zajedno uz ostala tri, nema cjelovite reforme javne uprave. U informacijsku oblast spada i obrada informacija, kao i sistemi razmjene i protoka informacija kako unutar javne uprave tako i prema vani, a važno je spomenuti da osim tehnoloških ovaj nivo sa sobom donosi i značajne organizacione i upravljačke novine u funkcionisanju uprave.

4. REFORMA JAVNE UPRAVE U BOSNI I HERCEGOVINI

U ovm djelu pokušaćemo prikazati koji su napori činjeni i trenutno teku kako bi BiH uhvatila priključak sa tranzicijskim zemljama, kojima istorijski i civilizacijski pripada, nakon što je taj priključak izgubila usljed rata (1992–1995), borbe za opstanak i političkih opstrukcija. Uvidom u istorijski razvoj bosanskohercegovačke uprave može se uočiti tendencija latentne transformacije u skladu sa mijerama koje su se dešavale u imperijama koje su Bosnom vladale kao i turbulencijama karakterističnim za prostor Balkana i Bosne.

4.1. Izgradnja institucija i razvoj uprave u BiH nakon Dejtona

Nepovoljne početne pozicije BiH za tranziciju karakteriše nekoliko faktora. Raspad država predstavlja veliku otežavajuću okolnost za razvoj demokratije zbog toga što taj proces u novonastalim državama često inicira kontraverze oko nacionalnog identiteta. U BiH slučaju te su kontraverze rezultirale otvorenim i nasilnim negiranjem suvereniteta i integriteta zemlje, ali i tendencijama koje žive i nakon rata, u vidu redukcionističkog tumačenja Ustava BiH.

Tipično za ostale postkomunističke zemlje, i u BiH je sa značajnim zakašnjenjem prepoznata nužnost reforme javne uprave. Međunarodna zajednica je dugo vremena – a zbog očigledne vitalne zainteresovanosti za zaštitu ljudskih prava, posebno manjina, uglavnom vodila računa o reformi pravosuđa. Sfera zaštite ljudskih prava i pravde u cjelini je mnogo šira od sudskog sistema. Mišljenja smo da je napravljena greška što se reformi uprave nije posvetila od samog početka puna pažnja, jer ta i takva uprava – svojom neefikasnošću, neprofesionalnošću i zastarjelošću – i krši ljudska prava i koči ekonomski razvitak zemlje i mnogome usporava tok ostalih reformi – ekonomskih, političkih i socijalnih kao i umanjuje njihove efekte (Leskovac, 2009: 142).

4.2. Analiza stanja javne uprave u BiH od Dejtona do danas

Sveobuhvatna reforma javne uprave došla je u BiH na dnevni red 2003. godine, što je relativno kasno u procesu društveno-ekonomske tranzicije i transformacije političkog sistema. Iz reda stručnih ili profesionalnih krugova značajni glas u prilog reformi nije dolazio zbog političkog patriotizma nad ovim sektorom, oportunitizma državnih službenika od kojih je veliki broj došao po nacionalno političkoj liniji, a ne na osnovu zasluga i stvarnih kvaliteta.

Revizija radnih mjesta, koja je trebala biti ključni dio reforme državne službe, provedena je u velikoj mjeri formalistički, u prvom redu, što tek osnovane agencije za državnu službu nisu bile dovoljno snažne i pozicionirane za radikalnije zahtjeve, odnosno nedovoljno obučene za detaljnu analizu radnih mjesta i njihov učinak u odnosu na vrijednosti i vještine predviđene za date pozicije.

5. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Reforma javne uprave nije u korak pratila korjenite sistemske političke i ekonomske promjene koje je sa sobom nosila tranzicija. U zemljama tranzicije, uključujući Bosnu i Hercegovinu, reformama se pristupalo gotovo po pravilu, bez organskog, cjelovitog pristupa, uz nekonzistentan raspored glavnih reformskih blokova, npr. uvođenjem neoliberalnih

upravljačkih koncepata prije reforme uprave, reforma državne službe prije institucionalne reforme itd.

Da bi reforma bila uspješno provedena u zemljama tranzicije nužne su i sveobuhvatene ekonomske reforme, kroz postojanje sveobuhvatnog reformskog programa i njegove promocije, postojanjem analitičkih kapaciteta, postojanjem modernog obrazovnog sistema i ustanova poput Instituta za javnu upravu koji će organizovati trening javnih službenika na svim nivoima. Napredak u reformi uslovljen je i savješću o bitnosti ovih pitanja, kao i prisustvom sistemskih napora i dugoročne perspektive kako bi se reformski napori promovisali i učinili održivim, što potcrtava značaj koncizne, precizne i realistične reformske strategije sa konkretnim akcionim planovima.

Država Bosna i Hercegovina prolazi kroz period tranzicije, postratne obnove i demokratske konsolidacije, pri čemu je njen strateški cilj ulazak u Evropsku uniju. Zbog toga je veoma bitno da se u procesu evropskih integracija izgradi uspješan model lokalne samouprave u Bosni i Hercegovini koji će u pogledu političko-pravnog položaja i načina funkcionisanja lokalnih vlasti biti zasnovan na evropskim vrijednostima i standardima, a koji će odgovarati interesima i potrebama građana u lokalnim zajednicama. Pristupanjem Vijeću Evrope 2002. godine i ratifikacijom Evropske povelje o lokalnoj samoupravi, Bosna i Hercegovina je na sebe preuzela obavezu da sistem lokalne samouprave uskladi sa osnovnim načelima Evropske povelje o lokalnoj samoupravi. To je moguće postići provođenjem cjelovite reforme lokalne samouprave.

Reforma lokalne samouprave u Bosni i Hercegovini, koja za cilj ima postizanje ubrzanog socijalno-ekonomskog razvoja i razvoja demokratije u bosansko-hercegovačkom društvu, odvija se unutar istorijskog procesa integracije Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju. Institucionalne pretpostavke razvoja lokalne samouprave u Bosni i Hercegovini nisu u cjelosti ustanovljene u skladu sa Evropskom poveljom o lokalnoj samoupravi. Evropska povelja o lokalnoj samoupravi selektivno se primjenjuje na nivou entiteta. Takva primjena principa Evropske povelje o lokalnoj samoupravi u zakonima entiteta pokazala se kao neuspješna sa stanovišta postizanja efikasne lokalne samouprave.

Cjelovita reforma lokalne samouprave u Bosni i Hercegovini zahtijeva državnu strategiju reforme koja bi u saradnji sa vladama entiteta i kantona rezultirala lokalnom upravom koja je efikasna i bliska građanima. Reforma lokalne samouprave pretpostavlja i značajnu političku i ekonomsku reformu. Politička reforma podrazumijeva uspostavu vladavine prava, zaštitu ljudskih prava i sloboda, decentralizaciju vlasti i modernizaciju državne uprave. Ekonomska reforma podrazumijeva privatizaciju, smanjenje uloge države u

ekonomskim procesima i primjenu principa konkurencije i slobodnog tržišta na polju regulatornih poslova, odnosno pružanja usluga građanima. U integracijskom procesu Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju potrebno je izvršiti reformu lokalne samouprave u tri segmenta: reformu zakonske pozicije, reformu teritorijalne organizacije lokalne samouprave i funkcionalnu reformu lokalne samouprave.

LITERATURA

- [1] Festić, I. (2004). *Uprava, vlast, zakonitost*. Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu.
- [2] Grace, D. (2000). *Religion in Modern Europe: A Memory Mutates*. Oxford: OUP.
- [3] Hrženjak, J. (1963). „Mjesna zajednica u komunalnom sistemu“. *Informator*. Zagreb.
- [4] Kapetanović, A., Latinović, Đ. (2005). *Bosna i Hercegovina od regionalnih integracija do Evropske unije*. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung.
- [5] Kavran, D. (2003). „Javna uprava – reforma“. *Savjet za javnu upravu*. Beograd.
- [6] Koprić, I., Musa, A., Lalić Novak, G. (2012). *Europski upravni proctor*. Zagreb: Institut za javnu upravu.
- [7] Leskovic, S. (2009). *Tranzicija i reforma javne uprave*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- [8] Lewis, P., Millard, F. (2001). Developments in post – communist Poland. Pridham i AGH: 180–204.
- [9] Petrović, M. (2006). *Nauka o upravljanju*. Niš: Pravni fakultet.
- [10] Pusić, E. (1995). *Upravna znanost*. Zagreb: Naprijed.
- [11] Sadiković, L. (1999). *Dobro upravljanje u Bosni i Hercegovini – Dobro upravljanje u gradovima i općinama Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Fondacija za lokalni i regionalni razvoj Bosne i Hercegovine.
- [12] Schumpeter, J. (1975). *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York: Harper and Row.

Rade Lazić, M.Sc.

Hašim Mujanović, M.Sc.

Ismet Šabotić, Ph.D.

TRANSITION AND PUBLIC ADMINISTRATION REFORM

Summary

Governance reform is among the highest political and social priorities. Theoretical and comparative analysis of governance in transitional, post-communist countries, with which Bosnia and Herzegovina, to a greater or lesser extent, shares a number of political, historical, cultural and traditional determinants, can contribute to BiH's efforts to find its way to democratization and development towards the EU through public administration reforms. BiH's progress towards Euro-Atlantic integration requires thinking and defining the elements of public administration reform in countries in transition, in order to draw conclusions about the possibilities of designing and implementing political, social and economic governance reform in our country. To speak about the reform of public administration in the context of sociopolitical and economic transition is of particular importance primarily because of the topicality of the topic covered.

In this paper, we bring a comparative political study on the political process as a precondition for public administration reform, as well as the content of reforms and the development of ideas and institutions of state administration in transition countries, with an emphasis on BiH.

Key words: transition, reform, public administration.

NEOBNOVLJIVI RESURSI – TRENDIVI KORIŠĆENJA

SAŽETAK: Na planeti postoji fiksna količina neobnovljivih resursa, uključujući metalne i nemetalne minerale, uglj, naftu i prirodni gas. Imamo velike zalihe nekih resursa, kao što je gvožđe; dok su zalihe žive ili helijuma, relativno ograničene. Globalna ekonomija iskorišćava te resurse – često po rastućim stopama. Da li je to razlog za uzbunu? Tako su smatrali autori originalnog izveštaja Ograničenja rasta (Limits to Growth), još 1972. godine i ponovili su slično upozorenje dvadeset godina kasnije. To i dalje ostaje aktuelno pitanje na globalnom nivou.

KLJUČNE RIJEČI: neobnovljivi resursi, životna sredina, recikliranje, globalna ekonomija, životna sredina.

1. UVOD

Ljudsko korišćenje mnogih neophodnih resursa i stvaranje mnogih vrsta zagađujućih materija već su prešli stope koje su fizički održive. Ukoliko se značajno ne smanje tokovi materijala i energije, u narednim decenijama će nekontrolisano opadati autput hrane po glavi stanovnika, korišćenje energije i industrijska proizvodnja.

Naravno, ograničeni neobnovljivi resursi ne mogu trajati zauvek, ali pitanja njihovog korišćenja su složena i obuhvataju promene u ponudi i tražnji resursa, kao i otpad i zagađenje koje se stvara njihovom potrošnjom-

Važni ekonomski principi uključujući i analizu troškova korisnika i Hotellingovog pravila za određivanje cena resursa, ali sofisticiranija analiza mora da se bavi uslovima kakvi postoje u stvarnom svetu. Obično uočavamo mnoštvo različitih kvaliteta resursa (na primer, različite vrste rude bakra), a retko nam je sa sigurnošću poznata lokacija i ukupna količina resursnih depozita.

Važno pitanje jeste na koji način će potrošnja resursa, nove tehnologije i otkrića međudelovati i uticati na cene, što će zatim uticati na buduće obrasce ponude i tražnje resursa. Da bismo bolje razumeli ove faktore, potrebna nam je sofisticiranija ekonomska teorija korišćenja neobnovljivih resursa.

2. FIZIČKA I EKONOMSKA PONUDA

Ekonomska ponuda neobnovljivih resursa razlikuje se od njihove fizičke ponude. Fizička ponuda (u Zemljinoj kori) je ograničena, ali generalno nije precizno poznata njena

količina. Ekonomski iskoristive rezerve obezbeđuju merilo koje se najčešće koristi, na primer, za izračunavanje životnog veka resursa. Međutim, te cifre se vremenom menjaju iz tri glavna razloga:

1. Resurs se tokom vremena koristi i eksploatiše, čime se smanjuju rezerve.
2. Nove zalihe resursa se vremenom otkrivaju, čime se povećavaju rezerve.
3. Promena cena i tehnoloških uslova može da učini da više (ili manje) poznatih rezervi bude ekonomski isplativo.

Ti faktori predviđaju životni vek resursa u neegzaktnoj nauci.

Mineralni resursi, kao što je bakar, klasifikuju se kombinovanjem geoloških i ekonomskih merila (slika 1). U geološkom smislu, resursi se klasifikuju prema raspoloživim količinama, što je prikazano horizontalnom dimenzijom na slici 1.

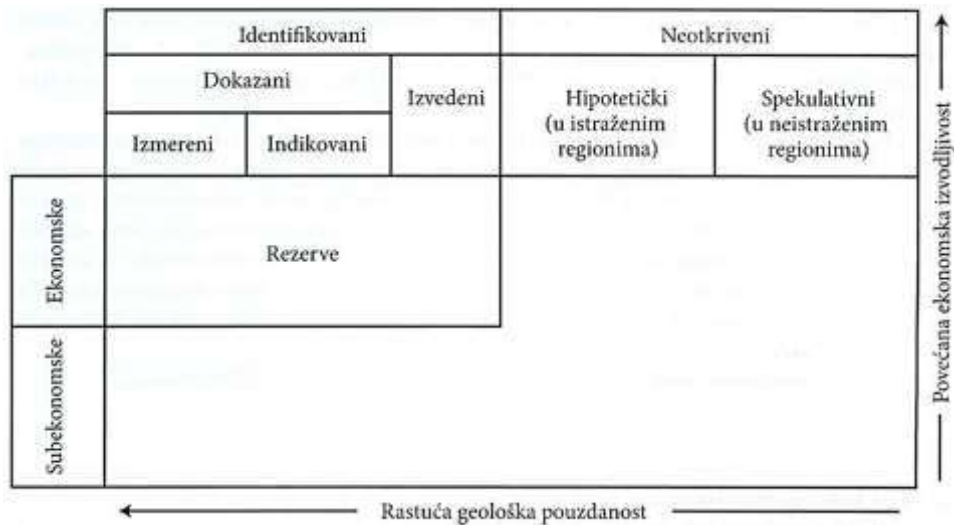
Identifikovane rezerve su one rezerve čiji su količina i kvalitet već poznati. Deo tih identifikovanih rezervi je već izmeren sa dvadeset procenata odstupanja; drugi deo je indikovani ili izveden na osnovu geoloških principa. Osim toga, hipotetičke i spekulativne količine resursa još nisu otkrivene, ali verovatno postoje u nekim geološkim situacijama.

Ekonomski faktori stvaraju još jednu dimenziju za klasifikaciju resursa, što je prikazano vertikalno na slici 1, a ekonomski najprofitabilniji resursi su pri vrhu. Resursi koji su dovoljno visokog kvaliteta za profitabilnu proizvodnju nazivaju se ekonomske rezerve. Subekonoiniski resursi su oni resursi čiji su troškovi ekstrakcije previsoki da bi proizvodnja bila isplativa. Međutim, ukoliko njihove cene porastu ili se poboljša tehnologija ekstrakcije, te rezerve mogu postati profitabilne.

Činjenica da se ekonomske rezerve mogu proširiti i u geološkoj i u ekonomskoj dimenziji čini predviđanja izračunata pomoću statičkog indeksa rezervi nepouzdanim. Da bi se dobila procena životnog veka resursa, statički indeks rezervi deli ekonomske rezerve stopom sadašnje potrošnje:

$$\text{očekivani životni vek resursa} = \frac{\text{ekonomske rezerve}}{\text{godišnja potrošnja}}$$

Slika 1. Klasifikacija neobnovljivih resursa

Izvor: http://rainerals.usgs.gov/minerals/pubs/metal_prices/

Naravno, trenutna potrošnja nije nužno dobar pokazatelj budućeg korišćenja. Možemo očekivati da će sa rastom populacije i ekonomskog outputa rasti i korišćenje neobnovljivih resursa – iako će modeli supstitucije i izmenjene potrošnje uticati na stope rasta.

Eksponencijalni indeks rezervi pretpostavlja da će potrošnja eksponencijalno rasti tokom vremena, što će ubrzati iscrpljivanje resursa. Proračuni rađeni još 1972. godine, korišćenjem i statičkog i eksponencijalnog indeksa rezervi, pokazali su da će glavne mineralne rezerve biti iscrpljene za nekoliko decenija – jasno je da se ta predviđanja nisu ispunila. [Ackerman, Frank, 1996.] Zašto? Zato što su rezerve porasle zbog novih otkrića i novih tehnologija ekstrakcije. Međutim, ne možemo tek tako odbaciti predviđanja o iscrpljivanju resursa. Čak i uz širenje rezervi, planetarni resursi su ipak ograničeni.

3. EKONOMSKA TEORIJSKA KORIŠĆENJA NEOBNOVLJIVIH RESURSA

Šta određuje stopu po kojoj ekstahujemo i koristimo neobnovljive resurse? Pojedine kompanije koje upravljaju rudnicima ili drugim operacijama ekstrakcije resursa moraju da se vode principom maksimiziranja resursne rente. [Cleveland, Cutler, 1991] Razmotrimo kompaniju koja ima rudnik boksita (ruda aluminijuma). Ukoliko firma posluje u konkurentskoj industriji, ona prihvata datu cenu i prodaje svoj output po tržišnoj ceni nad kojom nema kontrolu. Međutim, ona može da kontroliše količinu ekstrakcije resursa u bilo kojem periodu.

Uopšteno govoreći, kada se ekstrahuje više resursa, raste i granični trošak ekstrakcije. Očigledno, ako granični trošak ekstrakcije prevaziđe tržišnu cenu, proizvodnja boksita postaje neprofitabilna. Da bi se proizvodnja isplatila, cena mora biti barem jednaka graničnom trošku. Za razliku od drugih konkurentskih industrija gde je u ravnoteži cena jednaka graničnom trošku, kompanije koje se bave ekstrahovanjem resursa obično rade sa nivoom outputa pri kojem cena prevazilazi granične troškove (slika 2). Takve kompanije moraju težiti maksimiziranju vrednosti rente ne samo u jednom periodu, već tokom dužeg vremenskog perioda.

Renta za kompaniju u bilo kojem određenom periodu i data je kao:

$$R_i = P - MC(q_i)$$

gde je q , količina ekstrahovanog resursa u periodu i .

Sadašnja vrednost toka renti koji se proteže u budućnost data je kao:

$$PV[R] = R_0 + R_1/(1+r) + R_2/(1+r)^2 + R_3/(1+r)^3 + \dots + R_n/(1+r)^n = \sum_{i=0}^n R_i/(1+r)^i$$

gde je R_i renta koja se kompaniji obračunava u periodu i .

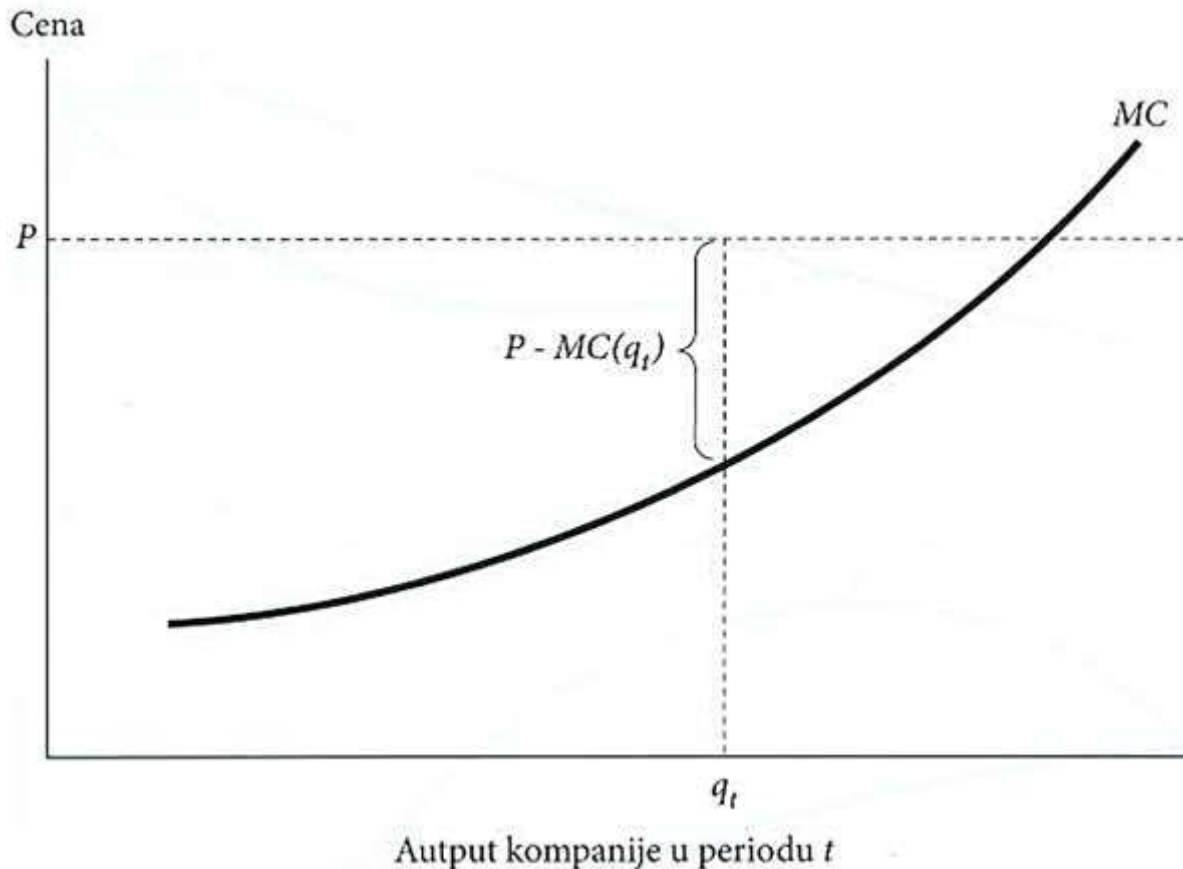
Da bi maksimizirala sadašnju vrednost toka rente, firma mora da koriguje ekstrahovanu količinu u svakom periodu sve dok renta ne počne da raste stopom koja je jednaka diskontnoj stopi, tako da sadašnja vrednost rente u svakom periodu bude ista ili:

$$R_0 = R_1/(1+r) + R_2/(1+r)^2 + R_3/(1+r)^3 = \dots = R_n/(1+r)^n$$

Kada sve kompanije koje se bave ekstrakcijom resursa budu poslovale po ovom principu, renta, ili neto cena (cena minus troškovi ekstrakcije), mora vremenom rasti u skladu sa Hotelingovim pravilom. Razumno objašnjenje za to je da će kompanije proizvoditi više ako je proizvodnja danas vrlo profitabilna.

Povećanje proizvodnje će smanjiti sadašnju cenu, dok će smanjene rezerve koje su dostupne za buduću proizvodnju podići očekivane buduće cene. Taj proces će se odvijati sve dok se ne zadovolji Hotelingovo pravilo – neto cena vremenom raste stopom koja je jednaka diskontnoj stopi, a diskontovana vrednost renti se vremenom izjednačava.

Slika 2. Resursna renta za konkurentsku kompaniju

Izvor: Cleveland, Cutler, 1991.

Ako granični troškovi ekstrakcije vremenom opadaju, možda zbog poboljšanja tehnologije, neto cena može da raste dok tržišna cena resursa opada. Međutim, ako su troškovi ekstrakcije stabilni, očekivaćemo da tržišna cena resursa raste tokom vremena. Zbog toga što se za većinu resursa ovo još nije dogodilo, posledice Hotelingovog pravila mogu postati očigledne kada se specifični resursi više približe iscrpljenju.

Princip maksimiziranja rente ima važnije neposredne implikacije: prvo će se eksploatisati visoko kvalitetni resursi. Pretpostavimo, na primer, da firma poseduje dve rezerve boksita, jednu više, a drugu niže klase. Granični troškovi proizvodnje za resurs više klase biće relativno niski, tako da se može ostvariti visoka renta ako se bude proizvodilo danas. Troškovi ekstrakovanja rezervi niže klase su znatno viši. Čak i ako bi ekstrakcija rezervi niže klase danas bila granično profitabilna, bolja strategija bi bilo čekati da porastu tržišne cene ili da bolja tehnologija pojeftini ekstrakciju. To objašnjava zašto resursi koji su sada subekonomski (slika 2) mogu postati ekonomski u budućnosti, uz mogućnost da

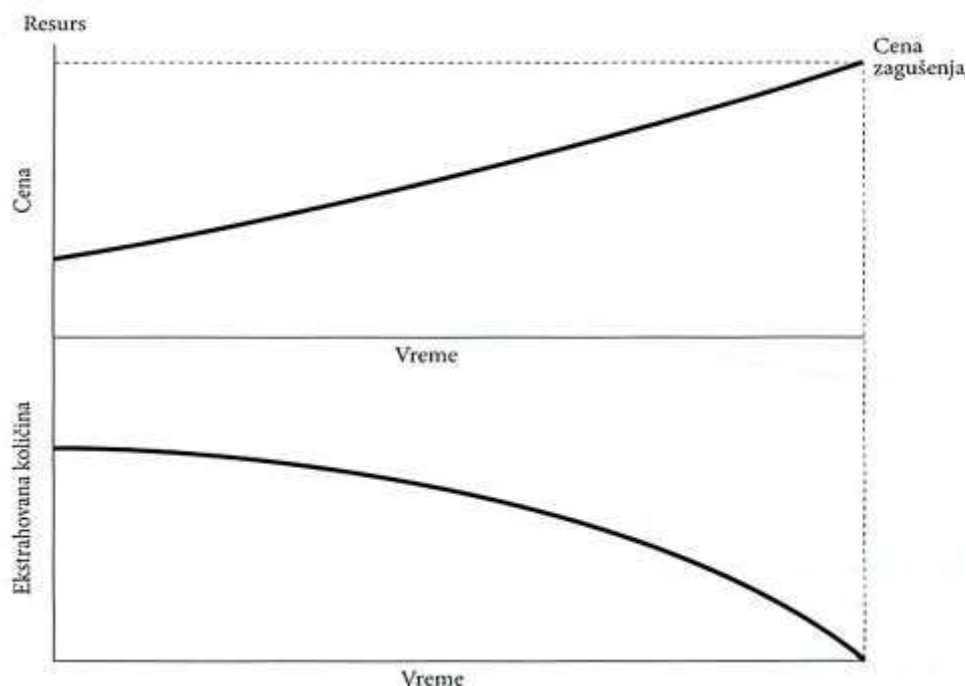
povećaju količinu ekonomski iskoristive rezervi – dok istovremeno ekstrakcija smanjuje fizičke rezerve.

Osnovna teorija ekstrakcije neobnovljivih resursa takođe implicira da će ograničeni fondovi resursa biti eksploatisani do iscrpljenja. Sve dok cene nastavljaju da rastu, odlaganje neke proizvodnje biće profitabilno. Ali, svaki resurs ima maksimalnu cenu, koja se naziva cena zagušenja, pri kojoj tražena količina pada na nulu. Do vremena kad se dostigne cena zagušenja, proizvođači će već ekstrahovati i prodati sve ekonomski vredne rezerve.

Dijagram (Hartwick and Olewiler, 1998) sadrži napredniju diskusiju o ekonomskoj teoriji ekstrakcije neobnovljivih resursa.

Slika 3 prikazuje putanju cene i putanju ekstrakcije zaliha resursa koji se eksploatišu do iscrpljenja.

Slika 3. *Iskrpljenje zaliha minerala*

Izvor: Hartwick, and Olewiler, 1998.

3.1. Dugoročni trendovi u korišćenju neobnovljivih resursa

U kojoj meri se ova teorija iscrpljivanja resursa uklapa u iskustvo stvarnog sveta? Klasična studija koju su sprovedeli Barnett i Mors [Barnett, Harold I., and Chandler Morse, 1963] pokazuje da su cene većine mineralnih resursa opale od industrijske revolucije do sredine 20. veka. Istovremeno se neprekidno povećavala globalna potrošnja neobnovljivih resursa. Za to su odgovorna tri faktora:

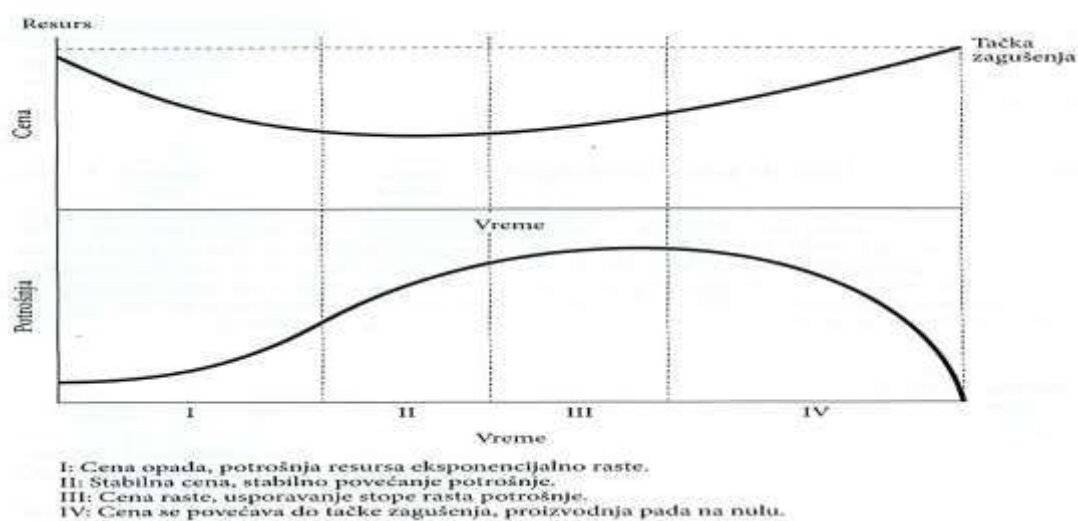
- neprekidno otkrivanje novih resursa,
- poboljšana tehnologija ekstrakcije resursa,
- supstitucija resursa, kao što je korišćenje plastike umesto metala.

Uprkos nepouzdanosti procene rezerve i indeksa iscrpljenja, nova otkrića i poboljšane tehnologije ekstrakcije ne mogu u nedogled produžavati životni vek neobnovljivih resursa. Osim toga, ekonomske težnje da se prvo iscrpljuju visokokvalitetne rezerve znače da će vremenom ostajati rezerve slabijeg kvaliteta, čija će ekstrakcija biti teža i skuplja. Na taj način možemo da predvidimo dugoročan profil korišćenja resursa sličan onome koji je prikazan na slici 4.

U ranim stadijumima eksploatacije resursa cena pada jer je lakše doći do resursa zbog novih otkrića i poboljšane tehnologije. U stadijumu II, cene su stabilne jer povećanje potrošnje (koje ima tendenciju da povećava cene) uravnotežava dalja otkrića i tehnološka poboljšanja (koja imaju tendenciju da snižavaju cene). U stadijumu III, tražnja počinje da pritiska ograničene resurse i cene počinju da rastu. Konačno, cene u porastu ograničavaju potrošnju, koja na kraju pada na nulu kako cene dostižu tačku zagušenja.

Ovakva vrsta profila primenjiva je na izvesne regionalne resurse fosilnih goriva i uskoro bi mogla da se primeni na globalnu potrošnju fosilnih goriva. Za mineralne resurse, slika je generalno složenija. Postoje mnoge kontroverze o tome da li je profil resursa sličan onome na slici 4 primenjiv na većinu minerala. Tamo gde se primenjuje, interesantno je pitanje da li se trenutno nalazimo u stadijumu I, II ili III i da li stoga možemo očekivati padanje, stabilnost ili porast cena. To se da razmatrati.

Slika 4. Hipotetički profil korišćenja neobnovljivih resursa

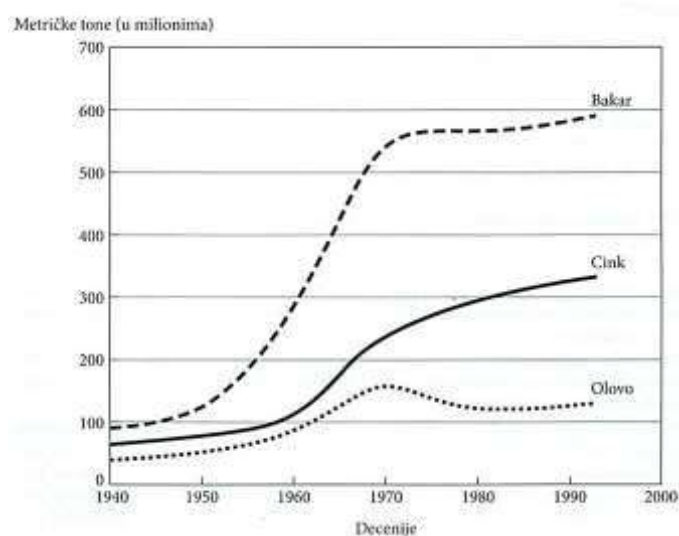

Izvor: Barnett, Harold I., and Chandler Morse, 1963.

3.2. Globalna oskudica ili veće izobilje

Kao što smo primetili, predviđanja iscrpljenja neobnovljivih resursa do sada nisu ostvarena. Zapravo, uprkos rastu potrošnje, nova otkrića i poboljšana tehnologija povećali su rezerve većine minerala. Slika 5 prikazuje taj trend tokom vremena za bakar, olovo i cink. Tabela 1 prikazuje trenutne procene rezervi i statički indeks rezervi za glavne minerale. Generalno, statički indeksi rezervi pokazuju da očekivani životni vek resursa varira od nekoliko decenija do nekoliko stoleća. Moć predviđanja statičkog indeksa rezervi je ograničena jer ne uzima u obzir nova otkrića ili poboljšane tehnologije ekstrakcije.

Slika 5. Promene u bazi svetskih rezerviza odabrane minerale

Izvor: Hartwick, John M. and Nancy D. Olevviler, 1998.

Tabela 1. Procene rezervi za izabrane minerale

Minerali	Godišnja potrošnja (hiljade metričkih tona)	Ukupne rezerve (hiljade metričkih tona)	Baza rezervi (hiljade metričkih tona)	Indeks rezervi (godine)	Indeks baze rezervi (godine)
Aluminijum	103.625*	23.000.000	28.000.000	222	270
Kadmijum	20	600	1.200	30	60
Bakar	10.714	340.000	650.000	32	61
Ruda gvožđa	959.609	71.000.000	160.000.000	74	167
Olovo	5.342	64.000	130.000	12	24
Živa	6,6	120	240	18	36
Nikl	882	49.000	150.000	56	170
Kalaj	218	9.600	12.000	44	55
Cink	6.993	190.000	430.000	27	62

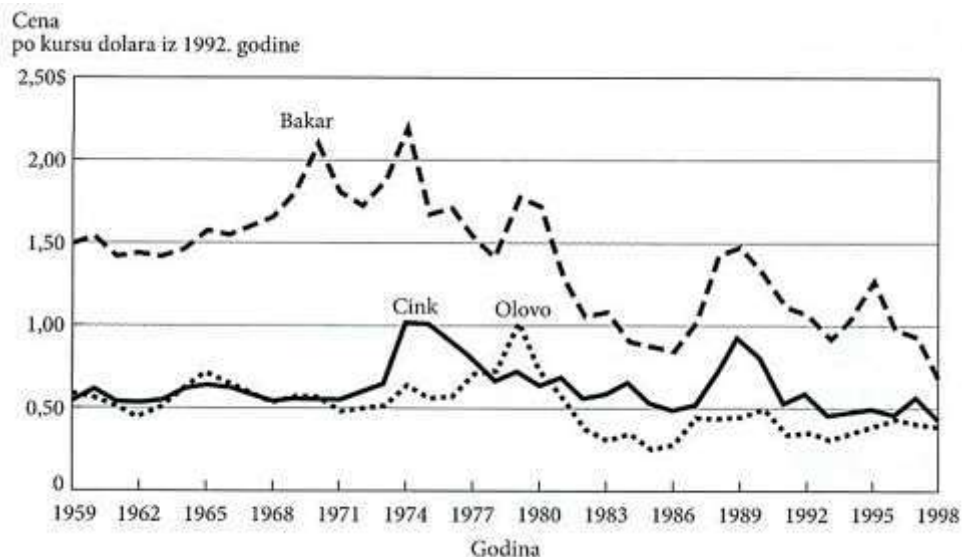
Izvor: Hartwick, John M. and Nancy D. Olevviler, 1998.

Indeks baze rezervi odražava šire procene potencijalnih rezervi i, stoga, duži predviđeni životni vek. Čak i sa tim širim indeksom primećujemo da neki važni minerali, kao što su kalaj, cink, bakar, olovo i živa, imaju relativno kratak predviđeni životni vek. Da li onda možemo očekivati da ćemo doživeti povećanje cena tih minerala?

Sadašnji podaci ne ukazuju na trend povećanja cena za većinu minerala. Slika 6 prikazuje trendove za bakar, olovo i cink. Dok su 80-ih godina cene sva tri minerala rasle, od 90-ih godina cene su stabilne ili opadaju, a budući izgledi su neizvesni. [Berck and Roberts, 1963]

Jedno od važnih fizičkih razmatranja, koje se generalno ne odražava u ekonomskim modelima, jeste distribucija različitih kvaliteta mineralne rude u Zemljinoj kori. Najveći deo dostupnih rezervi je znatno nižeg kvaliteta od onih koji se sada komercijalno eksploatišu. Studije obilja minerala često su pretpostavljale relativno ravnomeran obrazac distribucije sličan onome koji je prikazan na slici 7a. Ukoliko je to tačno, tržište treba da ukaže na iscrpljenje mineralnih resursa postepenim rastom cena zbog većih troškova ekstrakcije.

Slika 6. Trendovi cena za izabrane minerale

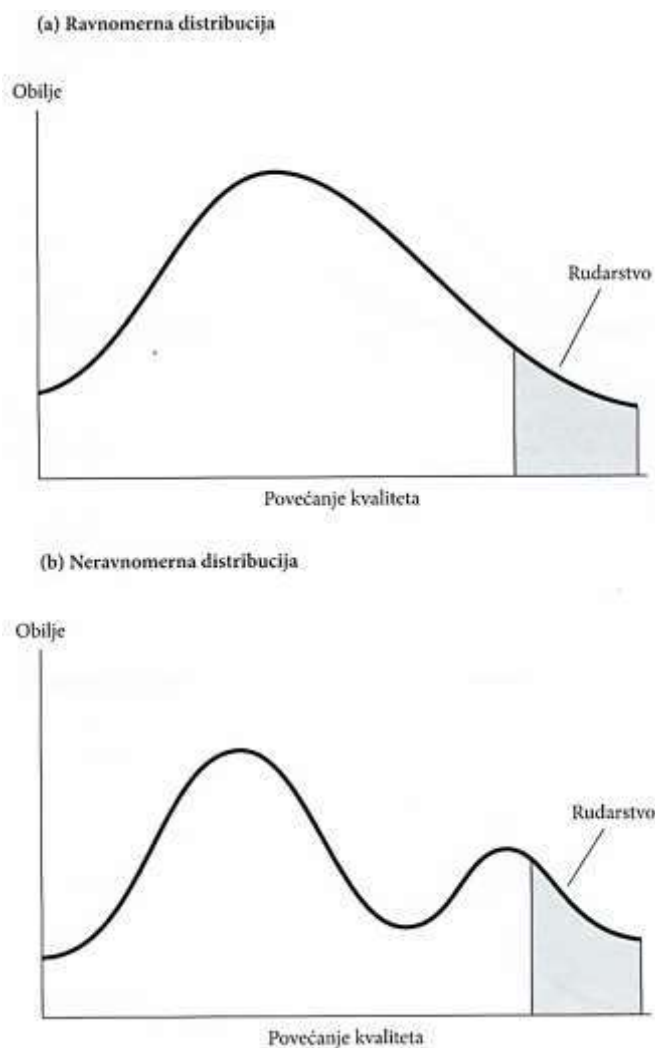
Izvor: http://rainerals.usgs.gov/minerals/pubs/metal_prices/

Međutim, relativno obilje ruda visokog i niskog kvaliteta takođe može biti nejednako, što pokazuje model sličan onome na slici 7b, uz znatnu razliku kvaliteta između ruda koje se trenutno iskopavaju i rezervi nižeg kvaliteta. Ukoliko je to tačno, kada se iscrpe visokokvalitetne rezerve, ekstrakcija ruda nižeg kvaliteta biće znatno teža i skuplja i više će oštećivati životnu sredinu. Što je ruda slabijeg kvaliteta, to se pri proizvodnji minerala tržišnog kvaliteta stvara veća količina otpada.

3.2.1. Internalizovanje troškova životne sredine nastalih iscrpljivanjem resursa

Iako je malo verovatno da ćemo ikad potpuno ostati bez resursa, možemo umnogome iscrpeti rezerve visokog kvaliteta, što će dovesti do viših privatnih troškova i troškova životne sredine nastalih iscrpljivanjem resursa. Slika 8 prikazuje implikacije toga za profile cena resursa. Ako se internalizuju troškovi životne sredine, profil cene koji odražava ukupne društvene troškove ekstrakcije resursa prikazivaće tačku preloma ranije nego profil koji prikazuje samo troškove ekstrakcije. Treba da uzmemo u obzir i direktne i indirektne troškove životne sredine u vezi sa iscrpljivanjem resursa. Rudarstvo obično proizvodi ogromne količine otpada, od čega su neki ekstremno toksični, i oštećuje zemljište i vodu (tabele 2 i 3).

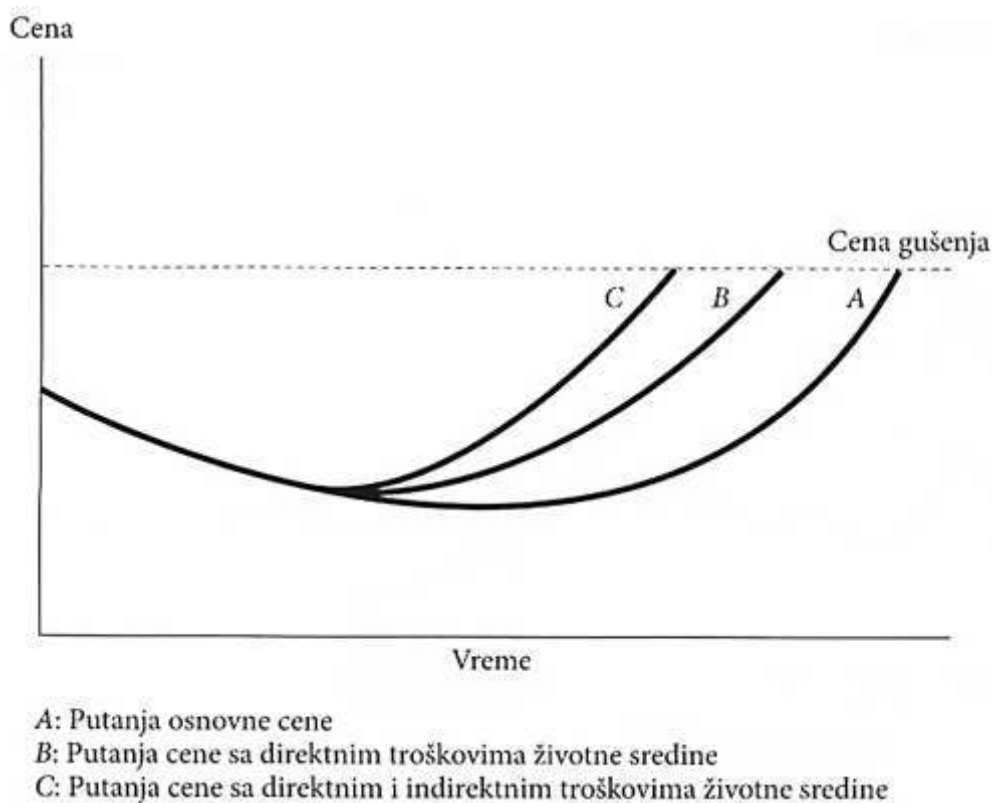
Slika 7. Distribucija mineralnih ruda u Zemljinoj kori

Izvor: Preuzeto iz: Skinner, 1976: 203.

Kako kvalitet resursa opada, povećava se količina rudarskog otpada po toni proizvoda. Osim toga, resursi niskog kvaliteta obično traže više energije po jedinici proizvodnje. [Cleveland, Cutler, 1991] Iako će putanja osnovne cene odražavati više troškove energije, i proizvodnja energije će stvarati znatne eksternalije životne sredine. To bi moglo da se internalizuje u cenu energije, ali se to generalno ne radi. Ukoliko uračunamo ove indirektno štete po životnu sredinu, putanja cene resursa će brže i oštrije rasti i znatno ranije dostići „cenu zagušenja“. Slika 9 prikazuje najverovatniji uticaj internalizovanja troškova životne sredine na profil potrošnje resursa.

Slika 8. Profil cena resursa sa troškovima životne sredine

Izvor: Preuzeto iz: Skinner, 1976: 203.

Tabela 2. Troškovi životne sredine za rudarstvo

Aktivnost	Potencijalni uticaj
Iskopavanje i uklanjanje rude	Uništavanje staništa biljaka i životinja, ljudskih naselja i drugog (površinsko rudarstvo) Sleganje zemljišta (podzemno rudarstvo) Povećana erozija; nanosi u jezerima i rekama Stvaranje otpada Zagađivanje jezera, reka i podzemnih voda usled drenaže kiselina i kontaminacije metalom
Koncentracija rude	Stvaranje otpada (reziduali) Kontaminacija organskim hemikalijama Drenaža kiselina i kontaminacija metalom
Topljenje/rafinisanje	Zagađenje vazduha (uključujući sumpor-dioksid, arsen, olovo, kadmijum i druge toksine) Stvaranje otpada (šljaka) Uticaj proizvodnje energije (većina energije koja se koristi za proizvodnju minerala odlazi na topljenje i rafinaciju)

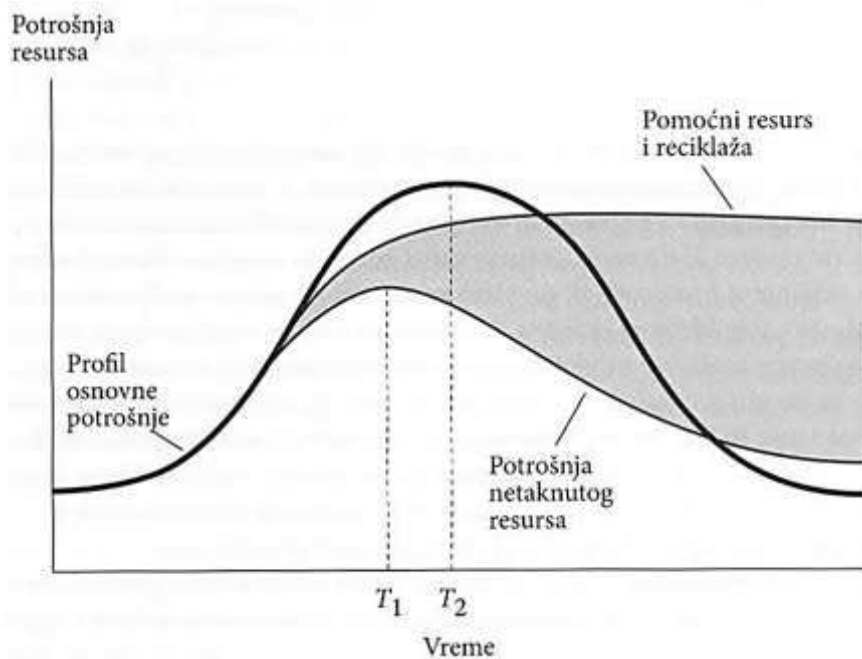
Izvor: Young, 1992: 17.

Tabela 3. *Uticaji na životnu sredinu odabranih mineralnih projekata*

Minerali/lokacija	Uticaji na životnu sredinu
Rudnici i topionica bakra u području Ilo-Lokombo u Peruu	Godišnje se emituje 600.000 tona sumpornih jedinjenja; u more se svake godine ispusti skoro 40 miliona kubnih metara taloga koji sadrži bakar, cink, olovo, aluminijum i tragove cijanida zajedno sa 800.000 tona šljake.
Rudnik fosfata na ostrvu Nauru u južnom Pacifiku	Kada se rudnik iscrpi u narednih 5–15 godina, četiri petine ostrva površine 2.100 hektara biće nepodesno za život.
Rudnik gvozdene rude u oblasti Para State u Brazilu	Potrebe za drvetom za topljenje rude gvožđa opustošiće svake godine 50.000 hektara tropske šume.
Topionice nikla u Rusiji	Dve topionice nikla u blizini finske i norveške granice ispuštaju u atmosferu 300.000 tona sumpor-dioksida, zajedno sa manjim količinama teških metala. Više od 200.000 hektara lokalnih šuma umire kao posledica toga i lokalno stanovništvo trpi posledice po zdravlje.
Rudnik bakra Mamut u provinciji Sabah u Maleziji	Lokalne reke su kontaminirane i sadrže visok nivo hroma, bakra, olova, mangana i nikla.
Rudnik zlata u basenu Amazona u Brazilu	Reke su zagušene sedimentima, a 100 tona žive se svake godine ispušta u ekosistem.

Izvor: Young, 1992: 17.

Slika 9. *Profil potrošnje resursa sa pomoćnim resursima ili recikliranjem. Internalizacija troškova životne sredine izaziva da potrošnja netaknutih resursa dostigne vrhunac u T_1 umesto u T_2 .*

Izvor: Young, 1992.

Pošto se profil osnovne potrošnje povećava dok veće cene ne počnu da ograničavaju tražnju a zatim rapidno pada, uključivanje troškova životne sredine u cenu dovodi do ranijeg smanjenja potrošnje netaknutih ili primarnih resursa. Potrošači resursa će nastojati da se prebace na pomoćne resurse ili da recikliraju resurse gde je to moguće. Pomoćni resursi mogu da zamene originalni proizvod, ali po višoj ceni – oni će ući na tržište tek kada cene dostignu određeni nivo. Recikliranje je jedna od opcija za mnoge neobnovljive resurse, naročito za metale, i postaje troškovno delotvornija kako cene netaknutih resursa rastu.

Treba primetiti da sa modifikovanim profilom potrošnje fondovi primarnih resursa duže traju. Potrošnja pokazuje manje rapidan preokret, a tehnološka infrastruktura može se prilagoditi tako da koristi pomoćne i reciklirane resurse. Na osnovu toga i zato što je to dobra politika da se internalizuju eksternalije, savetuje se politika određivanja cena koja ohrabruje raniju tranziciju udaljavanja od zavisnosti od primarnih resursa.

Neke procene raspoloživosti globalnih resursa predstavljaju optimističko gledište budućnosti zasnovano na relativno dugom predviđenom životnom veku nekih resursa i mogućnosti za supstituciju u slučaju onih sa kraćim indeksima rezervi. [Goeller and Zucker, 1984: 485–462]

Međutim, ovaj pristup skoro ne uzima u obzir rast problema životne sredine koji su posledica iscrpljivanja resursa slabijeg kvaliteta. Osim današnjih troškova životne sredine, iscrpljivanje resursa visokog kvaliteta takođe nameće troškove korisnika budućim

generacijama. Budući korisnici resursa će plaćati i veće cene i pretrpeće veća oštećenja životne sredine jer će koristiti resurse slabijeg kvaliteta.

Recikliranje resursa danas smanjuje i sadašnje i buduće troškove koji nastaju usled korišćenja primarnih resursa. Proces recikliranja takođe ima svoje troškove, uključujući troškove kapitala, objekata za reciklažu i troškove rada, transporta i energije. Stoga ima smisla ispitati ekonomiju recikliranja i njene posledice na korišćenje resursa.

4. EKONOMIJA RECIKLIRANJA

U teoriji, efikasno recikliranje može znatno produžiti životni vek mnogih neobnovljivih resursa. Međutim, recikliranje ima i ekonomska i fizička ograničenja.

Prema drugom zakonu termodinamike (princip povećanja entropije), potpuno recikliranje je nemoguće. Uvek će se pojaviti izvestan gubitak ili degradacija materijala u procesu izrade, korišćenja i recikliranja. Osim toga, recikliranje zahteva nove inpute energije. U ekonomskom smislu, moramo uporediti troškove recikliranja sa troškovima korišćenja primarnih materijala da bismo odredili da li će recikliranje biti i fizički izvodljivo i ekonomski isplativo.

Slika 10 prikazuje ekonomiju recikliranja sa tačke gledišta proizvođača. Očigledna prednost za proizvođača je to što korišćenje recikliranih materijala štedi trošak kupovine novih inputa. Kada se slika 10 gleda sleva udesno, ukupan trošak netaknutih materijala opada kako se povećava udeo recikliranih inputa. S druge strane, trošak recikliranih materijala raste na nelinearan način, što ukazuje na to da kako se približavamo teoretski stoprocentnom recikliranju, povećanje udela recikliranih materijala postaje teško i skupo.

U ovom hipotetičkom primeru, optimalan miks netaknutih i recikliranih materijala, prikazan minimalnom tačkom krive ukupnog privatnog troška, jeste 40 procenata udela recikliranog materijala. Međutim, pri tom su zanemareni troškovi životne sredine i odlaganja. Oni su tipično eksterni i ne snosi ih proizvođač. Troškovi životne sredine obuhvataju zagađenje vode i vazduha od rudarstva i proizvodnje primarnih materijala. Troškove odlaganja plaća ili potrošač ili vlasti koje nemaju kontrolu nad udelom netaknutog materijala koji proizvođač koristi (iako odluke zajednice o recikliranju na kraju mogu da utiču na industrijske inicijative).

Ako uključimo troškove životne sredine i odlaganja koji su povezani sa korišćenjem netaknutih materijala, optimalan udeo recikliranih materijala u ovom primeru raste na 70 procenata (najniža tačka krive ukupnih troškova i troškova životne sredine). Ako se uvede porez na primarne resurse da bi se internalizovali troškovi uticaja na životnu sredinu i

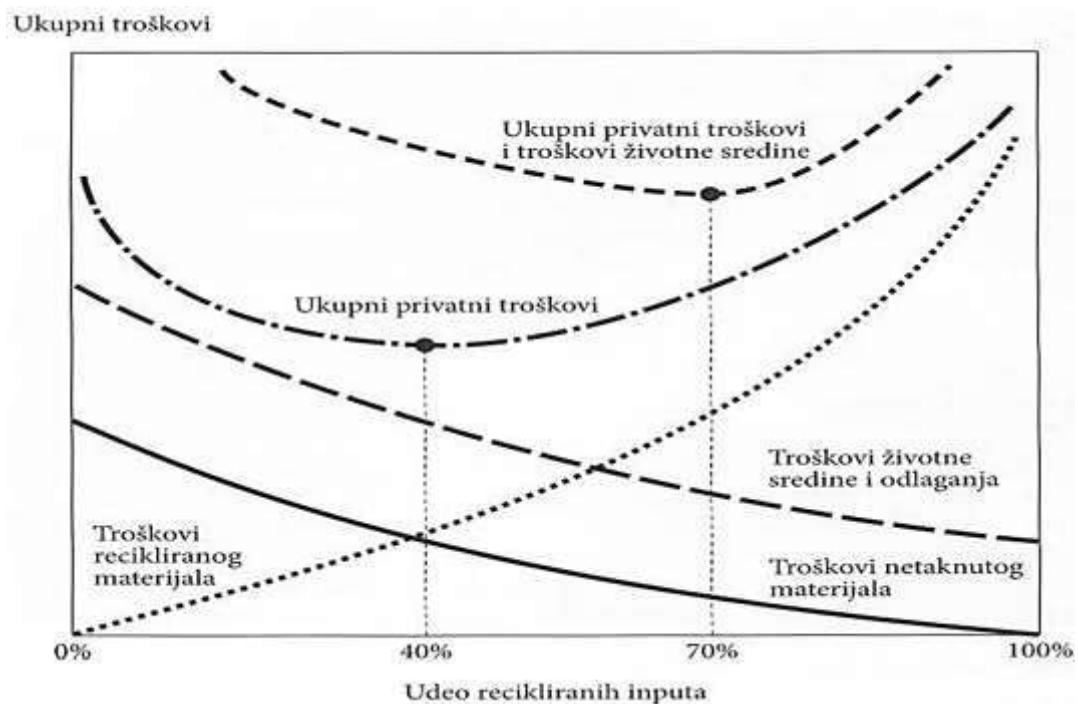
odlaganja, proizvođači će zaključiti da mogu da minimiziraju troškove ukupnog inputa, uključujući i porez, tako što će koristiti 70 procenata recikliranog materijala.

Takođe možemo ispitati nivoe privatne i društvene ravnoteže recikliranja u smislu odgovarajućih krivih graničnog troška, kao što je prikazano na slici 11.

Proizvođači koji teže maksimiziranju profita uravnotežiće granični trošak recikliranja sa graničnim troškom netaknutih materijala.

Ako bismo internalizovali eksterne troškove pomoću poreza koji odražava istinske društvene troškove, njihova odluka će se pomeriti u korist korišćenja više recikliranih materijala.

Slika 10. Ukupni troškovi recikliranja

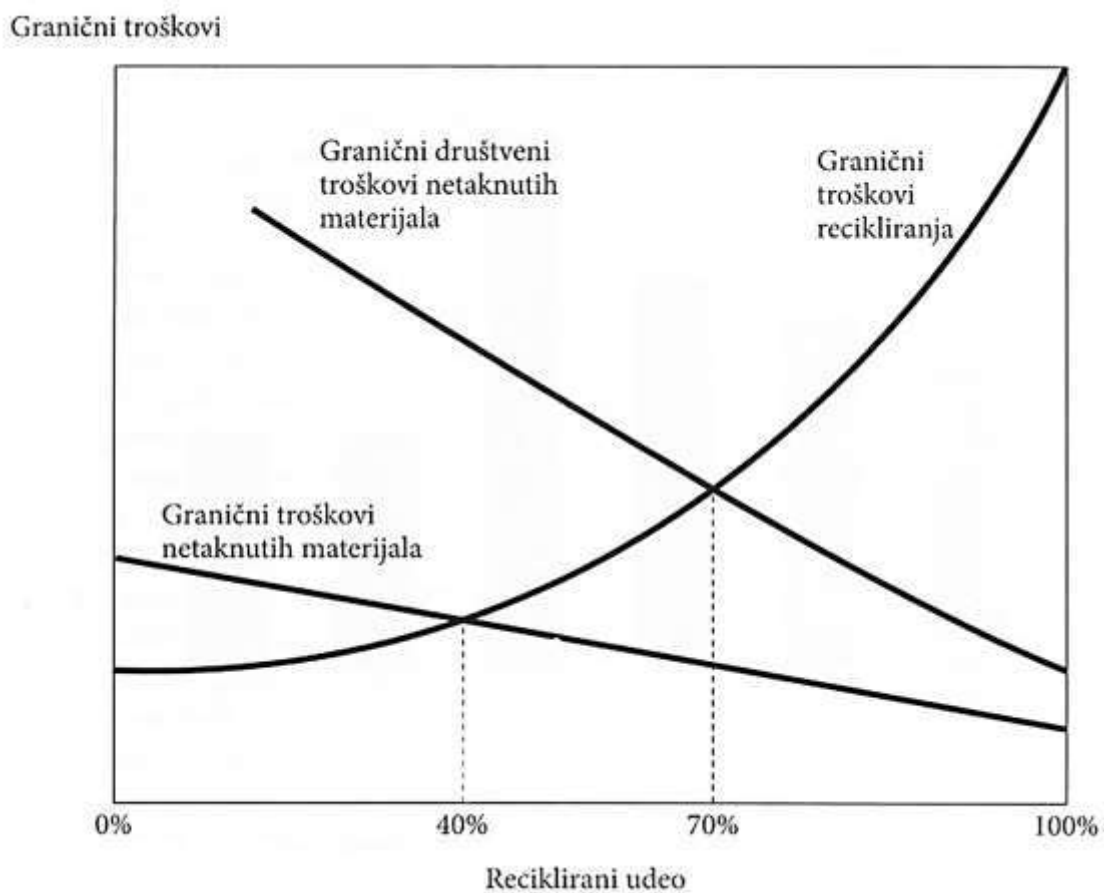
Izvor: Hodges, 1995: 1307.

4.1. Politike za promovisanje recikliranja

Čak i bez značajnih politika za internalizovanje troškova životne sredine, reciklaža metala je generalno u porastu. U SAD, skoro 50 procenata potrošnje metala sada potiče od recikliranja (slika 12).

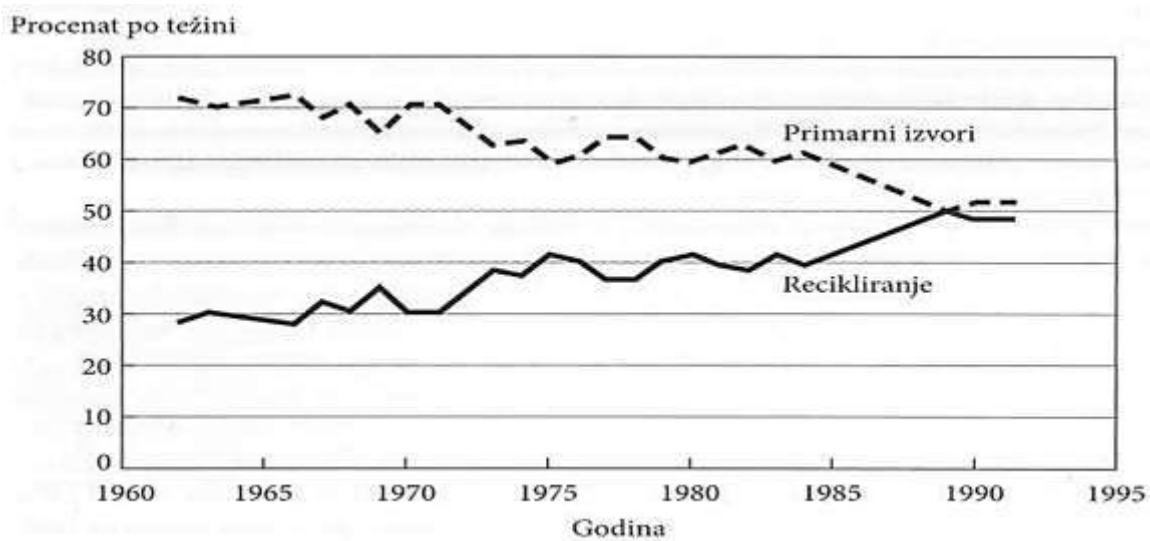
Među metalima sa najvišom godišnjom potrošnjom, aluminijum ima 40 procenata recikliranog sadržaja, bakar oko 45 procenata, a gvožđe i čelik oko 55 procenata.

Slika 11. Granični troškovi recikliranja

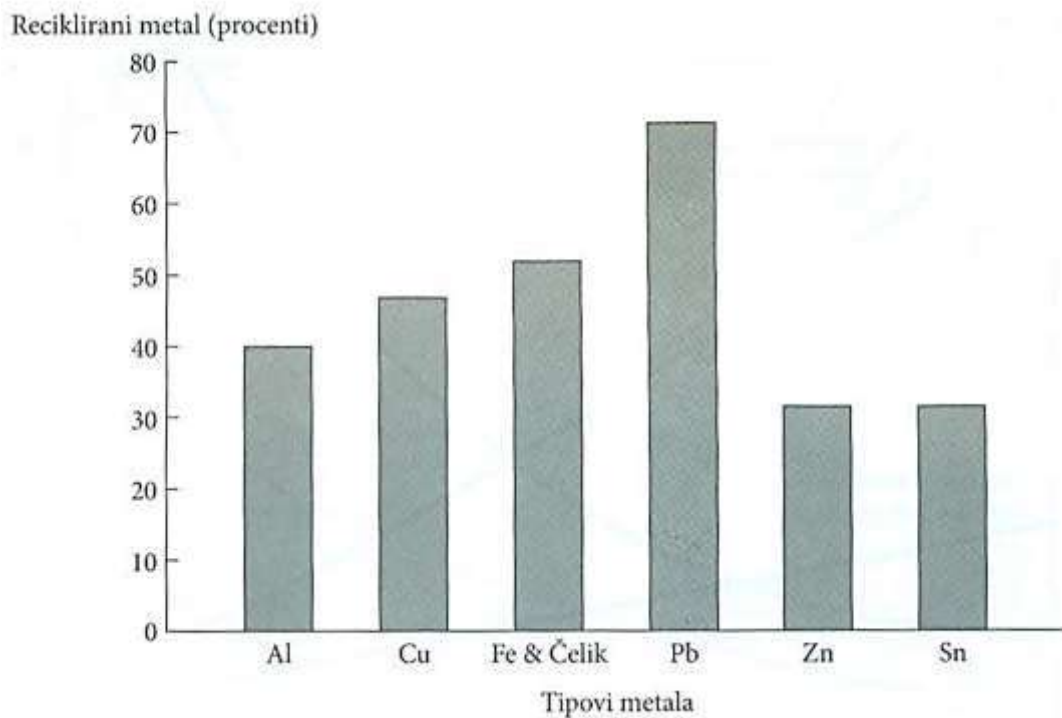
Izvor: Hodges, 1995: 1307.

Slika 12. Potrošnja metala u SAD iz primarnih i recikliranih izvora

Izvor: Meadows, Donella H., et al. 1992.

Slika 13. Reciklirani metal kao udeo u ukupnoj potrošnji u SAD

Izvor: Carol Hodges, „Mineral Resources, Environmental Issues, and Land Uses“. Preuzeto iz *Science* 268, 1995: 1307.

Reciklaža olova, koja iznosi skoro 70 procenata, znatno smanjuje visokotoksične reziduale olova u životnoj sredini (slika 12 i 13).

Stope recikliranja su značajne jer proširuju životni vek resursa i smanjuju ekonomske i ekološke troškove. Kada bi stopa globalnog recikliranja metala mogla da pređe 50 procenata, životni vek resursa bi se više nego dvostruko povećao u odnosu na životni vek kada bi se koristili samo netaknuti resursi. Osim toga, znatno bi se smanjilo zagađenje od rudarstva i prerade, kao i problemi odlaganja otpada.

Koje vrste politika bi najbolje promovisale povećanje recikliranja neobnovljivih resursa? Opcije politika za povećanje recikliranja obuhvataju sledeće:

1. *Izmenu javnih politika koje ohrabruju rapidnu ekstrakciju resursa.* Vlade često dozvoljavaju eksploataciju mineralnih resursa uz ekstremno niske naknade. Na primer, Opšti zakon o rudarstvu SAD iz 1872. godine nudi prava na eksploataciju minerala na državnom zemljištu za samo nekoliko dolara po jutru – ta cena se nije menjala duže od jednog veka. Uprkos učinjenim naporima da se izmeni zakon da bi se ponovo stekao deo rente resursa plaćanjem adekvatnijih taksi, rudarski interesi su uspešno sprečavali nove dopune zakona i propise. Uz gubitak prihoda, niske cene vrednih resursa promovišu preteranu eksploataciju resursa i preterane eksterne troškove i troškove korisnika. [Spofford, 1971: 561–589]

2. *Uvođenje poreza na korišćenje primarnih resursa.* Kao što je prikazano na slici 12 i 11, internalizovanje troškova životne sredine uz pomoć poreza, promoviše povećavanje upotrebe recikliranih materijala. Međutim, pošto troškovi netaknutih materijala predstavljaju samo mali udeo troška finalnog proizvoda, sam porez može imati slab uticaj na obrasce potrošnje. [Ackerma: 1996]
3. *Kombinovanje tržišnih inicijativa za reciklažu sa merilima koja podstiču tehnologiju i infrastrukturu koje su potrebne za sisteme za recikliranje.* Fenomen koji se naziva tehnološka sinhronizacija podstiče privrednu granu koja je jednom nabavila određenu vrstu postrojenja i mehanizacije – u ovom slučaju, tehnologiju proizvodnje koja koristi primarne resurse – da nastavi da investira u istu vrstu postrojenja. Prelazak cele privredne grane sa jednog proizvodnog sistema na drugi iziskuje velike troškove i zahteva znatnu količinu početnog kapitala. Oporezivanje, ulaganje u istraživanja i razvoj tehnologija recikliranja i vladine nabavke – program koji garantuje izvesnu tražnju vlade za recikliranim materijalima – mogu pomoći da se ovaj proces započne.
4. *Opštinski programi i institucije koji će promovisati recikliranje.* Kante za recikliranje pored puta olakšavaju recikliranje otpadnih materijala potrošačima i kompanijama. Zajednica može povratiti novac uloženi u kante za recikliranje pored puta prodajom materijala koji se mogu reciklirati i smanjivanjem troškova odlaganja. Čak i ako takvi programi zahtevaju subvencije, oni mogu biti opravdani na osnovu zaštite životne sredine. Opštinske institucije za reciklažu stvaraju osnovu za tok rudarskog opada tako što dobijaju metale i druge materijale iz otpada umesto iz depozita minerala ili drugih primarnih izvora. Povećanje ponude recikliranih materijala će sniziti njihovu cenu i učiniti ih privlačnijim inputima za proizvođače.
5. *Inicijative potrošača kao što su sistemi depozita/povraćaja ili pravila „plaćanja po kesi“ za skupljanje smeća koje se ne može reciklirati.* To bi potrošačima pružilo finansijsku motivaciju za recikliranje i nametnulo bi im troškove izbegavanja reciklaže. Pokazalo se da su takve potrošačke inicijative generalno efikasnije ako se kombinuju sa drugim institucionalnim mehanizmima za recikliranje, kao što je postavljanje kanti za recikliranje pored puta, ili pravilima koja od proizvođača zahtevaju da identifikuje različite vrste materijala da bi se podržalo recikliranje.

Promovisanje recikliranja može koristiti životnoj sredini i u pogledu neobnovljivih i u pogledu obnovljivih resursa. Recikliranje metala smanjuje potrebu za vađenjem ruda, recikliranje plastike smanjuje tražnju za primarnim proizvodima od sirove nafte, a recikliranje papira smanjuje pritisak na šume.

Energetski resursi, međutim, ne mogu se reciklirati, a energija je potrebna i za ekstrakciju i za recikliranje primarnih resursa. Prema drugom zakonu termodinamike, korisna energija se neizbežno razlaže na otpadnu toplotu nakon upotrebe.

Iz tog razloga, u našoj analizi korišćenja resursa energija zaslužuje posebnu pažnju.

5. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Ponuda neobnovljivih resursa je ograničena, ali dostupne rezerve resursa mogu se proširiti ili novim otkrićima ili povećanjem ekstrakcije depozita slabijeg kvaliteta. Zabrinutost da će se iscrpeti glavni neobnovljivi resursi još uvek nije obistinjena. Uprkos rastu tražnje, nova otkrića i poboljšana tehnologija povećali su dostupne rezerve ključnih minerala.

Ekonomska teorija neobnovljivih resursa ukazuje na to da će se neto cena (cena minus troškovi ekstrakcije) resursa određenog kvaliteta vremenom povećavati. Kompanije koje teže maksimiziranju profita prvo će eksploatirati visokokvalitetne resurse. Kako resursi slabijeg kvaliteta prodiru na tržište, troškovi energije i životne sredine u vezi sa ekstrakcijom imaju tendenciju rasta. Pošto tehnološki napredak i proširenje dostupnosti resursa mogu neutralisati efekte cena, predviđanja cena resursa ostaju neizvesna.

Proces rudarstva stvara mnoge toksične otpade i izaziva sveobuhvatne negativne uticaje životne sredine na vodu i zemljište. Internalizovanje ukupnih troškova ekstrakcije resursa po životnu sredinu ohrabrilo bi korišćenje obnovljivih resursa ili recikliranje, umesto povećane potrošnje netaknutih resursa.

U SAD se za preko 40 procenata sadašnje proizvodnje metala koristi reciklirani otpad. Iako je potpuno recikliranje nemoguće, stope recikliranja znatno rastu kod većine glavnih metala. Osim što produžava životni vek neobnovljivih resursa, recikliranje znatno smanjuje štete po životnu sredinu koje nastaju kao posledica proizvodnje netaknutih materijala.

Javne politike za promovisanje recikliranja obuhvataju podizanje taksi za korišćenje materijala za pristup mineralima na javnom zemljištu, internalizovanje troškova životne sredine uvođenjem poreza na korišćenje primarnih resursa, razvoj tehnologije i infrastrukture i vladine nabavke recikliranih proizvoda.

Metal, plastika i papir mogu se reciklirati, ali energetski resursi ne mogu. Energija je esencijalni input i za ekstrakciju i za recikliranje primarnih resursa, što energetskim resursima daje posebnu važnost u analizi korišćenja neobnovljivih resursa.

LITERATURA

- [1] Ackerman, Frank. *Why Do We Recycle? Markets, Values, and Public Policy*. Washington, D.C.: Island Press, 1996.
- [2] Barnett, Harold I., and Chandler Morse. *Scarcity and Growth: The Economics of Natural Resource Availability*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1963.
- [3] Berck, Peter, and Michael Roberts. „Natural Resource Prices: Will They Ever Turn Up?“ *Journal of Environmental Economics and Management* 31 (1996): 65–78.
- [4] Cleveland, Cutler J. „Natural Resource Scarcity and Economic Growth Revisited: Economic and Biophysical Perspectives“. 19. poglavlje u *Ecological Economics: The Science and Management of Sustainability*, urednik Robert Costanza. New York: Columbia University Press, 1991.
- [5] Goeller, H. E., and A. Zucker. „Infinite Resources: The Ultimate Strategy“. *Science* 27 (1984): 456–462.
- [6] Hartwick, John M., and Nancy D. Olewiler. *The Economics of Natural Resource Use*. 2nd ed. Reading, Mass.: Addison Wesley Longman, 1998.
- [7] Hodges, Carol A. „Mineral Resources, Environmental Issues, and Land Use“. *Science* 268 (2. juni 1995): 1305–1312.
- [8] John E. Young, *Mining the Earth*, Worldwatch Paper 109: 17–19, 1992.
- [9] Meadows, Donella H., et al. *The Limits to Growth*. New York: Universe Books, 1972.
- [10] Meadows, Donella H., et al. *Beyond the Limits: Confronting Global Collapse, Envisioning a Sustainable Future*. Post Mills, Vt.: Chelsea Green, 1992.
- [11] Carol Hodges, „Mineral Resources, Environmental Issues, and Land Uses“. Preuzeto iz *Science* 268 (2. juni 1995), str. 1307.
- [12] Skinner, B. J., A Second Iron Age Ahead?, *American Scientist*, 64. 1976: 203.
- [13] Walter O. Spofford, Jr., „Solid Residual Management: Some Economic Considerations“. *Natural Resources Journal*, Vol. 11, juli 1971: 561–589.
- [14] http://rainerals.usgs.gov/minerals/pubs/metal_prices/

Aleksandar Radulović

INHABITABLE RESOURCES – TRENDS OF USE

Summary

There is a fixed amount of non-renewable resources on the planet, including metallic and non-metallic minerals, coal, oil and natural gas. We have large inventories of some resources, such as iron; supplies of others, such as mercury or helium, are relatively limited. The global economy uses these resources – often at rising rates. Is it a reason for an alert? So, in 1972, authors of the original Limits to Growth report were reiterated and similarly warned twenty years later, the current issue remains at the global level.

Key words: non-renewable resources, environment, recycling, global economy, environment.

Mr Esmā Hasanbašić
Osnovna škola „Ivan Goran Kovačić“,
Gradačac, BiH
e-mail: esma.hasanbasic@hotmail.com

UDC 04 (311.2) 37.01(497.6)
Originalni naučni rad

Prof. Dr Rahim Gadžić
Internacionalni univerzitet
Brčko distrikt BiH
e-mail: rahim.gadzic@hotmail.com

Mr Aldijana Aličković-Žunić
IV Osnovna škola, Brčko distrikt BiH
e-mail: aldijana.az@gmail.com

KVANTITATIVNO I KVALITATIVNO ISTRAŽIVANJE ODGOJNO-OBRAZOVNE PRAKSE

SAŽETAK: Cilj ovog istraživanja je vidjeti možemo li pomoću kvalitativne obrade kvantitativno prikupljenih podataka utvrditi razloge nasilnog ponašanja među djecom. Kvantitativni dio istraživanja je proveden na prigodnom uzorku od N=51 sudionika, učenika devetih razreda Osnovne škole „Ivan Goran Kovačić“ u Gradačcu. Za potrebe kvantitativnog dijela prikupljanja podataka korišten je Upitnik agresivnosti (Buss i Perry, 1992), a za potrebe kvalitativnog dijela, polustrukturirani intervju nastao na osnovu Upitnika agresivnosti. U kvalitativnom dijelu istraživanja sudjelovalo je pet sudionika s minimalnim i pet s maksimalnim rezultatom na Upitniku agresivnosti. U obradi kvalitativnih podataka korištena je metoda „Analiza okvira“. Kvantitativna obrada nam pruža uvid u izraženost agresivnih ponašanja među djecom te razlike na četiri dimenzije Upitnika agresivnosti. Kvalitativna obrada podataka nam pruža dublji uvid u razlike među sudionicima s minimalnim i maksimalnim rezultatom na Upitniku agresivnosti te razlike među sudionicima na individualnoj razini. Iako postoje razlike koje su dobivene kvantitativnom metodom, kvalitativna obrada pokazuje da postoji i mnoštvo karakteristika koje obje grupe sudionika dijele. Pokazano je kako se dvije grupe sudionika uglavnom razlikuju u izražavanju agresivnoga ponašanja, ali da su percepcije, emocije i kognicije dosta slične za obje grupe sudionika.

KLJUČNE RIJEČI: kvantitativna analiza, kvalitativna analiza, agresivnost.

1. UVOD

1.1. Kvantitativne i kvalitativne metode istraživanja

U društvenim znanostima, kvantitativna istraživanja odnose se na sistemsku empirijska istraživanja društvenih pojava kroz statističke, matematičke ili računalne tehnike. Cilj kvantitativnog istraživanja je razvoj i upotreba matematičkih modela, teorija i/ili hipoteza koje se odnose na promatrane fenomene. Proces mjerenja je središte kvantitativnog istraživanja jer pruža temeljnu vezu između empirijskog promatranja i matematičkog izraza kvantitativnih odnosa. Za razliku od kvalitativnih metoda, koje daju informacije samo u uzorcima koji su bili uključeni u istraživanje, kvantitativne metode mogu se koristiti za generaliziranje dobivenih podataka na širu populaciju. Iako se najčešće pokušava razdvojiti kvantitativna od kvalitativnih istraživanja, postoje dokazi koji pokazuju da su te dvije metode zapravo komplementarne. Kuhn (1961) je ustanovio da su velikom broju uspješnih

kvantitativnih istraživanja prethodila kvalitativna istraživanja kao i da nam kvantitativne spoznaje najbolje služe za dobivanje generalnih informacija o određenom fenomenu te za postavljanje hipoteza koje se dalje mogu provjeravati kvantitativnim metodama.

Kvantitativna istraživanja najčešće koriste veliki broj sudionika uzetih metodom slučajnog uzorka kako bi se povećala valjanost dobivenih rezultata te omogućila generalizacija dobivenih rezultata na populaciju.

Kvalitativne metode istraživanja počinju se značajnije upotrebljavati 80-ih godina dvadesetog stoljeća, kao odgovor na nedostatke istraživanja tipa papir–olovka za koje se smatralo da su skupi, zahtijevaju puno vremena za provođenje te da ne pružaju dublje razumijevanje pojedinih problema (Chambers, 1983).

Jedna od prednosti kvalitativnih istraživanja jesu svima dostupni podaci jer većina kvalitativnih istraživanja koriste svakodnevni jezik kako bi objasnili složene koncepte. Kvalitativno istraživanje upotrebljava se za različite svrhe, često kao prethodnik ili kao pilot kvantitativnog istraživanja, ali i kao samostalni projekt. Upotrebljava se kad god je potrebno vidjeti problem ili situaciju kroz sudionikove oči korištenjem njihovog jezika i konstrukta. Tri su najčešće tehnike ili metode koje se koriste u kvalitativnim istraživanjima: opažanje, intervjuiranje (individualno ili grupno) i analiza dokumenata. Najčešće korištena metoda u kvalitativnim istraživanjima je metoda grupnog intervjuiranja ili grupne diskusije, odnosno fokus grupa. Calder (1977) navodi kako je u praksi fokus grupa postala sinonimom za kvalitativno istraživanje. Kvalitativno istraživanje često se definira u terminima njegove povezanosti s kvantitativnim. Dok kvantitativno istraživanje mjeri i odgovara na pitanja kao „koliko, koliko često, koja je proporcija i slično“, kvalitativno istraživanje vodi do razumijevanja problema i odgovara na pitanja kao „zašto, kako, u kojem slučaju i slično“.

1.2. Agresivno ponašanje

Agresivnost i agresivno ponašanje oduvijek su privlačili veliku pažnju javnosti zbog teških posljedica koje mogu ostaviti, te se u današnje vrijeme često čuje za brojne agresivne ispade koji završavaju teškim posljedicama, pa čak i smrću. Posebna pažnja se poklanja agresivnosti među djecom, jer se postavlja pitanje šta je dovelo do takvog agresivnoga ponašanja. Iz toga razloga je dječja agresivnost jedno od najviše istraživanih područja razvojne psihologije. Iako postoje brojna neslaganja oko pojma agresije, većina autora se ipak slaže da je agresivno ponašanje vezano uz nanošenje štete drugoj osobi. Žužul (1989) definira agresivno ponašanje kao svaku, fizičku ili verbalnu, reakciju koja je izvedena s namjerom da se drugoj osobi nanese šteta bilo koje vrste i bez obzira da li je ta namjera u potpunosti

provedena. Postoji mnogo kriterija prema kojima možemo razlikovati agresivna ponašanja, a u posljednje vrijeme mnogi je autori dijele na direktnu (otvorenu) i indirektnu (prikrivenu). Direktna agresivnost podrazumijeva ponašanja koja sadrže otvoreno iskazanu namjeru da nekoga povrijedimo ili mu nanesimo štetu, dok indirektna agresivnost uključuje socijalno manipulativno ponašanje u kojem agresor koristi socijalnu strukturu kako bi povrijedio drugu osobu i to na način da utječe na njenu povezanost s drugima, a da pritom nije uključen u direktan napad na tu osobu te da nije niti prepoznat (od strane socijalne okoline i žrtve) kao agresor (Bjorkqvist i sur., 1992). Važno je skrenuti pažnju upravo na ovaj oblik agresivnosti, jer većina ljudi još uvijek vjeruje kako je indirektna agresivnost manje opasna ili manje bolna za žrtve nego direktna agresivnost. Direktna agresivnost se smatra osobinom s prepoznatljivim manifestacijama u ponašanju, pa je stoga lakše mjerljiva nego neke druge osobine. Međutim, za razliku od direktne agresivnosti, indirektna agresivnost se ne manifestira u ponašanju na tako očit i lako mjerljiv način. Pri korištenju indirektno agresivnih postupaka, agresor najčešće ostaje skriven kako bi izbjegao kaznu i osudu okoline i same žrtve. To znači da je npr. metoda opažanja potpuno neadekvatna za istraživanje ovog vida agresivnosti, a također je neprimjereno koristiti i samo metodu samoprocjene. Kod samoprocjena svih oblika agresivnosti pojedinac ima tendenciju davanja socijalno poželjnih odgovora, a kod indirektno agresivnosti je to naročito izraženo, jer je koriste osobe koje izričito ne žele biti identificirane kao agresori. Baš iz tih razloga, kvantitativnim istraživanjima teško je zahvatiti sve dimenzije agresivnog ponašanja – u najboljem slučaju dobivamo prevalenciju takvog ponašanja, a o uzrocima agresivnosti i individualnim razlikama gotovo ništa. Uvođenje kvalitativnih metoda u nacrt istraživanja omogućuje holistički pristup problemu i uvid u neke, dotad skrivene, aspekte agresivnog ponašanja.

2. CILJ ISTRAŽIVANJA

Ovim istraživanjem prvenstveno se pokušava utvrditi korisnost upotrebe kako kvantitativne, tako i kvalitativne metode unutar jednoga istraživanja. Cilj je provjeriti mogu li se efikasno koristiti prednosti i izbjeći nedostaci oba pristupa, što bi omogućilo dobivanje informacija koje odgovaraju na pitanja koja postavljaju obje metode. Kao predmet istraživanja koristi se agresivnost među djecom, koja se u današnje vrijeme sve više prepoznaje kao veliki problem. Ovim istraživanjem nastoji se utvrditi kolika je rasprostranjenost agresivnoga ponašanja među djecom, ali i koji to razlozi leže iza takvog ponašanja.

Također, pokušava se ukazati na korisnost kombinacije kvantitativnih i kvalitativnih metoda, te potaknuti buduće istraživače na upotrebu oba pristupa kako bi dobili odgovore, ne samo o učestalosti određenih fenomena, nego i razlozima koji leže iza njih.

Iz svega navedenog, možemo zaključiti da je cilj ovog istraživanja analizirati različite stepene agresivnog ponašanja korištenjem kvantitativnih i kvalitativnih metoda, te vidjeti možemo li pomoću kvalitativne obrade kvantitativno prikupljenih podataka utvrditi razloge nasilnog ponašanja među djecom.

3. PROBLEM ISTRAŽIVANJA I HIPOTEZA

3.1. Problem

Utvrđiti može li se kvalitativnim pristupom dobiti bolji uvid u razloge „agresivnih“, odnosno „neagresivnih“ odgovora u Upitniku agresivnosti.

3.2. Hipoteza

Kvalitativna obrada kvantitativno dobivenih podataka će nam omogućiti bolji uvid i razumijevanje faktora koji stoje iza nasilnog ponašanja među djecom.

4. METODE ISTRAŽIVANJA

4.1. Sudionici

Istraživanje je provedeno na namjernom uzorku učenika devetih razreda OŠ „Ivan Goran Kovačić“ u Gradačcu. U kvantitativnom dijelu istraživanja sudjelovao je 51 sudionik (N=51), i to 38 ženskih (N=38) i 13 muških sudionika (N=13). U kvalitativnom dijelu istraživanja sudjelovalo je 10 sudionika (N=10) odabranih na osnovu rezultata dobivenih kvantitativnim postupkom, od čega je 8 bilo ženskog (N=8), a 2 muškog (N=2) spola.

4.2. Metoda

U istraživanju je korištena kvantitativna i kvalitativna metoda prikupljanja podataka. Za potrebe kvantitativnog prikupljanja podataka korišten je Upitnik agresivnosti (Buss i Perry, 1992), a za kvalitativno prikupljanje podataka korišten je polustrukturirani intervju. Za analizu kvantitativnih podataka korišteni su deskriptivni statistički postupci i t-test, a za

analizu podataka dobivenih kvalitativnim postupkom, korišten je pristup poznat pod nazivom Analiza okvira (Hancock, 1998).

4.2.1. Upitnik agresivnosti

Upitnik agresivnosti (eng. *Aggression Questionnaire*) sastoji se od 4 supskale: (1) Fizička agresivnost, (2) Verbalna agresivnost, (3) Ljutnja i (4) Hostilnost. Upitnik se sastoji od 29 čestica, a sudionici odgovaraju na skali od 5 stupnjeva Likertovog tipa; (1) potpuno nekarakteristično za mene, (2) donekle nekarakteristično za mene, (3) niti nekarakteristično niti karakteristično za mene, (4) donekle karakteristično za mene i (5) potpuno karakteristično za mene. Pouzdanost skale (Cronbach's alpha) se kreće u rasponu od .72 do .89 (Buss i Perry, 1992). Ukupni rezultat za agresivnost je suma rezultata dobivenim na svim supskalama (Buss i Perry, 1992). Minimalni rezultat koji je bilo moguće postići na upitniku iznosi 29, a maksimalni 145.

4.2.2. Polustrukturirani intervju

Zajedničko svojstvo strukturiranog i polustrukturiranog intervjuja je to što se pitanja o kojima želimo razgovarati smišljaju unaprijed. Ali za razliku od strukturiranog intervjuja, u polustrukturiranom intervjuu istraživač može postavljati potpitanja i usmjeravati sudionika ako vidi da je to potrebno. Polustrukturirani intervju je koristan u prikupljanju dodatnih podataka, te kada nije moguće sastaviti strukturirani intervju zato što se malo zna o području koje istražujemo (Fox, 2006). Polustrukturirani intervju pruža mogućnost istraživaču i sudioniku da detaljnije obrade teme u intervjuu. Ako sudionik ima poteškoća kod odgovaranja na pitanje ili daje šturu odgovore, istraživač ga može ohrabriti i potaknuti na dodatnu elaboraciju odgovora (Cohen, 2006).

4.2.3. Analiza okvira

Analiza okvira (eng. *Framework Analysis*) jeste postupak za analizu kvalitativnih podataka koji su razvili Richie i Spencer 1994. godine. Prednost analize okvira je u tome što pruža sistematske korake u procesu analize te omogućuje lakše poimanje načina na koji su rezultati dobiveni iz podataka (Lacey i Luff, 2007). Analiza okvira sadrži 5 ključnih faza kroz koje se može prolaziti linearnim postupkom, što znači da prikupljanje podataka može

uslijediti prije početka provođenja analize, iako se može koristiti i kada se analiza i prikupljanje podataka odvijaju u isto vrijeme.

Faze kod Analize okvira su:

- Upoznavanje sa sadržajem,
- Prepoznavanje tematskog okvira,
- Indeksiranje,
- Izrada tablica i
- Povezivanje i interpretacija.

4.3. Postupak

Prije samoga početka istraživanja prikupljene su saglasnosti roditelja o pristanku sudjelovanja njihove djece. Sudionici istraživanja bili su dobi od 12 i 13 godina starosti. Istraživanje je provedeno u dvije faze: kvantitativno, a zatim kvalitativno istraživanje, te su oba provedena u prostorijama OŠ „Ivan Goran Kovačić“ u Gradačcu za vrijeme nastave. Kvantitativno istraživanje je provedeno u januaru 2019. godine u dogovoru s školskim pedagogom. Školi „Ivan Goran Kovačić“ trenutno pohađa tri deveta razreda; dva razreda sa 21 učenikom, i jedan razred sa 22 učenika. Neki od učenika nisu bili u školi na dan istraživanja zbog bolesti ili nekih drugih razloga, te se konačni uzorak sastojao od 51 sudionika (N=51). Primjena upitnika održana je u svakom razredu posebno za vrijeme nastave, četvrti, peti, i šesti školski sat. Primjena je bila grupna, za svaki razred posebno, te se od svakoga sudionika tražio pismeni pristanak na sudjelovanje u istraživanju. Nakon predstavljanja cilja istraživanja i čitanja upute, sudionicima su podijeljeni upitnici za koje su imali 20 minuta da ih ispune. Isti obrazac je proveden u sva tri razreda.

Na osnovu rezultata Upitnika agresivnosti, odabrano je 5 sudionika s najnižim i 5 s najvišim rezultatom, te je tih 10 sudionika sudjelovalo u kvalitativnom prikupljanju podataka. Isto tako, Upitnik agresivnosti je služio kao referentna tačka za sastavljanje pitanja koja su bila korištena u kvalitativnom istraživanju, te je osmišljeno osam pitanja. Pitanja su osmišljena tako da je napravljeno po dva pitanja za svaku supskalu u Upitniku agresivnosti. Uzeto je po jedno pitanje za svaku supskalu na kojem su izabrani sudionici postigli najviši i najniži rezultat, te su na osnovu njih osmišljena nova pitanja ili hipotetske situacije čija je svrha daljnja kvalitativna analiza određenih ponašanja. Kvalitativno ispitivanje provedeno je tokom četiri dana u martu 2019. godine. Intervjui su se provodili individualno, tokom nastave, gdje su pojedini sudionici bili pozivani u kancelariju školskog pedagoga gdje se intervju

mogao voditi bez prisutnosti drugih osoba. Intervjui su trajali prosječno od 15 do 20 minuta, te su snimana na diktafon za što se tražio pristanak sudionika na koji su svi pristali. Između smjena sudionika, zapisivana su opažena ponašanja.

Na samome kraju, slijedilo je pisanje transkripta za svaki provedeni intervju, te stvaranje kategorija na osnovu kojih je vršena obrada podataka.

5. REZULTATI ISTRAŽIVANJA I RASPRAVA

5.1. Rezultati i rasprava kvantitativnog dijela istraživanja

Tablica 1.

Prikaz deskriptivnih podataka koji uključuju broj sudionika, postignuti minimalni rezultat, postignuti maksimalni rezultat, totalni raspon, aritmetičku sredinu, standardnu devijaciju i koeficijent varijabilnosti za muške i ženske sudionike posebno, te sve sudionike zajedno na Upitniku agresivnosti, kao i značajnost razlike između muških i ženskih sudionika.

	N	min	max	TR	M	SD	V	t	p
M	13	51	114	63	75.46	18.23	24.16	.09	.93
Ž	38	47	104	57	75.05	14.36	19.13		
Total	51	47	114	67	75.14	15.25	20.29		

Tablica 1 pruža uvid u neke od osnovnih deskriptivnih podataka što omogućuje bolji uvid u distribuciju rezultata unutar uzorka. Prvo što je uočljivo jeste da je u uzorku značajno veći broj ženskih sudionika nego muških (38 ženskih naprama 13 muških). Aritmetičke sredine za muške ($M=75.46$), ženske ($M=75.05$) sudionike i zajedno ($M=75.14$) su podjednake te t-test ($t(49)=.09$; $p > .05$) potvrđuje da nema značajnih razlika u odgovaranju s obzirom na spol. Raspršenje rezultata je nešto veće kod muških sudionika ($SD=18.23$) nego kod ženskih ($SD=14.36$), što znači da su ženski sudionici vjerojatno manje težili prema ekstremnim odgovorima na upitniku nego muški sudionici. Raspršenje ukupnog rezultata iznosi ($SD=15.25$). Koeficijent varijabilnosti pokazuje da muški sudionici ($V=24.16\%$) variraju više od ženskih sudionika ($V=19.13\%$) u davanju odgovora na Upitniku agresivnosti.

Totalni raspon ukupnih rezultata iznosi ($TR=67$), gdje je minimalni postignuti rezultat iznosio 47 ($min=47$), a maksimalni rezultat 114 ($max=114$). To služi kao jednostavna, iako

gruba mjera varijabiliteta rezultata. Minimalni rezultat koji je moguće ostvariti na Upitniku agresivnosti iznosi 29, a maksimalni 145.

Tablica 2

Prikaz broja pitanja, minimalnog i maksimalnog mogućeg rezultata na pojedinim supskalama, aritmetičke sredine, standardne devijacije, koeficijenta varijabilnosti, prosječnog odgovora i postotka aritmetičke sredine od maksimalno mogućeg rezultata za svakog 51 sudionika na Upitniku agresivnosti.

	br. pitanja	Rmin	Rmax	M	SD	V	PO	%Rmax
Fizička agresivnost	9	9	45	17.82	6.21	34.85	1.98	39.6
Verbalna agresivnost	5	5	25	14.45	3.54	24.49	2.89	57.8
Ljutnja	7	7	35	19.12	5.28	27.61	2.73	54.63
Hostilnost	8	8	40	23.74	6.61	27.84	2.97	59.35

Iz tablice 2 vidljivi su rezultati po pojedinim supskalama unutar Upitnika agresivnosti. U tablici je prikazan broj pojedinih pitanja na svakoj supskali (*br. pitanja*) pošto on nije svuda jednak. Kako svaka supskala predstavlja jedan faktor (Buss i Perry, 1992), prikazana je i aritmetička sredina za sve sudionike (*M*), njihovo raspršenje (*SD*), minimalni (*Rmin*) i maksimalni (*Rmax*) rezultat koji je bilo moguće postići na pojedinim supskalama, koeficijent varijabilnosti (*V*), prosječni odgovor svih sudionika na pojedinim subskalama (*PO*), te postotak aritmetičke sredine od maksimalno mogućeg rezultata (*%Rmax*). Prosječni odgovor svih sudionika na pojedinim supskalama i postotak aritmetičke sredine od maksimalno mogućeg rezultata služe za lakšu usporedbu pojedinih supskala i rezultata koji su na njima ostvareni. Iz toga je vidljivo da su sudionici davali najniže odgovore na subskali Fizička agresivnost (*PO*= 1.98; *%Rmax*= 39.6), a najveće na subskali Hostilnost (*PO*= 2.97; *%Rmax*= 59.35). Ne iznenađuje što su dobiveni najniži rezultati na subskali Fizička agresivnost pošto je ona u današnje vrijeme percipirana kao najteži oblik agresije, te su sankcije za nju najveće. Još jedno objašnjenje jeste mogućnost da sudionici daju lažne odgovore i žele se prikazati boljima nego što zaista jesu. Koeficijent varijabilnosti je poprilično velik, naročito za subskalu Fizička agresivnost (*V*= 34.85), što pokazuje da se sudionici dosta razlikuju u davanju odgovora na svim supskalama, a pogotovo na supskali Fizička agresivnost.

5.2. Rezultati i rasprava kvalitativnog dijela istraživanja

Na osnovu rezultata Upitnika agresivnosti, u daljnju, kvalitativnu analizu, odabrano je 10 sudionika i to 5 s minimalnim postignutim rezultatom i 5 s maksimalnim. Kao što je već spomenuto, za potrebe kvalitativnog istraživanja izabrana je metoda Analize okvira. Metoda zahtjeva da se odrede tematska područja za analizu i u ovome slučaju područja su odabrana na osnovu Upitnika agresivnosti tako da su uzeta dva područja i to: fizička agresivnost i ljutnja.

Glavne teme unutar analize predstavljaju pitanja koja su sudionicima postavljena za vrijeme intervjua i također su formirana na osnovu pitanja unutar određenih supskala u Upitniku agresivnosti.

Kategorije su dobivene iz sadržaja koji se ponavljao kod sudionika i prikazan je odvojeno za sudionike s maksimalnim i minimalnim rezultatom na Upitniku agresivnosti radi bolje i lakše usporedbe u sličnostima i razlikama između sudionika. Sadržaji svih kategorija u tablicama navedeni su na slijedeći način: prvo su navedeni sadržaji koji su zajednički za obje grupe sudionika (ako su i sudionici s maksimalnim i minimalnim rezultatom na Upitniku agresivnosti izjavili istu stvar), a zatim sadržaji po kojima se razlikuju radi veće preglednosti i lakšeg uočavanja sličnosti i razlika između dvije grupe sudionika. U daljnjoj analizi biti će prikazani i neki od primjera sudionika koji su označeni sa S1 do S10 radi očuvanja anonimnosti.

5.2.1. Fizička agresivnost

Tablica 3

Tablični prikaz glavnih tema, kategorija i analiziranih tematskih jedinica za sudionike s maksimalnim i minimalnim rezultatom na Upitniku agresivnosti za tematsko područje Fizička agresivnost.

FIZIČKA AGRESIVNOST		
Kategorije		
	MAX	MIN
	1. ZAPOČINJANJE FIZIČKE AGRESIVNOSTI	
	<ul style="list-style-type: none"> • Ne bih prva započela • Prva bih udarila drugu osobu • Ponekad se desi 	<ul style="list-style-type: none"> • Ne bih prva započela • Zависи od situacije
1.	2. REAGIRANJE FIZIČKOM AGRESIVNOŠĆU NA FIZIČKU AGRESIVNOST	

SPREMNOST NA FIZIČKU AGRESIJU	<ul style="list-style-type: none"> • Reagirala bih fizičkom agresivnošću • Ne bih reagirala fizičkom agresivnošću • Dizanje buke da svi znaju • Maknula bih se iz te situacije 	<ul style="list-style-type: none"> • Reagirala bih fizičkom agresivnošću • Zavisi o kome se radi • Zavisi od situacije
	3. OPRAVDANJE FIZIČKE AGRESIVNOSTI	
	<ul style="list-style-type: none"> • Pripisivanje agresivnog ponašanja afektu • Ne treba zakuhavati situaciju 	<ul style="list-style-type: none"> • Pripisivanje agresivnog ponašanja afektu • Strah od posljedica

2.KONTROLA FIZIČKE AGRESIVNOSTI	1. REAGIRANJE NA FRUSTRACIJU KOJA BI MOGLA UZROKOVATI FIZIČKU AGRESIVNOST	
	<ul style="list-style-type: none"> • Izbjegavanje • Rijetko se kontrolira • Dere se na sve oko sebe 	<ul style="list-style-type: none"> • Izbjegavanje • Guranje osobe • Kaže osobi • Tjera osobu od sebe • povlačenje
	2. SPREČAVANJE AGRESIVNOG PONAŠANJA	
	<ul style="list-style-type: none"> • Pokušava se smiriti • Duboko disanje • Iživljavanje na drugim objektima 	<ul style="list-style-type: none"> • Ne krivi drugu osobu • Vlastite unutrašnje vrijednosti • Samokontrola • Unutrašnje kočnice

Analizom teme Spremnost na fizičku agresiju, većina odgovora mogla se svrstati u 3 kategorije: (1) Započinjanje fizičke agresivnosti, (2) Reagiranje fizičkom agresivnošću na fizičku agresivnost i (3) Opravdavanje fizičke agresivnosti.

Započinjanjem fizičke agresivnosti se pokušalo vidjeti da li su sudionici spremni prvi reagirati na određene podražaje fizičkom agresivnošću i koji bi to podražaji trebali biti da ih potakne na takvu reakciju. Tokom intervjua gotovo svi prvobitni odgovori pokazali su da sudionici nisu spremni prvi reagirati fizičkom agresijom, ali daljnjim razgovorom se moglo vidjeti da to baš i nije tako. Pokazano je da se sudionici pokušavaju kontrolirati u većini situacija, ali da postoje i varijable koje povećavaju vjerojatnost upotrebe fizičke agresije.

Jedna od varijabli je osoba o kojoj se radi; sudionici su spremniji koristiti fizičku agresiju u slučaju da je izvor frustracije mlađi brat ili sestra. (S2) „... Pa da... Često kad mi mlađa sestra uđe u sobu, a ja nešto radim i onda ona počne dosađivati i ide mi na živce, onda je udarim da se makne i pusti me na miru...“ Isto tako, jedna od varijabli je i mjesto na kojemu se interakcija s drugom osobom odvija, većina je rekla da u školi ne bi reagirali fizičkom agresijom, ali za vrijeme kada nisu u školi ta šansa se povećava. (S9) „...Pa u školi ne bi, ne želim da imam dodatnih problema, ali ako sam negdje vani... Pa, vjerojatno i bi ako me neko stvarno jako naživecira...“ Zanimljiv je bio sudionik koji je generalno postigao najveći rezultat na Upitniku agresivnosti, te koji je za vrijeme intervjua pokazivao najmanju sputanost socijalnim normama i nije se pokušavao prikazivati u boljem svijetlu za razliku od gotovo svih ostalih sudionika. Kada je upitan bi li prvi udario nekoga i zašto, on odgovara: (S7) „Da. Pa, ne znam... U naravi mi je to nekako... Brzo planem. Ne mogu to objasniti, jednostavno, sam krenem...“ To pokazuje da sudionik ponašanje pripisuje svojoj naravi ili karakteristikama ličnosti i uzima ih zdravo za gotovo. Spomenuti sudionik ima reputaciju problematičnog ponašanja, kako je spoznato iz razgovora sa školskim pedagogom, te njegova ravnodušnost prema, inače neprihvatljivom društvenom ponašanju, može biti posljedica etiketiranja što može dovesti i do samoispunjavajućeg proročanstva.

Kategorija *Reagiranje fizičkom agresivnošću na fizičku agresivnost* dala je vrlo zanimljive rezultate u smislu da je vrlo malo sudionika odgovaralo da ne bi uzvratilo ako ih netko fizički napadne. Gotovo svi sudionici smatraju da je opravdano reagirati istom mjerom iako se plato koji je potrebno prijeći da bi se uzvratilo fizičkom agresivnošću razlikuje među sudionicima. (S2) „... Pa, ne mislim da treba vratiti ali vjerojatno u afektu čovjek ne razmišlja previše, pa onda ide ako si ti meni napravio onda ću i ja tebi.“ (S9) „U slučaju da mene netko udari, naravno da bi joj vratila, jer ne mogu stajati i gledati kako netko mene udara. A da udarim prva, dobro, to su neke rjeđe situacije, ali baš u nekim ekstremnim situacijama ja bih prva udarila, da je to neko teško psihičko maltretiranje.“ U ovoj kategoriji su dobivene najmanje razlike između sudionika što je u skladu s teorijom Milo za drago (*eng. Tit for tat*), koja objašnjava kako su ljudi spremni reagirati na vanjske faktore istom mjerom (Gintis, 2000). Jedine razlike među sudionicima su se odnosile na to kojeg je spola osoba, s time da su oba spola više izjavljivala kako bi prije fizički uzvratila muškome spolu nego ženskom. Vjerojatno objašnjenje toga je uvaženo mišljenje kako muškarci ne bi smjeli udarati žene, a kod djevojaka traženje emancipacije i ravnopravnosti s muškarcima, te neprikladnost fizičke agresije kod ženskoga spola već korištenje alternativnih metoda sukobljavanja poput ogovaranja i omalovažavanja svojih suparnica (Geary, 1998). Ovi pokazatelji govore kako je

potrebno više pažnje posvetiti edukaciji djece kako reagiranje fizičkom agresivnošću nije najbolji način reakcije, unatoč očito prevladavajućem mišljenju. Jedna od sudionica čak i odgovara: (S5) „Ja bi se pobrinula da to ne ostane samo na tome da je ona mene lupila, ja bih se pobrinula da svi znaju za to. ...Nema smisla sramotit se... Rekla bih svima živima i roditeljima. Ja bih se pobrinula da se to kazni ili vrati na svoje...“ Iako bi se za to moglo reći kako je sudionica svjesna loših strana reagiranja fizičkim nasiljem, ovaj dio je izrečen s takvim žarom i uzbuđenošću što je ostavilo neosporiv dojam da izjava nije bila rezultat racionalnog traženja pravde, već očiti pokušaj osвете, samo što ona ne bi bila realizator.

Kategorija *Opravdavanje fizičke agresivnosti* pokušava prikazati kako sudionici opravdavaju svoje akcije, bile one izbjegavanje ili korištenje fizičkoga nasilja. Sudionici s minimalnim rezultatom na Upitniku agresivnosti najviše su spominjali da ne bi započinjali s fizičkom agresivnošću radi *straha od posljedica*. To pokazuje kako su socijalne norme najveći razlog zašto se kontroliraju, te da su te vanjske barijere mnogo snažnije nego faktori unutar osobe koji objašnjavaju zašto je fizička agresija loša. Kod sudionika s maksimalnim rezultatom, najistaknutiji je odgovor *izbjegavanje zakuhanja situacije*. (S7) „Mislim da ne bi trebalo biti nasilja, s time se ništa ne rješava. Ono, potučeš se s nekim, istučeš ga i što sad... Opet će on tu biti... Što se tiče reagiranja fizičkim nasiljem na fizičko nasilje, u obje grupe sudionici ističu da je razlog vraćanja afektivno stanje. Spominju kako teško ostaju smireni u takvoj situaciji i automatski reagiraju vođeni afektom. Ovi nalazi su bili i za očekivati pošto ljudi lakše pripisuju svoja negativna ponašanja faktorima koji nisu pod njihovom kontrolom, poput afektivnog stanja u kojem, kako kažu, reagiraju instinktivno i impulzivno.

Analizom teme Kontrola fizičke agresivnosti, većina odgovora mogla se svrstati u 2 kategorije: (1) Reagiranje na frustraciju koja bi mogla uzrokovati fizičku agresivnost i (2) Sprečavanje agresivnog reagiranja.

Kategorija *Reagiranje na frustraciju koja bi mogla uzrokovati fizičku agresivnost* pokazuje kako sudionici najčešće reagiraju na situacije koje ih jako naljute. Obje grupe sudionika navode da je jedna od strategija izbjegavanje osobe koja je izvor frustracija, odnosno da se jednostavno maknu iz neugodne situacije. Jedan sudionik koji se nalazi među maksimalnim rezultatima na Upitniku agresivnosti izjavljuje (S6): „Pa, pokušavam se smiriti ali ne ide mi baš često. Ne bude to baš ozbiljno, ono, šamar ili tako nešto.“, što pokazuje da ne poklanja veliku pažnju kontroli nego češće reagira fizičkom agresivnošću. Zanimljivo je kako izjavljuje da „nije to ništa ozbiljno, šamar ili tako nešto“, što pokazuje da to smatra primjerenim reagiranjem i samo upozorenjem da je bolje osobi da prestane ako ne želi da

dođe do „pravoga“ nasilja. Većina ostalih sudionika s maksimalnim rezultatom izjavljuju da u takvoj situaciji češće pribjegavaju obliku verbalne agresivnosti i to ne isključivo prema izvoru frustracije nego i prema ostatku socijalne okoline. Sudionici s minimalnim rezultatom izjavljuju da često kažu osobi koja ih uzrujava da ih puste na miru, da pokušavaju ignorirati tu osobu, tjeraju ju od sebe, te čak da će je i gurnuti, što se također može svrstati u oblik fizičke agresivnosti.

Kategorija *Sprečavanje agresivnog reagiranja* navodi strategije koje sudionici koriste u nošenju s frustracijom kada nisu u mogućnosti ili ne žele pobjeći fizičkom nasilju prema izvoru frustracija. Zanimljivo je kako je dosta sudionika u obje grupe izjavilo kako se ispušu na objektima i to fizički. To pokazuje da koriste oblik katarze i fizičku agresiju nad izvorom zamjenjuju fizičkom agresijom nad objektima. (S5) „Povučem se i izlupam npr. jastuk... Ili vrištim ili tako nešto.“ (S9) „Ako sam ljuta da bih nešto udarila, udarim nešto, ali ne tu osobu. Pošto treniram karate imam se na čemu iskaliti, udarim vreću ili tako nešto.“ To pokazuje kako kod sudionika postoji tendencija agresivnom reagiranju, ali oni koriste društveno prihvatljiviji oblik izražavanja na objektima umjesto na živim bićima iako su oni razlog frustracije. Sudionici s minimalnim rezultatom još navode da ne krive drugu osobu, odnosno pokušavaju je razumjeti, jer možda je ona imala loš dan, pa su im se oni baš našli na putu. To pokazuje opravdavanje tuđeg ponašanja iako je ono možda neprimjereno, i vjerovanje da ako nismo niti na koji način izazvali neku osobu, nema razloga da ona ima nešto osobno protiv nas, te se zato odlučuje neprimjereno ponašati prema nama. Isto tako navode unutrašnje vrijednosti i samokontrolu, što pokazuje svjesnost negativnosti fizičke agresije i neodobravanje okoline takvog ponašanja.

5.2.2. Ljutnja

Tablica 4

LJUTNJA		
Kategorije		
	MAX	MIN
1. POKAZIVANJE FRUSTRACIJE	1.OSJEĆAJI ZA VRIJEME FRUSTRACIJE	
	<ul style="list-style-type: none"> • Ljutnja • Tuga • Razočaranost • Ravnodušnost • Živčanost 	<ul style="list-style-type: none"> • Ljutnja • Tuga • Destruktivnost • Prevarenost
	1. GENERALNO PONAŠANJE	
	<ul style="list-style-type: none"> • Pretvaranje da je sve u redu • Borba za vlastita prava • Eksplozija • Postane bezobrazna • Uvijek vesela • Napadi bijesa 	<ul style="list-style-type: none"> • Pretvaranje da je sve u redu • Borba za vlastita prava • Krivljenje drugih • Samookrivljavanje • Sakriva frustraciju
	2. ODNOSI PREMA DRUGIMA	
	<ul style="list-style-type: none"> • Razgovara s drugima o izvoru frustracije • Izbjegavanje drugih ljudi • Žali se prijateljima • Drugi znaju da ju treba ostaviti na miru 	<ul style="list-style-type: none"> • Razgovara s drugima o izvoru frustracije • Izbjegavanje drugih ljudi • Traženje da bude sama
2. LJUTNJA IAKO ZA TO NE POSTOJI RAZLOG	1 OSJEĆAJI	
	<ul style="list-style-type: none"> • Ljutnja • Destruktivnost • Iritabilnost 	<ul style="list-style-type: none"> • Ljutnja • Destruktivnost • Neugoda • Izbačenost iz takta
	2. REAGIRANJE	
<ul style="list-style-type: none"> • Ignoriranje • Pristojno ponašanje • Samo osnovna komunikacija • Držanje ljutnje za sebe • Ne komunicira s tom osobom • Ne pokazuje ljutnju 	<ul style="list-style-type: none"> • Ignoriranje • Izbjegavanje • Normalno ako ne može izbjeći 	

Tablični prikaz glavnih tema, kategorija i analiziranih tematskih jedinica za sudionike s maksimalnim i minimalnim rezultatom na Upitniku agresivnosti za tematsko područje Ljutnja.

Analizom teme Pokazivanje frustracije, većina odgovora mogla se svrstati u 3 kategorije: (1) Osjećaji za vrijeme frustracije, (2) Generalno ponašanje i (3) Odnosi prema drugima. Kategorija *Osjećaji za vrijeme frustracije* pokazuje kako se sudionici osjećaju kada misle da su izloženi nepravdi. Obje grupe dijele osjećaje tuge i ljutnje što pokazuje da je najčešća emocionalna reakcija na percipiranu nepravdu ljutnja i osjećaj tuge zato što im se nešto loše desilo. Sudionici s maksimalnim rezultatom na Upitniku agresivnosti još su navodili i razočaranost, radi toga što drugi smatraju da su nešto učinili što sudionici smatraju da nikada ne bi učinili. Spominju i živčanost, što pokazuje da to utječe i na ostatak ponašanja koje će uslijediti nakon percipirane nepravde, te jedan sudionik spominje ravnodušnost čime pokazuje da je već navikao da ga se krivi za raznorazne stvari koje nije učinio. Sudionici s minimalnim rezultatom još spominju destruktivnost, da imaju potrebu da se ispušu, uglavnom na objektima, radi doživljene nepravde te prevarenost, kao da ih je okolina iznevjerila kada je počela sumnjati u njih.

Kategorija *generalno ponašanje* opisuje kako se sudionici ponašaju kada dožive percipiranu nepravdu. Obje grupe navode da se pokušavaju pretvarati da je sve u redu, ali i da im to baš i ne polazi za rukom. To pokazuje kako je teško ostati ravnodušan u situacijama doživljavanja nepravde i kako okolina može primijetiti kako nešto nije u redu. Obje grupe također navode kako će se boriti za svoja prava, pokušati pokazati da su nepravедno optuženi pri čemu količina uložene energije u tu borbu uveliko ovisi o razini autoriteta koju posjeduje osoba od koje dolazi nepravda. Tako su sudionici spremniji puno duže i intenzivnije se boriti za svoja prava ako optužba dolazi od vršnjaka nego od nastavnika ili roditelja (S1) „... Baš se ne ljutim pred roditeljima da mi ne bi dali još veću kaznu.“ To pokazuje da postoji strah od osoba s većom razinom moći da ne bi samo pogoršali situaciju i dobili još veće sankcije. To bi se moglo objasniti poslovicom *Pravednost je korist jačega* (Platon, 338), koja kaže da onaj tko posjeduje veću moć, taj je u pravu i ne možemo puno toga poduzeti da to promijenimo. Obje vrste sudionika navode slična ponašanja i to uglavnom da ili traže podršku od prijatelja i drugih bliskih osoba ili izbjegavaju druge ljude i pokušavaju biti sami. Sudionici s maksimalnim rezultatom još navode i kako se desi da eksplodiraju na nepravdu (S10) „Pa, eksplodiram. U školi se kontroliram koliko toliko, ali kod kuće eksplodiram. Pa, na primjer posvađam se s mamom, derem se na sve okolo i tako to... U školi se više kontroliram, to je

ipak malo pristojnija komunikacija.“, nekad postanu i bezobrazni tj. znaju napasti drugu osobu na osobnoj razini, pri tome zanemarujući predmet optužbe, te da mogu imati napade bijesa što iskaljuju na drugim predmetima (S8) „Postanem ljuta i dođe mi da sve oko sebe razbacam, ali onda se smirim nakon nekog vremena. Ili nekad znam kad sam ljuta udarit šakom u zid, ali onda se smirim...“. Jedna sudionica izjavljuje da je uvijek vesela, odnosno da se pretvara kako je to nije dogodilo. Sudionici s minimalnim rezultatom izjavljuju kako nekada krive druge za to što se dogodilo, što pokazuje oblik preuzimanja stava žrtve. Spominju i samookrivljanje, što pokazuje da ponekad stvarno i počinju vjerovati da i jesu krivi, te se to primjećuje naročito kod sramežljivijih sudionika koji vjerojatno imaju i niže samopouzdanje. Isto tako, izjavljuju da ih to pogađa, ali da pokušavaju sakriti tu frustraciju što je bolje moguće.

Kategorija *Odnosi prema drugima* opisuje kako sudionici pristupaju interakciji s drugima u situaciji frustriranosti. U obje grupe najviše su spominjane dvije strategije, i to da ili pokušavaju razgovarati s prijateljima ili bliskim osobama o tome što se dogodilo, ili izbjegavaju druge ljude i pokušavaju biti sami. To pokazuje da postoje individualne razlike kako ljudi pristupaju problemima, te da neki traže podršku od okoline dok drugi zadržavaju svoje probleme za sebe i ne žele ih dijeliti s drugima. Sudionici s minimalnim rezultatom izjavljuju da ako žele biti sami da će drugima objasniti svoju želju i zamoliti ih za samoću. Sudionici s maksimalnim rezultatom više izjavljuju da ih drugi sami ostavljaju na miru što pokazuje da su skloniji dovođenja drugih u neugodne situacije na osnovu prijašnjih iskustava (S9) „Naljutim se u prvi mah... Kako da kažem, napad bijesa, strgala bi nešto, ali prođe me... Drugi me puštaju na miru, jer već i sami znaju da me trebaju ostaviti na miru da se smirim.“.

Analizom teme Ljutnja, iako za to ne postoji razlog, većina odgovora mogla se svrstati u 2 kategorije: (1) Osjećaji i (2) Reagiranje.

Kategorija *Osjećaji* prikazuje kako se sudionici osjećaju u prisutnosti neke osobe koja im je antipatična ili im ide na živce iako za to ne postoji specifični razlog. Obje grupe izjavljuju kako ih takve osobe naljute, te da osjećaju određenu dozu destruktivnosti prema toj osobi. To pokazuje postojanje određenog animalnog instinkta u ljudima koji nas navodi da je agresija najbolji način za suočavanja s percipiranom prijetnjom (S2) „Postanem ljuta jako, dođe mi da strgam sve oko sebe, ali pokušavam se smiriti jer ne želim nikoga tući. Pokušavam ignorirati tu osobu i izbjegavati što više mogu.“ Sudionici s maksimalnim rezultatom još izjavljuju kako ih osoba jako iritira i da im smeta, dok sudionici s minimalnim rezultatom izjavljuju da im prisutnost osobe stvara neugodu te da ih može izbaciti iz takta, što se odražava na razinu raspoloženja koja će se protezati ostatak dana (S3) „Jako me naljuti i

izbaci iz takta i onda se posvađamo. I onda sam ljuta i znam po cijeli dan biti ljuta zbog neke gluposti, toga što mi je rekao.“

Kategorija *Reagiranje* pokazuje kako sudionici reagiraju na osobu koja im je antipatična i kako se odnose prema njoj. Obje grupe izjavljuju da pokušavaju ignorirati tu osobu, što predstavlja suptilni način pokazivanja osobi da nije dobrodošla i da žele da se makne od njih. Sudionici s maksimalnim rezultatom izjavljuju i da će se pristojno ponašati ako ne mogu izbjeći interakciju u slučajevima da nisu imali prijašnjih iskustava s tom osobom. Također, izjavljuju da neće pokazivati ljutnju kako ne bi pogoršali i možda dodatno zakuhali situaciju. Ipak, pokušavaju razinu komunikacije održati na minimumu i izbjegavati komunikaciju s tom osobom što je više moguće (S6) „Pa, samo se maknem od te osobe jer bih se mogao iznervirati, pa bi joj mogao svašta reći...“ Sudionici s minimalnim rezultatom izjavljuju da, ako ne mogu izbjeći osobu koja ih živcira, pokušat će se ponašati normalno (S4) „... Normalno, ali pokušavam izbjegavati, ako ne mogu izbjeći onda normalno... neću ništa ljuto prema njoj pokazivat...“ ali, da uglavnom daju sve od sebe da izbjegnju bili kakvu interakciju s tom osobom.

5.3. Metodološki nedostaci i implikacije za buduća istraživanja

Treba spomenuti kako se uz ovo istraživanje vežu i određeni metodološki nedostaci koji su mogli utjecati na dobivene rezultate. Prvi nedostatak se veže uz izbor sudionika. Kako je već spomenuto, sudionici su dio prigodnog uzorka, te se time smanjuje mogućnost generalizacije na populaciju. Ispitani su samo polaznici jedne škole, koju pohađa više djevojaka nego dječaka, te koji su vjerojatno manje agresivni od osoba koje pohađaju neke druge škole. Nadalje, treba uzeti u obzir i subjektivnost ispitivača koju je teško eliminirati kod obrade podataka dobivenih kvalitativnom analizom (Milas, 2009). Tome pridonosi i neiskustvo ispitivača u provođenju i konstrukciji polustrukturiranog intervjua.

Za buduća istraživanja, bilo bi dobro kada bi se u istraživanje mogao uključiti uzorak iz više različitih škola kako bi bio što reprezentativniji, te da se mogu dobiti i podaci od vršnjaka što misle o sudionicima koji su predmet analize. Isto tako, potrebno je ući dublje u razloge pojedinih ponašanja među sudionicima što bismo mogli napraviti provedbom bolje osmišljenoga intervjua s relevantnijim pitanjima ili korištenjem neke druge metode (npr. fokus grupe), što bi omogućilo veće uvide i bogatije odgovore od sudionika (Hancock, 1998). Isto tako, potrebno je napraviti bolju empirijsku provjeru kvantitativnih podataka kako bismo dobili pravo bogatstvo informacija prikupljenih korištenjem kvantitativne i kvalitativne metode.

6. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Osvrnuvši se na podatke dobivene ovim istraživanjem, možemo reći kako smo upotrebom kvantitativne i kvalitativne metode prikupljanja i obrade podataka dobili veće bogatstvo informacija nego da smo upotrebljavali samo jednu od metoda. Kvantitativna obrada omogućila je da vidimo kolika je zastupljenost nasilnog ponašanja među mladima, kojim oblicima agresije su sudionici skloniji i da nema statistički značajne razlike između muških i ženskih sudionika na Upitniku agresivnosti. Ali, ono što kvantitativna obrada nije pokazala jesu intenzitet agresivnosti, koji su faktori koji dovode do takvog ponašanja i kako sudionici tumače sami svoja ponašanja i osjećaje u takvim situacijama. Na te informacije odgovara kvalitativna obrada i pruža puno dublji uvid u razloge ljudskoga ponašanja.

Podaci dobiveni kvantitativnom obradom pokazuju da se sudionici s minimalnim i maksimalnim rezultatom na Upitniku agresivnosti značajno razlikuju međusobno, ali kvalitativna obrada pokazuje kako oni ipak imaju i dosta dodirnih tačaka. Vidljivo je kako se razlike ponajviše nalaze u konativnoj komponenti, te da su sudionici s većim rezultatom na Upitniku agresivnosti spremniji agresivnije reagirati na podražaje, dok su razlike u percepciji emocijama i kogniciji u stvari vrlo male između dvije grupe sudionika. Odgovor na pitanje može li nam kvalitativna obrada podataka dobivenih kvantitativnom metodom prikupljanja podataka nešto više reći o uzrocima nasilnog ponašanja zasigurno glasi „može!“ što se vidi i iz činjenice da se podaci dobiveni kvantitativnom obradom mogu značajno drugačije protumačiti nakon kvalitativne analize.

Time sa sigurnošću možemo zaključiti kako korištenje obje metode daje veće bogatstvo podataka i kako se jako dobro međusobno nadopunjuju, te ovaj rad može poslužiti kao poticaj za buduća istraživanja da se upotrijebe obje metode ako za to postoje mogućnosti.

LITERATURA

- [1] Aronson, E., Wilson T. i Akert R. (2005). *Socijalna psihologija*. Zagreb: Mate d.o.o.
- [2] Milas, G. (2009). *Istraživačke metode u psihologiji i drugim društvenim znanostima*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- [3] Mužić, V. (1977). *Metodologija pedagoških istraživanja*. Zagreb.
- [4] Refik, Ć. (1998). *Pedagogija i psihologija*. Zenica: Pedagoška akademija.
- [5] Ruža, T. (2005). *Komunikacija sa djecom delikventnog ponašanja*. Tuzla: Denfas.
- [6] Šešić, B. (1980). *Opća metodologija*. Beograd.
- [7] Sotirović, V., Egić, B., Nurić, S., Bilić, S., Muminović, M. (2019). *Metodologija naučnih istraživanja*. Brčko: Internacionalni univerzitet.
- [8] Živković, M. (1986). *Uvod u metodologiju istraživanja*. Beograd.

Esma Hasanbašić, M. Sc.
Rahim Gadžić, Ph.D.
Aldijana Aličković-Žunić, M. Sc.

QUANTITATIVE AND QUALITATIVE RESEARCH IN EDUCATIONAL PRACTICE

Summary

The aim of this study was to see whether we can use qualitative analysis of data collected with quantitative method to determine the reasons for violent behavior among children. The quantitative part of the research was conducted on a sample of $N = 51$ participants, first-grade students of elementary school "Ivan Goran Kovačić" Gradačac. For the purposes of gathering quantitative data we used Aggression Questionnaire (Buss and Perry, 1992), and for the qualitative part, semi-structured interview that was based on Aggression Questionnaire. The qualitative part of the study was conducted on five participants with a minimum, and five participants with maximum score on Aggression Questionnaire. The method we used for qualitative data processing is called "Framework analysis". Quantitative analysis provides us with insight into the prominence of aggressive behaviors among children, and differences between four dimensions of Aggression Questionnaire. Qualitative data processing gives us a deeper insight into the differences between the participants with the minimum and maximum score on the Aggression Questionnaire and the differences among the participants at the individual level. Although there are differences that are obtained by quantitative method, qualitative analysis shows that there are a lot of characteristics shared by both groups of participants. It is shown that the two groups of respondents are mainly differing in the expression of aggressive behavior but their perceptions, emotions and cognition are quite similar.

Key words: quantitative analysis, qualitative analysis, aggression.

RAZVOJ RELATIONSHIP MARKETINGA

SAŽETAK: Postindustrijsko društvo, uslužna ekonomija, ekonomija zasnovana na znanju, informatičko društvo, su koncepti koji predstavljaju pokušaj da se ukaže na ključne promene koje su obeležile novu ekonomiju. Relationship marketing predstavlja nov pristup marketingu, „novu marketing paradigmu“, čiji je značaj sve veći.

Relationship marketing treba shvatiti pre kao putovanje, nego samu destinaciju. To je pristup koji podrazumeva traženje odgovora na permanentne promene koje diktira okruženje. Ključna vrlina savremenih organizacija je agilnost, koja podrazumeva sposobnost da se brzo, fleksibilno reaguje na nove okolnosti.

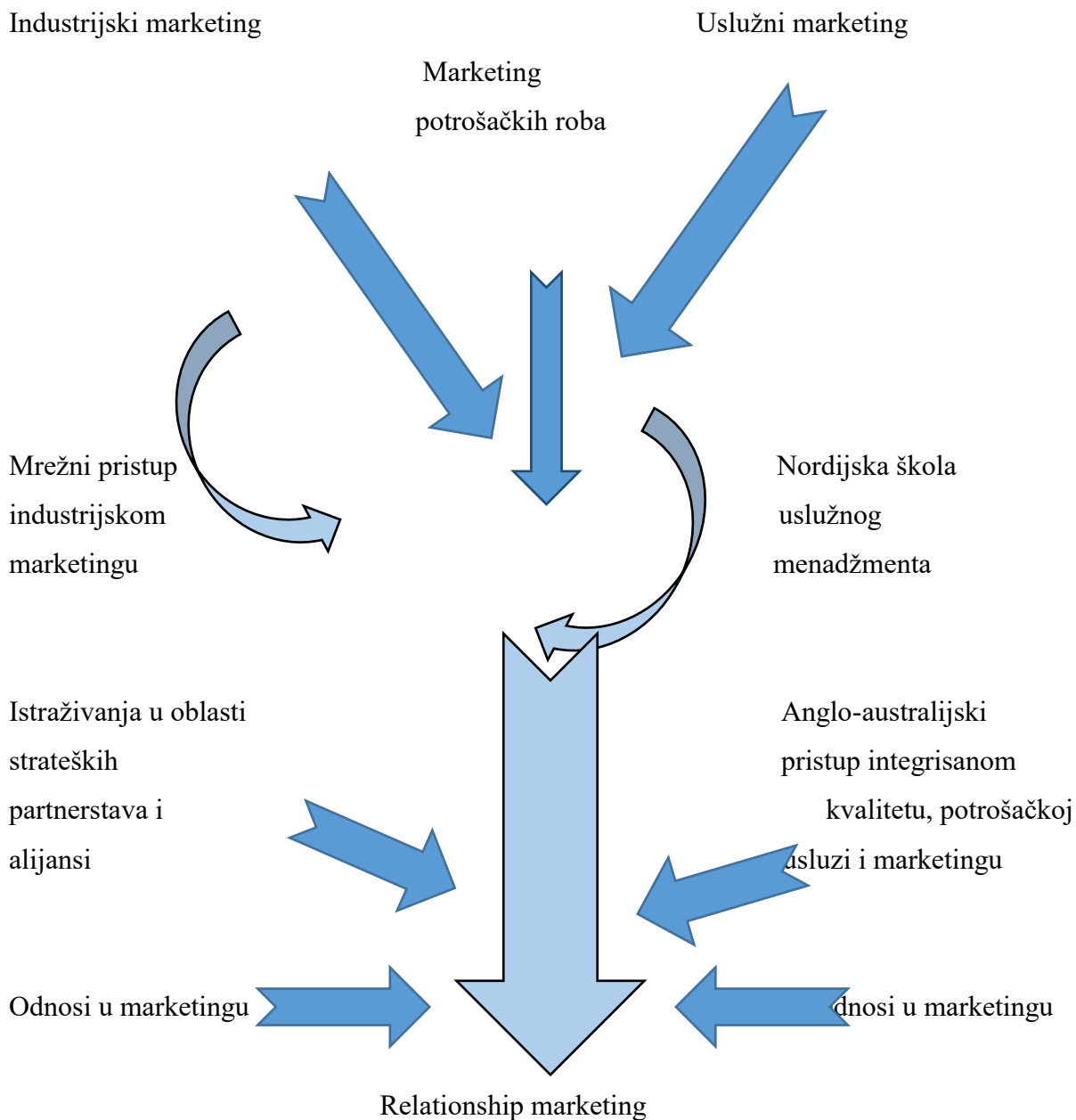
U razvoju teorije relationship marketinga evidentni su različiti uticaji koji su doveli do pojave nekoliko različitih akademskih perspektiva. Grönroos i Strandvik navode da ove perspektive uključuju doprinos Nordijske škole uslužnog menadžmenta (*Nordic School of Service Management*), mrežnog pristupa industrijskom (B2B) marketingu, anglo-australijskog pristupa integrisanom kvalitetu, potrošačkoj usluzi i marketingu, istraživanja strateških alijansi i partnerstava, i iznad svega doprinos istraživanja vezanih za prirodu odnosa u marketingu. Ovde bi trebalo napomenuti, da iako je značajan doprinos severnoameričkih autora za razvoj RM koncepta, njihov uticaj nije bio toliko dominantan kao u prošlosti. Relationship marketing je postao globalni istraživački koncept.

KLJUČNE RIJEČI: potrošač, kategorije, sposobnosti, troškovi, profitabilnost i vrednost, kontrola kontakta u procesima vezanim za gotovinu, saradnja i integracija, kastomizacija, komunikacije, interakcije i pozicioniranje, lanac odnosa.

1. UVOD

Grupa autora *Christopher, Payne i Ballantyne*, predstavlja razvoj marketing koncepta tokom dvadesetog veka i to od potrošačkog (masovnog) marketinga 50-tih godina, preko industrijskog marketinga (60-tih godina), socijalnog ili neprofitnog marketinga (70-tih godina), uslužnog marketinga (80-tih godina), do relationship marketinga 90-tih godina. Ovi pristupi vodili su razvoju novih ideja i generalnoj ekspanziji uticaja marketinga na poslovni svet. Relationship marketing odražava i dešavanja u drugim područjima istraživanja, uključujući i trendove u organizacionoj strukturi, upravljanju kanalima distribucije i konceptima totalnog kvaliteta.

Slika br. 1 – Uticaji na relationship marketing

Izvor: Egan, J. (2016). *Relationship marketing – Exploring relational strategies in marketing*. Pearson Education: 6.

Nordijska škola uslužnog biznisa imala je najveći uticaj na razvoj relationship marketinga. Prema Gummesson-u, ova škola je prvenstveno bila usmerena na područje marketinga uslužnog sektora ranih 80-tih godina, sa novom orijentacijom u odnosu na tradicionalni marketing koncept. To je podrazumevalo veći značaj uslužnog i industrijskog marketinga u odnosu na marketing potrošačkih roba, postepeno prebacivanje naglaska sa proizvoda i usluga na vrednost za potrošača, integraciju funkcije marketing odeljenja sa

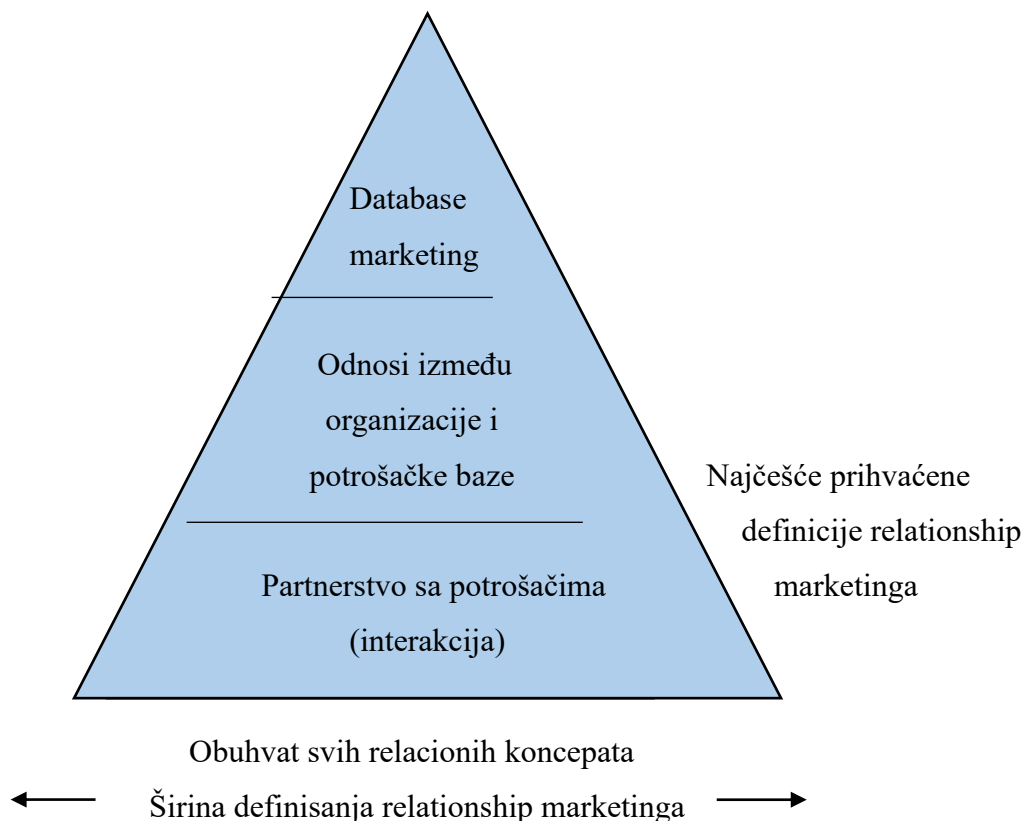
ostalim organizacionim funkcijama i menadžmentom, manji naglasak na kvantitativna istraživanja, više generisanja teorija u odnosu na testiranja teorija, što znači više induktivnog u odnosu na deduktivna istraživanja i empirijski, teorijski i holistički rezultat istraživanja.

Palmer predlaže da se istraživanja u oblasti relationship marketinga mogu predstaviti na tri načina [1]:

- Na *taktičkom nivou*, gde se relationship marketing posmatra kao aktivnosti unapređenja prodaje (šeme lojalnosti).
- Na *strateškom nivou*, gde se dugoročni odnosi sa potrošačima više zasnivaju na upotrebi pravnih, ekonomskih, tehnoloških, geografskih i drugih barijera koje sprečavaju odliv potrošača.
- Na *filozofskom nivou*, gde relationship marketing podrazumeva srce marketing filozofije, preusmeravanje marketing strategije sa proizvoda i životnog ciklusa proizvoda ka životnom ciklusu odnosa sa potrošačima i integrisanje orijentacije ka potrošaču uz međusobnu koordinaciju poslovnih funkcija.

Brodie i dr. (Slika 2) navode da se relationship marketing primenjuje na četiri nivoa. Na *prvom nivou*, relationship marketing se posmatra kao složeni oblik *database marketinga* (marketing na bazama podataka). Ovde se relationship marketing svodi na tehnološki zasnovane aktivnosti koje koriste organizacije kako bi pridobile i upravljale potrošačima. Reč je pre o upotrebi novih i savremenih alata kako bi se upravljalo pretežno tradicionalnim potrošačkim transakcijama na mnogo efikasniji način, nego o primeni novih ideja i koncepata u marketingu. Na *drugom, širem nivou*, relationship marketing se posmatra kao orijentacija na postojeće i potencijalne odnose između organizacije i baze potrošača, uz fokusiranje na zadržavanje potrošača. Na *trećem nivou*, potrošač se posmatra kao partner, koji je uključen u dizajn i razvoj proizvoda i usluga, te se uspostavlja prava interakcija između kupca i prodavca. *Zadnji, najširi nivo*, relationship marketinga obuhvata sve relacione koncepte od baza podataka do personalizovane usluge, programe lojalnosti, lojalnosti brendu, interni marketing, lične/socijalne odnose i strateške alijanse.

Slika br. 2 – Definisanje relationship marketiga

Izvor: Adaptirano iz Brodie, R.J., Coviello, N.E., Brookes, R.W., Little, V. (2017). "Towards a paradigm shift in marketing; an examination of current marketing practices". *Journal of Marketing Management*, 13(5): 384–385.

2. TRANSAKCIONI I RELATIONSHIP MARKETING

Često se relationship marketing predstavlja kao suprotnost transakcionom marketingu. U transakcionom marketingu, činjenica da je kupac nabavio proizvod, ne podrazumeva veću verovatnoću nove kupovine, čak i kada su evidentne višestruke kupovine. Potrošač može kupovati konstantno proizvode i usluge datog dobavljača (na primer zbog visokih troškova prelaska), ali bez nekih dubljih veza i osećaja lojalnosti prema provajderu. Kod relationship marketinga naglašena je lojalnost, posebno potrošačka lojalnost. Prvi korak se odnosi na privlačenje novih kandidata, sa kojima se tokom vremena izgrađuju odnosi. Potrošači napreduju na lestvici lojalnosti do tačke gde postaju „klijenti“, „pobornici“ i na kraju „propovednici“, koji šire pozitivan *word-of-mouth* i emocionalnu pravednost. Model tradicionalnog, transakcionog marketinga (TM) nije adekvatan za kompleksnu, savremenu marketing realnost. Previše se oslanja na kvantitativna istraživanja i baziran je samo na kratkoročnim ekonomskim transakcijama. *Buttle* smatra da u transakcionom marketingu dominira pristup „hit and run“ (udari i beži), gde se svaka transakcija posmatra kao prilika da

se preskoči lakoverni potrošač, bez razmatranja budućeg kontakta. Gummesson [2] ukazuje da je transakcioni marketing manipulativan i da eksploatiše potrošačku ignoranciju.

U početku se relationship marketing posmatra kao skup taktičkih aktivnosti u okviru postojećih koncepata, na primer u okviru marketing miks koncepta. Ovakva gledišta su vremenom gubila na značaju, pošto je rastao strateški značaj relacionih strategija. Danas je evidentna rasprava o relationship marketingu, kao novoj, dominantnoj paradigmi. Većina vodećih autora smatra da se dogodila zamena paradigmi (eng. *paradigm shift*).

Brodie i dr. (2017) u svom istraživanju predstavljaju *model marketing kontinuuma*. Na jednom kraju kontinuuma je transakcioni marketing, koji je kratkoročno orjentisan i usmeren na pojedinačne transakcije. Oni zaključuju da su firme koje se nalaze na transakcionom kraju kontinuuma, uglavnom velike i da je reč o firmama koje već duže vreme posluju, ali ovo može ukazati na izvesnu inertnost u usvajanju novih strategija. Autori još zaključuju, da oba pristupa, transakcioni i relationship marketing, mogu i da koegzistiraju. Na drugom kraju tog kontinuuma se nalazi relationship marketing, gde je ključna orjentacija ka izgradnji odnosa sa potrošačima (i ostalim interesnim grupama). Autori se slažu da postoje razlike između transakcionog i relationship marketinga, te da relationship marketing može imati tri oblika:

- Database marketing,
- Interaktivni marketing ,
- Mrežni marketing [3]

Ova tri predložena oblika relationship marketinga još se mogu predstaviti kao direktni marketing, relationship marketing (potrošački) i industrijski relationship marketing (business-to-business). Autori ukazuju na to da postoje izvesna preklapanja između ova tri oblika. Tako se napominje, da je kod prvog preklapanja (između transakcionog i database/direktnog marketinga) database/direktni marketing još uvek na distanci i prilično formalan, sa aktivnim prodavcima i pretežno pasivnim kupcima. Kod preklapanja između database/direktnog marketinga i potrošačkog relationship marketinga, uočava se da je u oba slučaja reč o marketingu usmerenom prema pojedincima, za razliku od upotrebe tehnika masovnog marketinga. Niz sličnosti dele i potrošački i industrijski relationship marketing, a u oba slučaja se naglašava dugoročna vrednost od kontinuiranih odnosa.

Grönroos ukazuje da pozicija firme na tom kontinuumu, zavisi od tipa industrije kojoj firma pripada [4]. On zaključuje da se na jednoj strani kontinuuma nalazi krajnji potrošač tržišta potrošačkih roba, sa marketing miks pristupom, baziranim na diskretnoj, transakcionoj

razmeni. Ovde su potrošači osetljiviji na cenu, nego na razvoj bilo kakvog dugoročnog odnosa. U ovakvim okolnostima, tradicionalne aktivnosti, poput tehničkog kvaliteta i kontrole tržišnog učešća, ključne su. Pošto je *face-to-face* kontakt ograničen, do mišljenja potrošača dolazi se *ad hoc* istraživanjima, dok interni marketing nije prioritet.

Na drugom kraju kontinuuma su kanali distribucije, uslužni i industrijski marketari, koji će imati koristi od primene relationship strategija. Ovde je koncentracija usmerena na dugoročne odnose uz primenu interaktivnog pristupa, baziranog na razvoju, očuvanju i unapređenju uspostavljenih odnosa. Mnogo je manja osetljivost potrošača na cene, pošto oni očekuju neke druge koristi, koje treba da rezultiraju iz uspostavljenog odnosa sa dobavljačima. Kvalitet interakcije sa potrošačima i uspešno upravljanje bazom potrošača predstavljaju dominantan kriterijum merenja uspešnosti. Povratna sprega u komunikaciji sa potrošačima se uspostavlja u realnom vremenu (*real-time*) i ona je kontinuirana. Interni marketing je od strateškog značaja.

Komparacija transakcionog i relationship marketinga može se predstaviti i sledećom tabelom:

Tabela br.2 – Komparacija transakcionog i relationship marketinga

Transakcioni marketing	Relationship marketing
Fokus na pojedinačnu prodaju	Fokus na zadržavanje potrošača
Diskontinuitet u kontaktu sa potrošačima	Kontinuitet u kontaktu sa potrošačima
Orijentacija na karakteristike proizvoda	Orijentacija na korist od proizvoda
Kratkoročnost	Dugoročnost
Mali akcenat na potrošačku uslugu	Visok akcenat na potrošačku uslugu
Ograničena predanost u ispunjavanju očekivanja potrošača	Visoka predanost u ispunjavanju očekivanja potrošača
Kvalitet koji se tiče samo proizvodnje	Kvalitet je briga svih zaposlenih

Izvor: Payne, A., Christopher, M., Peck, H. (2015). *Relationship Marketing for Competitive Advantage: Winning and Keeping Customers*. Oxford: Butterworth Heinmann.

Ipak, postoje izvesne sumnje, u smislu da li je za kompanije uvek prihvatljivo i/ili profitabilno da razvijaju relacione strategije. Naime, nekim marketing aktivnostima se najbolje može upravljati kroz transakcioni pristup marketingu [5]. Dešava se da stvarni troškovi relacionih strategija premašuju koristi ostvarene kroz interaktivnu razmenu. Kao što Gronroos primećuju glavno pitanje se ne odnosi na to da li je relaciona strategija moguća ili ne, već da li je za firmu to profitabilno, i po ostalim parametrima prihvatljivo, da li razvijati

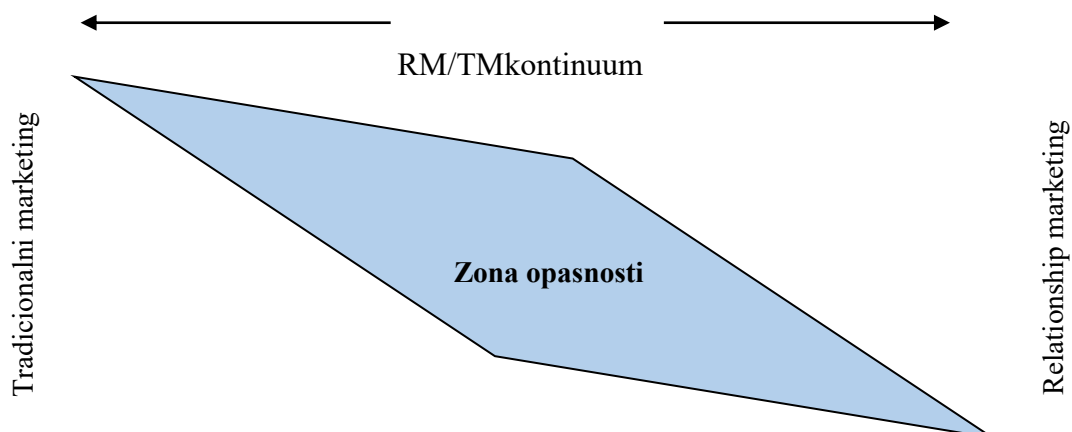
transakcione ili relacione strategije. Ukoliko kompanije ne mogu ekonomski da opravdaju relacioni pristup, najbolja preporuka je da zadrže transakcionu strategiju.

Grönroos ukazuje na to da se marketing implikacije duž strategijskog kontinuuma (relationship marketing/transakcioni marketing) prilično razlikuju i to s obzirom na:

- Dominantnu marketing orijentaciju;
- Dominantnu funkciju kvaliteta;
- Potrošački informacioni sistem;
- Međuzavisnost poslovnih funkcija;
- Ulogu internog marketinga [6].

U pogledu dominantne marketing orijentacije, treba istaći da se kod transakcionog marketinga ona ogleda kroz marketing miks, a kod relationship marketinga kroz interaktivni marketing. Kod transakcionog marketinga, uloga zaposlenih izvan marketing odeljenja je zanemarljiva, a ključne su aktivnosti advertajzinga i unapređenja prodaje. Kod relationship marketinga ove aktivnosti postoje, ali predstavljaju pomoćne aktivnosti za interaktivni i interni marketing. Kod transakcionog marketinga, ključna je tehnička dimenzija kvaliteta tj. dominira kvalitet autputa, dok kod relationship marketinga raste značaj kvaliteta interakcija (kontakt, informacioni sistem i dr.) u funkciji potrošački-percipiranog kvaliteta. Transakcioni marketing odlikuje nizak nivo kontakta sa potrošačima i *ad hoc* merenja satisfakcije potrošača, uz praćenje tržišnog udela. Relationship marketing podrazumeva kontinuitet u merenju satisfakcije potrošača, sistem povratne sprege sa potrošačima i upravljanje potrošačkom bazom. U transakcionom marketingu marketing odeljenje se bavi aktivnostima marketinga, dok je kod relationship pristupa interakcija između marketinga, operacija i ljudskih resursa od strategijskog značaja. Uloga internog marketinga je u transakcionom pristupu ograničena, dok je interni marketing suštinski za relationship marketing.

Slika br. 3 – RM/TM kontinuum

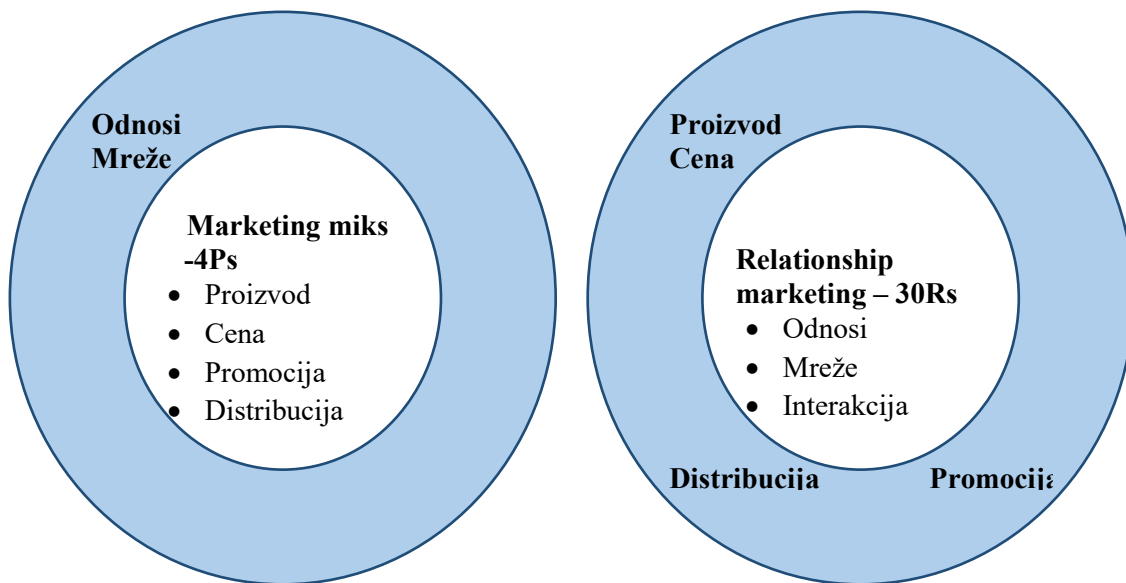
Izvor: Egan, J. (2001). *Relationship marketing – Exploring relational strategies in marketing*. Pearson Education: 82

Na slici br. 3 predstavljen je koncept kontinuuma. Zaključuje se da postoji optimalna pozicija i da svaka kompanija individualno razvija svoj marketing pristup u zavisnosti od ravnoteže snaga između transakcionih i relacionih faktora. Odnosi u poslovanju (isto kao i u životu) su nestabilni i ta ravnoteža snaga se konstantno menja, kako faktori jačaju ili slabe. Konstantno promenljive okolnosti, dovode do postojanja permanentne „zone opasnosti“ sa obe strane optimalne pozicije. Zona opasnosti je rezultat teškoće ili nemogućnosti kalkulisanja rezultatata primene posebnih TM i RM strategija u bilo kojoj tački vremena. Što se više približavamo sredini pretpostavljenog kontinuuma, veća je verovatnoća pojave opasnosti pogrešne primene strategija [7]. Dve najveće opasnosti su: neuvažavanje zahteva potrošača da se unapredi nivo potrošačke usluge na transakcionom kraju kontinuuma i pogrešna procena nivoa usluge koji potrošači očekuju na relationship kraju kontinuuma (što vodi dezertstvu, odlivu potrošača ka konkurentima sa nižim troškovima). Predstavljanje marketinga u vidu kontinuuma, podrazumeva da relationship marketing ne treba posmatrati kao dominantnu marketing paradigmu, već kao koristan pristup marketingu [8]. Naime, relationship marketing je možda koristan u nekim situacijama, ali ne mora biti relevantan u svim prilikama. Strategijski kontinuum može egzistirati sa tradicionalnim marketingom na jednom kraju i relationship marketingom na drugom kraju tog kontinuuma. Grönroos [9] navodi da je za proizvođače potrošačkih dobara tipično da se nalaze na transakcionoj strani kontinuuma, dok će uslužne organizacije koje nude potrošačke usluge, industrijske usluge, neprofitne i javne usluge težiti ka strategiji fokusiranoj na relationship marketing. Izuzetno je značajno da se organizacija pozicionira na odgovarajućem mestu duž kontinuuma, mestu koje odgovara preovlađujućim tržišnim uslovima. U suprotnom, lako dolazi do greške u marketing odlučivanju, te se ograničeni resursi koriste na neproduktivan način.

Ukoliko se koncepti RM i CRM uvedu kao zamena za tradicionalni marketing menadžment i teoriju marketing miksa, pojavljuje se onda logično pitanje: Da li je koncept „4Ps“ (5Ps, 6Ps) iščezao? Gummesson daje negativan odgovor na ovo pitanje, ukazujući da će koncept marketing miksa uvek imati značaj i da ima svoju ulogu u RM i CRM konceptu, ali se te uloge menjaju. Gummesson posmatra instrumente marketing miksa (4Ps) kao aktivnosti kontrolisane od strane dobavljača u funkciji upravljanja potrošačima, sa ciljem da ih navede na kupovinu. On napominje da uloga instrumenata marketing miksa nije glavna, već pomoćna, što znači da je neophodna promena orijentacije sa marketing miksa na odnose,

mreže i interakcije. Proizvodi i usluge se posmatraju kao način kreiranja vrednosti za individualne potrošače, a sve više na značaju dobija i aktivna uloga potrošača.

Slika br. 4 – Prelaz sa 4Ps na odnose, mreže i interakciju

Izvor: Gummesson, E. (2015). *2nd Edition, Total Relationship Marketing*. Buttenvorth Heinemann: 312.

Gordon [10] uvodi koncept „11Cs“ relationship marketinga, koji treba da zameni tradicionalni koncept „4Ps“. Ovde su uključene sledeće varijable kojima se upravlja potrošač (customer), kategorije (categories), sposobnosti (capabilities), troškovi, profitabilnost i vrednost (cost, profitability and value), kontrola kontakta u procesima vezanim za gotovinu (control of the contact to cash processes), saradnja i integracija (collaboration and integration), kastomizacija (customization), komunikacije, interakcije i pozicioniranje (communications, interaction and positioning), praćenje potrošača (customer measurements), odgovornost prema potrošaču (customer care), lanac odnosa (chain of relationships).

3. INTEGRISANJE PROCESA STVARANJA VREDNOSTI RELATIONSHIP MARKETINGA

Kreiranje vrednosti, pre svega potrošačke vrednosti, u sve većoj meri se posmatra kao izvor konkurentske prednosti. Potrošačka vrednost postaje glavno interesovanje potrošača i marketara. Uprkos povećanoj pažnji usmerenoj na ovaj koncept, u literaturi ne postoji jedinstveno mišljenje o tome šta čini vrednost i potrošačku vrednost, te kako se vrednost

povezuje sa konceptom relationship marketinga. Tako se na primer, u literaturi pojam „potrošačka vrednost“ koristi u različitom kontekstu, uključujući „kreiranje i isporuku potrošačke vrednosti“, „potrošački percipiranu vrednost“ i „vrednost potrošača“ (na primer doživotna vrednost potrošača). Čak se i pojam vrednosti često koristi da opiše potrošačku vrednost. Izučavanje vrednost u kontekstu *relationship marketinga* veoma je bitno.

Tradicionalni marketing suviše usko posmatra koncept vrednosti. Navodimo tri razloga zbog kojih je potrebno razmatrati koncept vrednosti u kontekstu *relationship marketinga*. *Prvo*, kao što Grönroos napominje, vrednost se u marketing literaturi tradicionalno posmatra kao „vrednost potrošača za firmu“, a u manjoj meri se govori o „vrednosti za potrošače“, uz preterano fokusiranje na transakcioni kontekst. *Drugo*, vrednost se u marketingu, uglavnom fokusira na transakciju ili razmenu, zanemarujući stvaranje i isporuku vrednosti preko uspostavljenih odnosa koji prevazilaze pojedinačne transakcije. *Treće*, vrednost se ne razmatra dovoljno u kontekstu postojanja više stejkholdera u okviru *relationship marketinga*. Uglavnom se, sve vezano za kreiranje vrednosti, primarno fokusira na perspektivu samo jednog, ključnog stejkholdera, potrošača. Ključno obeležje relationship marketinga je da nije ograničen samo na odnos firme i potrošača, već je naglašen značaj i ostalih stejkholdera. Payne i Holt [11] posmatraju potrošačku vrednost u kontekstu više stejkholdera i menadžment vrednosti kao totalni pristup organizacije, koji nazivaju „relationship value management“. Autori polaze od modela šest tržišta (eng. *six markets model*), koji su razvili Christopher, Payne i Ballantyne i kasnije Peck, Payne, Christopher i Clarck. Ovaj model omogućuje koristan okvir za razmatranje uloge koju ima prošireni set stejkholdera u stvaranju ukupne organizacione vrednosti, kako u odnosima sa potrošačima, tako i na industrijskom tržištu. Model predlaže šest ključnih tržišnih domena, koji predstavljaju grupe koje mogu doprineti uspešnosti tržišne pozicije organizacije. Dok se potrošač posmatra kao glavni stejkholder, identifikovane su i ostalih pet grupa stejkholdera ili tržišnih domena: influenseri (uključuju akcionare), regrutna tržišta, tržište referala, interna tržišta i tržišta dobavljača/alijansi. Model je predstavljen na slici br 5. Slika br. 5 – Model šest tržišnih domena

Izvor: Payne, A., Holt, S. (2017). "Diagnosing Customer Value: Integrating the Value Process and Relationship Marketing". *British Journal of Management*, Vol. 12: 159–182.

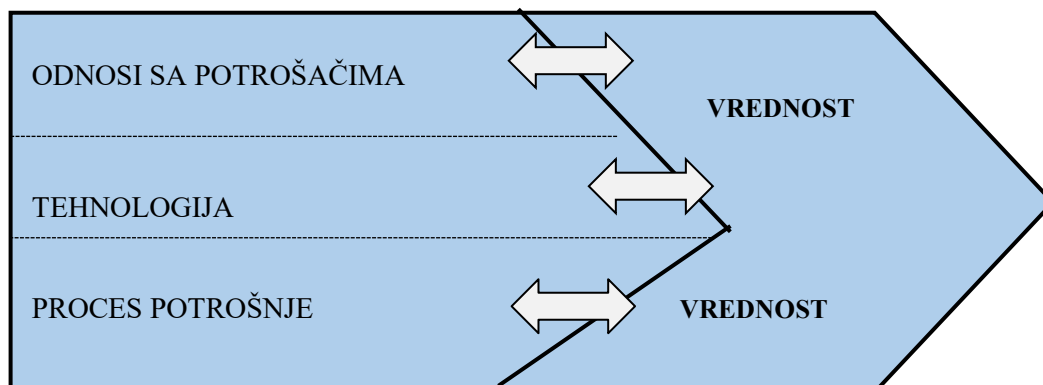
Svako tržište se sastoji iz određenog broja ključnih učesnika, tzv. podržništva. Na primer, tržišta potrošača čine kupci, posrednici i konzumenti. U procesu upravljanja vrednošću dobijenom iz odnosa (eng. *relationship value management process*), kompanije moraju upravljati tim različitim podržništvima ili stejkholderima.

Koncept *relationship value management* predstavlja strategijski pristup u upravljanju organizacijom, kako bi se maksimizirala vrednost za potrošače i organizaciju, kroz integrisano upravljanje relevantnim stejkholderima. Payne i Holt predstavljaju okvir za izučavanje ovog koncepta.

Predloženi okvir uključuje dva glavna elementa: centralni proces vrednosti i procese interakcija sa stejkholderima, koji okružuju centralnu vrednost. U centru samog modela je proces vrednosti koji obuhvata četiri aktivnosti: determinisanje vrednosti, stvaranje vrednosti, isporuka vrednosti i ocena vrednosti. Model ilustruje i povezanost procesa vrednosti sa određenim stejkholderima. U okviru *relationship value management-a* učestvuju svi stejkholderi, a predstavljeni si u vidu tri grupacije koje okružuju centralni proces vrednosti. Grupe uključuju: potrošače, zaposlene i eksterne stejkholdere, koji predstavljaju ranije navedenih šest tržišnih domena. U svakoj, od navedene tri grupe stejkholdera, postoje ključne aktivnosti koje se odnose na vrednost, a koje su prikazane kao tri kružna podprocesa. Ključne aktivnosti u okviru potrošačke grupe su privlačenje potrošača, merenje satisfakcije potrošača i zadržavanje potrošača. U okviru grupe zaposlenih, ključno je regrutovanje zaposlenih, satisfakcija zaposlenih i zadržavanje zaposlenih. Aktivnosti koje se odnose na eksterne stejkholdere su angažovanje stejkholdera, satisfakcija stejkholdera i zadržavanje stejkholdera. Dok većina organizacija stavlja akcenat na akcionare u okviru grupe eksternih stejkholdera,

bitno je uključiti i ostale stejkholdere (pre svega, influensere) u proces vrednosti, posebno u neprofitnom sektoru.

Slika br. 6 – Lanac vrednosti potrošača

Izvor: Tzokas, N., Saren, M. (2015). "Knowledge and relationship marketing: where, what and how1", in *2nd WWW Conference on Relationship Marketing*.

4. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Jedinstvenost relationship marketinga (RM) zasniva se na činjenici da potrošači imaju značajnu ulogu u procesu stvaranja vrednosti, što se u literaturi pojavljuje kao *koprodukcija*. Tzokas i Saren predstavljaju *lanac vrednosti* potrošača, koncept koji prikazuje jedinstveni način na koji potrošači mogu doprineti stvaranju vrednosti. U ovom lancu vrednosti, postoje osnovne i pomoćne aktivnosti. Osnovne se odnose na aktivnosti potrošača tokom procesa potrošnje, a uključuju svesnost, pretraživanje i ocene datih proizvoda/usluga u pogledu njihove funkcionalnosti. Pomoćne aktivnosti u ovom lancu vrednosti podrazumevaju sve one aktivnosti koje treba da omoguće izvršenje primarnih aktivnosti potrošača, a uključuju tehnologiju i odnose sa potrošačima

Pojava paradigme relationship marketinga naglašava i ulogu ostalih stejkholdera u izgradnji odnosa. Prikazani model „šest tržišta“ (eng. *six markets model*), koji je integrisan sa ključnim konceptima koji se odnose na vrednost, predstavlja osnovu za izučavanje *relationship value management-a*.

LITERATURA

- [1] Palmer, A.J. (2016). "Relationship marketing: a universal paradigm or management fad?". *The Learning Organisation*, 3(3), str. 19.
- [2] Gummesson, E. (2014). "Making relationship marketing operationah". *International Journal of Service Industry Management*, 5, str. 9.
- [3] Brodie, R.J., Coviello, N.E., Brookes, R.W., Little, V. (2017). "Towards a paradigm shift in marketing; an eexamination of current marketing practices". *Journal of Marketing Management*, 13(5), str. 386.
- [4] Grönroos, C. (2014). "From Marketing Mix to Relationship Marketing: Towards a paradigm shift in marketing". *ASIA – Australia Marketing Journal*, 2(1), str. 11.
- [5] Gummesson, E. (2014). "Making relationship marketing operationah". *International Journal of Service Industry Management*, 5, str. 17.
- [6] Grönroos, C. (2015). "Relationship marketing: the strategy soppiit". *Journal of Marketing Science*, 23(4), str. 253.
- [7] Egan, J. (2001). *Relationship marketing – Exploring relational strategies in marketing*. Pearson Education, str. 82.
- [8] Gummesson, E. (2014). "Making relationship marketing operationah". *International Journal of Service Industry Management*, 5, str. 8.
- [9] Grönroos, C. (2000). *Service Management and Marketing: Managing the Moments of Truth in Service Competition*. Maxwell MacmillanInternational Editions, str. 145.
- [10] Gordon, I. (2018). *Relationship marketing: new strategies, techniques and technologies to win customers you want and keep them forever*. John Wiley & Sons Canada, Ltd.
- [11] Payne, A., Holt, S. (2001). "Diagnosing Customer Value: Integrating the Value Process and Relationship Marketing". *British Journal of Management*, Vol. 12: 159–182.

Vedrana Macanović
Ljiljana Pavlović

DEVELOPMENT RELATIONSHIP MARKETING

Summary

A post-industrial society, a service economy, a knowledge-based economy, an information society, are concepts that represent an attempt to highlight the key changes that have marked the new economy. Relationship marketing is a new approach to marketing, a "new marketing paradigm" (Kotler, 1992; Gronroos, 1994; Gummesson, 1994), whose importance is increasing.

Relationship marketing should be understood as a journey rather than a destination. It is an approach that involves seeking to respond to the permanent changes dictated by the environment. A key virtue of modern organizations is agility, which means the ability to respond quickly, flexibly to new circumstances.

Different influences have been evident in the development of the theory of relationship marketing that have led to the emergence of several different academic perspectives. Grönroos and Strandvik state that these perspectives include the contribution of the Nordic School of Service Management, the network approach to industrial (B2B) marketing, the Anglo-Australian approach to integrated quality, consumer service and marketing, the exploration of strategic alliances and partnerships, and above all, the contribution of research related to the nature of relationship marketing. It should be noted here that while the significant contribution of North American authors to the development of the RM concept was, their impact was not as dominant as in the past. Relationship marketing has become a global research concept.

Key words: consumer, categories, capabilities, costs, profitability and value, contact control in cash-related processes, collaboration and integration, customization, communications, interactions and positioning, relationship chain.

ZRAČNI OVJES

SAŽETAK: Zračni ovjes koristi se umjesto uobičajenih čeličnih opruga u teškim vozilima kao što su autobusi i kamioni, te u nekim putničkim automobilima. Posebno veliku upotrebu ima u poluprikolicama i vozovima (prije svega putničkim vozovima). Svrha zračnog ovjesa je osigurati glatku, stalnu kvalitetu vožnje, ali se u nekim slučajevima koristi i za sportski ovjes. Moderni elektronski upravljani sistemi u automobilima i lakim kamionima gotovo uvijek imaju samoniveliranje zajedno s funkcijama podizanja i spuštanja. Iako se tradicionalno nazivaju zračni jastuci ili zračni mijehovi, pravilan izraz je zračna opruga (iako se ovi izrazi koriste i za opisivanje samo gumenog elementa sa svojim krajnjim pločama).

KLJUČNE RIJEČI: zračni ovjes, zračni jastuci, samoniveliranje.

1. UVOD

Ovjes je jednostavno opšti naziv spojnog sklopa između šasije vozila i točka. To je sistem sastavljen od amortizera, mehanizma za vođenje i elastičnih elemenata. Zračni jastuk (opruga) se široko koristi kao elastični element na tržištu zračnog ovjesa.

Već u ranim tridesetim godinama prošlog vijeka razvijen je sistem zračnih opruga. U toku i nakon Drugog svjetskog rata ideja o zračnom ovjesu sve više je aktivnija (prvi put se ugrađuje na teretne avione), a 1953. godine počela je proizvodnja autobusa sa zračnim ovjesom, koji su se prvi put koristili u komercijalnim vozilima.

Tradicionalna obična suspenzija djeluje kao elastična veza između okvira i mosta vozila. Ona nosi i prenosi vertikalna opterećenja, što može ublažiti uticaj uzrokovan neravnom cestom. Zračni jastuk se koristi kao zračni ovjes umjesto običnih opruga kao elastični element. Upravo zbog kompresibilnosti i rastegljivosti zraka, zračni jastuk može prilagoditi visinu karoserije i poboljšati funkcije između karoserije i točka.

Sistem zračnog ovjesa sada se najčešće koristi u serijskim automobilima više klase i komercijalnim vozilima.

2. ISTORIJA

Godine 1901. Amerikanac, William W. Humphreys, patentirao je ideju – „pneumatsku oprugu za vozila“. Dizajn se sastojao od lijeve i desne zračne opruge uzdužno usmjerene gotovo po dužini vozila. Svaka je bila zatvorena na jednom kraju i na drugom kraju je dodat zračni ventil.

Tokom Drugog svjetskog rata, SAD je razvio zračni ovjes za teške avione kako bi sačuvao težinu kompaktnom konstrukcijom. Zračni sistemi također su korišteni u teškim

kamionima i avionima za postizanje samonivelirajućeg ovjesa. Podesivim pritiskom zraka visina osovine bila je neovisna o opterećenju vozila.

Godine 1946. Amerikanac William Bushnell Stout izradio je prototip vozila Stout Scarab koji je sadržavao brojne inovacije, uključujući nezavisni sistem zračnog ovjesa na četiri točka.

1950. godine Air Lift Company patentirao je gumeni zračni jastuk koji je umetnut u tvorničku oprugu automobila. Zračni jastuk se širi unutar opruge, sprečavajući je da se u potpunosti sabije.

U SAD-u je General Motors na svom iskustvu iz Drugog svjetskog rata izgradio zračni ovjes za kamione i avione. Uveo je zračni ovjes kao standardnu opremu na novom Cadillacu 1957. godine. Sistem „Air Dome“ na svakom točku uključuje senzore za kompenzaciju neravnih površina na cesti i za automatsko održavanje visine automobila.

Buick je 1958. godine predstavio opsijski „Air-Poised Suspension“ s četiri cilindra zraka (umjesto uobičajenih opruga) za automatsko izravnavanje, kao i „Bootstrap“ komandom na komandnoj ploči kako bi automobil podigao 5,5 inča (139,7 milimetara) za upotrebu na strmim rampama ili seoskim cestama, kao i za olakšavanje izmjena guma.

Godine 1960. Borgward P 100 bio je prvi njemački automobil sa samonivelirajućim zračnim ovjesom.

Godine 1962. Mercedes-Benz W112 platforma je imala zračni ovjes na modelima 300SE. Sistem je koristio Bosch glavni ventil s dva osovinska ventila na prednjoj i jednim na zadnjoj osovini. Oni su upravljali zračnim jastukom u obliku konusa na svakoj osovini točka. Sistem je održavao konstantnu visinu vožnje koristeći rezervoar za zrak koji je napunjen jednocilindričnim kompresorom koji pokreće motor. Ovaj patent se uzima kao preteča savremenog zračnog ovjesa.

3. ULOGA ZRAČNOG OVJESA

Tokom posljednje decenije zračni ovjes je postao popularan u automobilskoj industriji: kamioni, automobili, pa čak i motocikli mogu imati zračne jastuke. Podešavanjem ovjesa vozila se mogu spustiti izuzetno nisko, a istovremeno se mogu podići na dovoljno visok nivo da manevrišu preprekama i nepravilnostima na voznim površinama. Ovi sistemi uglavnom koriste male električne kompresore ili kompresore koji pogoni motor, koji ponekad pune ugrađeni rezervoar zraka koji pohranjuje komprimirani zrak za upotrebu bez odlaganja. Važno je da je rezervoar odgovarajuće veličine kako bi mogao odgovoriti zahtjevima vozila.

Boce s visokim pritiskom industrijskog plina (poput dušika ili ugljičnog dioksida) ponekad se koriste u radikalnijim postavkama zračnog ovjesa. Bilo koji od ovih rezervoarskih sistema može se u potpunosti prilagoditi, tako da može podesiti pritisak zraka svakog točka pojedinačno. Ovo omogućava korisniku da nagne vozilo bočno u stranu, napred-nazad, u nekim slučajevima podigne jedan točak u visinu da ne dodiruje podlogu ili čak da vozilo „skoči“ u zrak. Kada postoji rezervoar pod pritiskom, protok zraka ili plina, obično se kontroliše pomoću pneumatskih magnetnih ventila. To korisniku omogućuje podešavanje jednostavnim pritiskom prekidača za trenutni kontakt.

Ugradnja i konfiguracija ovih sistema varira za različite marke i modele, ali osnovni princip ostaje isti. Metalna opruga (zavojnica ili krilo) uklanja se, a zračni jastuk, koji se također naziva zračna opruga, umeće se ili izrađuje da stane na mjesto tvorničke opruge. Kad je zračni jastuk pod pritiskom, suspenzija se može podesiti (podizati ili spuštati).

Zračni ovjes je također uobičajena oprema za ona vozila koja vuku teške terete. Zračne opruge, koje se nazivaju i „zračne pomoćne opruge“, postavljaju se na postojeće komponente ovjesa na zadnjem ili prednjem dijelu vozila kako bi se povećala nosivost. Jedna od prednosti korištenja zračnog ovjesa kao sredstva za poboljšanje opterećenja jesu zračne opruge koje se mogu ispuhati kada su neopterećene, te stoga održavaju tvorničku kvalitetu vožnje.

4. PRINCIP RADA ZRAČNOG OVJESA

Algoritam djelovanja ovog sistema je vrlo jednostavan. Temelji se na regulaciji količine zraka u jastucima. Nakon primanja signala od senzora, informacija se obrađuje u elektronskoj jedinici. Sljedeći blok daje naredbu aktuatorima. To su elektromagnetni ventili koji su instalirani na izlazu kompresione boce. Na naredbu jedinice otvaraju se, a zrak pod pritiskom ulazi u jastuke. Zatim se ventil zatvara i kompresor kompenzira količinu zraka u boci. Ako želite smanjiti razmak od tla, uređaj daje naredbu za odzračivanje zraka. Otvara se odgovarajući ventil. Međutim, zrak se ne vraća u bocu (jer to zahtijeva vrlo visoku otpornost), nego na ulicu. Novi dio zraka ponovno ulazi u sistem zahvaljujući kompresoru. Ovaj princip zračnog ovjesa je cikličan i ponavlja se mnogo puta (Slika 1).

Slika 1. Princip rada zračnog ovjesa

Sistem može automatski podesiti pritisak. U tom slučaju, vozač mora kliknuti na tipku „Auto“ na upravljačkoj jedinici. Podešavanje se može promijeniti u bilo kojem trenutku. U tu svrhu postoje tipke „gore i dolje“, koje omogućuju smanjenje ili povećanje visine vozila. U zračnom ovjesu, po pravilu, implementirana su tri kontrolna algoritma:

- automatsko održavanje visine tijela;
- prisilna promjena razine tijela;
- automatska promjena visine tijela zavisno od brzine kretanja.

Automatsko održavanje određene visine tijela u zračnom ovjesu provodi se bez obzira na stepen zagušenosti vozila. Senzori visine tijela stalno mjere udaljenost od točka do tijela. Rezultati mjerenja uspoređuju se s datom vrijednošću. Ako postoji razlika između očitavanja, elektronska upravljačka jedinica koristi potrebne pokretače: ventile elastičnih elemenata za podizanje, ispušni ventil za spuštanje ovjesa.

Upotreba amortizera s podesivim stepenom prigušenja uveliko proširuje karakteristike zračnog ovjesa, dopuštajući, uz visinu tijela, dodatnu stabilnost i udobnost vozila.

5. DIJELOVI ZRAČNOG OVJESA

Sistem zračnog ovjesa se sastoji od nekoliko osnovnih elemenata (Slika 2): rezervoar zraka (zračni prijemnik), modul zračnog ovjesa, skupine senzora, zračne linije, zračni jastuci (elastični zračni mjehovi), kompresor.

Rezervoar zraka ili prijemnik je metalni rezervoar. Obično se njegova zapremina kreće od tri do deset litara. Zrak se pod pritiskom pumpa u prijemnik, a zatim se preko elektromagnetnih ventila ubacuje u jastuke.

Rezervoar zraka je važan dio sistema zračnog ovjesa. Zapremina je 6–10 puta veća od protoka kompresora. Omogućuje brže djelovanje izvršnih komponenti, te omogućuje kompenzaciju zraka u sistemu pri većim opterećenjima. Takođe, ima ulogu odstranjivanja vlage iz sistema hlađenjem zraka, te ublažava pulsiranje sistema uzrokovanog cikličnim djelovanjem izvršnih elemenata.

Veličina rezervoara se određuje na temelju snage kompresora, veličine sistema i ciklusa potrebe zraka. Formula za određivanje veličine rezervoara je:

$$V = (Q \times Pa) / (P1 + Pa)$$

Gdje:

V = zapremina rezervoara

Q = izlaz kompresora

Pa = standardni atmosferski pritisak

P1 = komprimirani pritisak

Modul zračnog ovjesa naređuje promjene visine vožnje kako bi se osigurala željena visina prednjeg i stražnjeg ovjesa. Modul prima ulazne podatke od različitih senzora, poput senzora visine, senzora brzine vozila, senzora ugla upravljanja, senzora brzine nagiba i prekidača papučice kočnice. Zatim, koristi ove informacije za određivanje upravljanja motorom kompresora za zrak i ventilima za podizanje i spuštanje vozila.

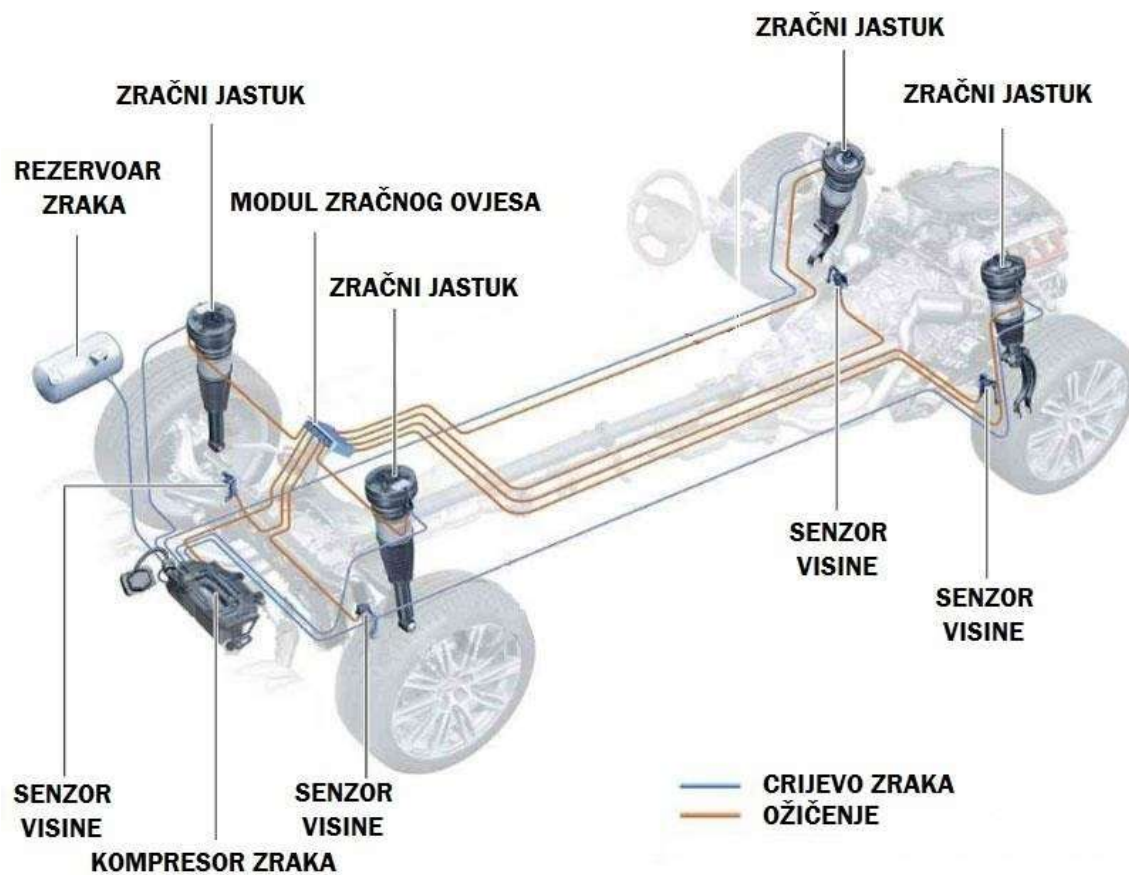
Senzor visine je elektronski uređaj koji mjeri udaljenost između ceste i određene tačke na ovjesu, šasiji ili karoseriji vozila. Na temelju izlaza senzora, modul zračnog ovjesa određuje da li treba puniti ili ispuštati zrak iz zračnih jastuka.

Zračne linije su skup cjevovoda između komponenti zračnog ovjesa. Unutarnji prečnik cjevovoda zavisi od zahtjeva sistema zračnog ovjesa. Izrađene su uglavnom od poliuretana.

Zračni jastuci su izvršni elementi zračnog ovjesa. Ubacivanjem i ispuštanjem zraka u jastuku određuje se visina vozila. Zavisno o vrsti dizajna, zračni jastuci mogu biti pojedinačni

ili u kombinaciji s amortizerima. U potonjem slučaju, uz čvrsto kućište i manžetne, nalazi se štap za apsorpciju udara s klipom.

Kompresor je jedna od glavnih komponenti zračnog ovjesa. Njegova je svrha služiti komprimirani zrak u rezervoar. Kompresor se sastoji od elektropokretača (elektromotor), cilindra za komprimiranje zraka i sušača zraka (uklanja vlagu iz sistema).

Slika 2. Komponente zračnog ovjesa

6. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Zračni ovjes je vrsta automobilskeg ovjesa, koji se sastoji od opruge i amortizera između tijela i gume. Zračni ovjes ima funkciju podupiranja tijela i poboljšanja doživljaja vožnje. On integrira različite sile i određuje stabilnost, udobnost i sigurnost automobila. To je jedan od najvažnijih dijelova modernog automobila. Posebno velika uloga zračnog ovjesa je na komercijalnim vozilima, gdje zbog velikog težinskog opterećenja vozilo ne gubi na stabilnosti.

Možemo zaključiti da je zračni ovjes vrsta suspenzije koja omogućava regulaciju visine tijela u odnosu na cestu upotrebom pneumatskih elastičnih elemenata.

LITERATURA

- [1] Norbye, J. P. "A Short History of Air Suspensions". *Special Interest Autos*: 21. Retrieved 16 June 2014.
- [2] Reza, N, J. (2008). *Vehicle Dynamics: Theory and Applications*. Springer.
- [3] Faussonne, A. (2019). *Air spring for air suspension vehicle*.
- [4] Air Receiver Tanks – Compressed Air Systems. *Compressed Air Systems*. Retrieved 3, 2016.

Harun Sinanović, Ph.D.

AIR SUSPENSION*Summary*

Air suspension is used in place of conventional steel springs in heavy vehicle applications such as buses and trucks, and in some passenger cars. It is widely used on semi trailers and trains (primarily passenger trains). The purpose of air suspension is to provide a smooth, constant ride quality, but in some cases is used for sports suspension. Modern electronically controlled systems in automobiles and light trucks almost always feature self-leveling along with raising and lowering functions. Although traditionally called air bags or air bellows, the correct term is air spring (although these terms are also used to describe just the rubber bellows element with its end plates).

Key words: air suspension, air spring, self-leveling.

SAVREMENE TEHNOLOGIJE PREVOZA U DRUMSKOM SAOBRAĆAJU

SAŽETAK: Područje industrijske proizvodnje finalnih proizvoda nacionalnih privreda, posebno u visokorazvijenim zemljama, pored neprekidnog povećanja proizvodnih organizacija, karakteriše sve veća tehnološka integracija raščlanjenih procesa rada u jedan samostalan složeni i proizvodni sistem. U okviru tog sistema najčešće se vrši automatsko upravljanje i automatska kontrola svih procesa rada. Sve većom primenom standardizacije do maksimuma se koriste prednosti masovne proizvodnje. Stalnim usavršavanjem i novom tehnologijom razvoj robne proizvodnje se neprekidno nastavlja. Ovakav način masovne proizvodnje u sve većoj meri karakteriše poslovanje proizvodnih organizacija nacionalnih privreda ekonomski visokorazvijenim zemalja, kao i zemalja u razvoju. Nasuprot tome, često se merama racionalizacije prevoza ne poklanja odgovarajuća pažnja i ne pridaje dovoljan značaj. Iako su već danas u dovoljnoj meri poznati putevi racionalizacije prevoza, kako teoretske koncepcije transportnih lanaca, tako i tehnički preduslovi za realizaciju, ipak se ovakve racionalne mere često primenjuju na parcijalnim područjima transportne privrede. U radu su prikazane nove tehnologije koje se koriste u savremenom transportu.

KLJUČNE RIJEČI: proizvodnja, distribucija, transport, savremene tehnologije.

1. UVOD

Jedan od glavnih uzroka koji su do sada usporavan racionalizaciju pojedinih procesa rada u prevozu predstavljaju visoke investicije u stabilna i pokretna postrojenja, neophodna za realizaciju integrisanog sistema prevoza. Eksploatacija ovih postrojenja je ekonomski uslovljena što većim stepenom njihovog iskorišćenja.

Brojne analize razvoja pokazale su da se saobraćaj postepeno pretvarao u motornu snagu procesa privrednog rasta i da su posledice ovih procesa sa svoje strane omogućile realizaciju tehničko-tehnološkog progressa.

Razvojne tendencije robnog saobraćaja prisutne danas u svetu i u nas, koje se mogu sagledati u vezi sa društvenim kretanjima i naučno-tehničkom revolucijom, izražavaju se u različitim pojavnim oblicima. Savremena kretanja u privredi uopšte, kao i u saobraćaju, koja se javljaju kao tendencije razvoja, nisu samo rezultat naučno-tehničkih dostignuća nego posledica šireg i dubljeg kretanja, odnosno društvenog preobražaja.

Kao poslednju kariku u ovom razvojnom lancu treba posmatrati integralni transport, koji se ne može interpretirati kao jedan autonoman tehnički progres, već se mora posmatrati kao privrednim rastom inicirana novina, koja je svoje pokretačke snage dobila od jedne kvantitativno i kvalitativno izmenjene tražnje usluga prevoza.

Donedavno u najvećem broju zemalja vršile su se ručno sve manipulacije pri utovaru i istovaru robe. Mehanizovana pomoćna sredstva primenjivala su se samo u ograničenom obimu. Tako su ljudi bili primorani da mukotrpnim radom izvršavaju operacije utovara i istovara u određenom vremenskom intervalu. Paralelno sa povećanjem brzine manipulisanja robom smanjivalo se vreme za utovar i istovar robe u odnosu na ukupno vreme prevoza.

Problem skraćivanja vremena utovarno-istovarnih operacija je najvećim delom rešen primenom standardizovanih tovarnih jedinica, tj. sastavljanjem većeg broja malih i često veoma različitih komadnih pošiljki u velike tovarne jedinice. Kod formiranja ovih tovarnih jedinica se nastoji da se potpuno iskoriste njihove dimenzije i nosivost. Standardizovane tovarne jedinice omogućavaju veoma brzu i efikasnu manipulaciju pomoću specijalnih pretovarnih postrojenja i opreme. Na taj način se u velikoj meri smanjuje obim relativno sporog i veoma skupog ručnog rada.

2. KARAKTERISTIKE DRUMSKOG TRANSPORTA

Poznato je da drumski transport kao javni saobraćaj egzistira od početka 20. veka i u zavisnosti od privredne razvijenosti, energetskog bogatstva, jačine automobilske industrije i stanja drumske mreže povećavao se i broj automobila u pojedinim zemljama. Komparativne prednosti drumskog transporta u odnosu na druge vidove javnog transporta, uslovile su njegov brz razvoj u svim zemljama, pa i u onim gde je razvijena mreža željezničkih pruga, rečnih plovnih puteva i cjevovoda.

Drumski transport ima brojne komparativne prednosti i specifičnosti u odnosu na druge vidove transporta koje ga s ekspanzivnim razvojem čine prvostepenim „saobraćajnim faktorom“ na transportnom tržištu, bez obzira na velika ulaganja u razvoj i održavanje željezničke mreže, plovnih puteva ili cjevovoda. Osnovna osobina drumskog transporta ogleda se u elastičnim transportnim jedinicama koje na postojećoj infrastrukturi mogu da korespondiraju po „kapilarnom“ principu, tj. po principu „od vrata do vrata“. Druga važna osobina odnosi se na dobre tehnološke performanse sredstava drumskog transporta koje se ogledaju u: jednostavnim manipulacijama, većoj pokretljivosti i dostupnosti, prilagođenosti vozničkih jedinica obliku i veličini tereta, odnosno osobine koje znatno smanjuju transportne troškove na kraćim rastojanjima. Treća značajna osobina koja karakteriše drumski transport odnosi se na transportne jedinice koje mogu da imaju širok spektar specijalnih karakteristika i performansi (od lakog dostavnog vozila do vozila za prevoz teških i specijalnih tereta). Relativno jednostavna nadogradnja šasija (nosača tereta) za multipleksnu upotrebu, takođe, predstavlja važnu osobinu sredstava drumskog transporta.

Faktori koji karakterišu prednost ovog vida transporta ogledaju se u sledećem:

- mogućnost direktnog prevoza “od vrata do vrata“, za razliku od ostalih vidova;
- mali eksploatacioni troškovi vezani za početno-završne operacije;
- relativna nezavisnost prevoznih jedinica od infrastrukture;
- investiciona ulaganja potrebna za zadovoljavanje datog obima prevoza su manja nego kod železnice;
- brza dostava robe;
- kratko zadržavanje u delu početno-završnih operacija;
- velika razgranatost mreže puteva;
- jednostavna procedura prevoza-odsustvo režima prevoza;
- relativna otvorenost i raspoloživost korisnicima usluga;
- nezavisnost od redova vožnje;
- mogućnost organizovanja prevoza malih količina (nemasovne robe);
- brz obrt transportnih jedinica;
- jednostavnije čuvanje pošiljke od pošiljaoca do primaoca i dr.

Slika 1. Kamionski transport kontejnera

U tehnologiji drumskog prevoza robe i tereta u poslednjim su se godinama dogodile značajne promene. Pritom je potrebno najpre spomenuti sve veću primjenu paletizacije, zatim korišćenje kontejnera, te izmenljivih kamionskih sanduka (karoserija). Nova tehnologija je

neposredno uticala na razvoj onih konstrukcija teretnih motornih vozila i prikolica koje će se svojim dimenzijama, mogućom nosivosti i olakšanim utovarom, istovarom i pretovarom paleta, kontejnera i izmenljivih sanduka moći prilagoditi sve prisutnijem zahtjevu za što većom primjenom integralnog i multimodalnog prevoza robe i tereta.

Danas se za prevoz robe i tereta u drumskom prometu koriste tri vrste teških teretnih motornih vozila: kamioni bez prikolica; kamioni s prikolicama; tegljači s poluprikolicama.

2.1. Drumsko-željeznički prevoz

U ovoj su tehnologiji prva transportna sredstva drumskih vozila a druga željeznički vagoni. To su zapravo „kamionski vozovi“, pri čemu drumska vozila omogućavaju železnici prevoz tereta „od vrata do vrata“.

Danas u svijetu postoje tri različite drumsko-željezničke tehnologije u multimodalnom transportu koje se međusobno znatno razlikuju:

- Piggy-back, koristi se u SAD i Kanadi za prevoz svih vrsta drumskih teretnih vozila;
- Kangourou, koristi se u Francuskoj samo za prevoz teretnih poluprikolica;
- Huckepack, koristi se u srednjoj Evropi.

Slika 2. Huckepack tehnologija – Prevoz drumskih vozila željezničkim vagonima

2.2. Željezničko-drumski prevoz

Ova se tehnologija razvila u Nemačkoj između dva svetska rata i možemo je smatrati najstarijom multimodalnom kopnenom tehnologijom. Željeznički su vagoni prvo transportno sredstvo, a specijalno građene kamionske prikolice drugo transportno sredstvo. To je zapravo prevoz vagona s teretom na drumskim vozilima, koji omogućava iskrcaj vagona direktno u pogonima i skladištima, koji nisu opremljeni industrijskim željezničkim kolosecima.

2.3. Drumsko-pomorski i drumsko-rečni prevoz

Ovaj sistem poznat je pod nazivom Ro-Ro transport. Obavlja se prevoz drumskih vozila zajedno s teretom na posebno građenim brodovima. Manipulacija se obavlja horizontalno tj. vozila se samohodno, na vlastitim točkovima, odnosno prikolice ili poluprikolice s tegljačima, ukrcavaju na Ro-Ro brodove i iskrcavaju iz njih.

Slika 3. Prevoz drumskih vozila pomoću posebno građenih RO-RO brodova

Prednost ove tehnologije je u velikoj brzini ukrcaja i iskrcaja s velikim učincima koji su veći nego pri prekrcaju kontejnera, zatim, terminali izgrađeni bez skupe prekrcajne mehanizacije, ali s velikim manevarskim površinama i mogućnošću da se brodovi građeni za Ro-Ro tehnologiju mogu koristiti za prevoz gotovo svih vrsta tereta i u svim tehnologijama. U znatno manjem se procentu prevoze kamioni s prikolicama ili bez prikolica kao i tegljači s poluprikolicama, a u znatno većem se procentu prevoze samo poluprikolice za što je potreban visok nivo organizacije u drumskom prevozu i osiguranje tereta u oba pravca.

2.4. Huckepack tehnologija

Naziv ove tehnologije prevoza dolazi od Nemačke reči *huckepack tragen* – nositi na leđima (uprtni prevoz). Analogno tome je Piggy-back na engleskom i Kangourou na francuskom govornom području. Radi se o prevozu drumskih vozila zajedno s njihovim teretom na željezničkim vagonima.

Slika 4. Huckepack tehnologija – Utovar drumskih vozila na željezničke vagon

Razlozi slabog korišćenja ove tehnologije mogu se, pre svega, tražiti u nedostatku opreme, u prvom redu vagona sa spuštanim podom, i ukrcajno-iskrcajne tehnike. Vagoni sa spuštanim podom potrebni su zbog željezničkog profila, a savremeni manipulatori (dizalice) za brz ukrcaj i iskrcaj.

U dosadašnjoj praksi primjenjivale su se tri varijante u tehnologiji huckepack prevoza:

- kompletno drumsko vozilo na željezničkom vagonu;
- djelovi, obično prikolica ili poluprikolica drumskog vozila na željezničkom vagonu;
- sanduk drumskog vozila kao kontejner na željezničkom vagonu.

U stručnim krugovima postoje prigovori prevozu tereta već natovarenog na drumsko vozilo železnicom, zbog tzv. „mrtvog“ tereta koji uzrokuje nepovoljan odnos između brutorada i netorada.

3. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Sušтина savremenih tehnologija integralnog transporta jeste korišćenje prednosti pojedinih vidova transporta (željeznički, drumski, vazdušni, pomorski i rečni) na onim poljima gde te prednosti dolaze do punog izražaja i kada omogućavaju značajne uštede u vremenu, novcu, energiji i svim drugim manje ili više značajnim resursima. Konkretno, kada je reč o transportnim troškovima vidimo da je na kraćim distancama drumski transport neprikosnoven; na srednjim distancama to je željeznički i rečni transport dok na dužim distancama pomorski transport zauzima prvo mesto. Kada je reč o hitnim isporukama manjih količina robe, koje mogu da podnesu visoke transportne troškove, kao i transportu na

područija koja su nepristupačna ostalim vidovima transporta, vazdušni transport nema konkurenciju.

LITERATURA

- [1] Aleksić, S. (2015). *Upravljanje rizikom u saobraćaju. Prezentacija sa studentskih predavanja*. Brčko: Internacionalni univerzitet.
- [2] Božičević, D., Kovačević, D. (2002). *Suvremene transportne tehnologije*. Zagreb: Fakultet prometnih znanosti, Sveučilište u Zagrebu.
- [3] Bulheller, M. (2006). Verlagerung auf die Schiene muss teuer erkaufte werden – TransCare-Studie „Einfluss der LKW-Maut auf den Modal Split im Güterverkehr“. *Internationales Verkehrswesen* (58) 7+8: 353–355. (Prijelaz na šine ne mora biti skup)
- [4] Davidović, B. (2000). *Savremene tehnologije kombinovanog transporta*. Beograd.
- [5] Marković, I. (1990). *Integralni transportni sustavi i robni tokovi*. Zagreb: Fakultet prometnih znanosti, Sveučilište u Zagrebu.

Gordana Blagojević
Mersad Kujević, M.Sc.
Stojan Aleksić, Ph.D.

MODERN TRANSPORT TECHNOLOGIES IN ROAD TRANSPORT

Summary

The area of industrial production of final products of national economies, especially in highly developed countries, in addition to the continuous increase of production organizations, is characterized by the increasing technological integration of disaggregated work processes into a single complex and production system. Within this system, the most common is the automatic control and automatic control of all work processes. The increasing use of standardization is taking full advantage of mass production. With continuous improvement and new technology, the development of commodity production continues. This method of mass production is increasingly characterizing the business organizations of national economies of economically highly developed countries as well as developing countries. In contrast, transport rationalization measures are often not given sufficient attention and given insufficient importance. Although the rationalization of transportation is already sufficiently known today, both theoretical concepts of transport chains and technical preconditions for realization, nevertheless, such rational measures are often applied in partial areas of the transport economy. The paper presents new technologies used in modern transportation.

Key words: production, distribution, transportation, modern technologies.

INTELIGENTNI TRANSPORTNI SISTEMI – NEZAOBILAZNI U TRANSPORTNIM SISTEMIMA BUDUĆNOSTI

SAŽETAK: U svijetu ekspanzije i primjene informacionih tehnologija, inteligentni transportni sistemi se sve češće koriste u svim vidovima transporta. Ovi sistemi su našli široku primjenu u drumskom saobraćaju (aktivna i pasivna bezbjednost vozila, automatsko praćenje vozila, naplata putarina...). Sveprisutni pristup mobilnoj i internetskoj tehnologiji utjecao je na značajno povećanje količina podataka koje korporacije, tako i pojedinci proizvode, prenose i pohranjuju kod korisnika. Mišljenje predstavljeno u ovom radu u naznakama obrazlaže arhitektonski okvir za pribavljanje, skladištenje, manipuliranje i integriranje podataka i informacija u gradskom prijevozu i okruženju za optimizaciju poslovanja u realnom vremenu. Ugrađena arhitektura temelji se na integraciji niza tehnologija i algoritama koji će omogućiti budući razvoj Inteligentnih transportnih sistema (ITSa).

KLJUČNE RIJEČI: informacioni transportni sistemi, aktivna, bezbjednost saobraćaja, kontekst, stvarno vrijeme, arhitektura, algoritmi.

Uvod

Postojeće stanje zagušenosti saobraćajnica svih vidova saobraćaja te rast zahtjeva za transportom potaknulo je krajem 20. vijeka razvoj novih pristupa i načina rješavanja problema mobilnosti i organiziranosti saobraćaja. Razvila se nova naučna disciplina koja se primjenjuje u praksi i nazvana je Inteligentni transportni sistemi, skraćeno ITS.

Inteligentni transportni sistemi omogućuju transparentnost informacija, bolje upravljanje te poboljšan odziv saobraćajnog sistema čime on dobiva attribute inteligentnog (Opsenica, 2010). Atributi „inteligentni“ označava sposobnost adaptivnog djelovanja u promjenjivoj okolini pri čemu je potrebno prikupiti dovoljno podataka i obraditi ih u realnom vremenu. Prije ulaska ITS-a (u daljem tekstu Inteligentni transportni sistemi) u stručni riječnik, korišteni su nazivi kao što su drumska transportna telematika i inteligentni sistemi saobraćajnica. Nakon prvog svjetskog ITS kongresa, održanog u Parizu 1994. godine, ITS je uvršten u naučni i stručni riječnik saobraćajnih i transportnih inženjera.

Zadnje četiri decenije obilježio je nagli porast broja i složenosti elektroničkih sistema u automobilima. Učešće elektronike u današnjim automobilima čini čak 25% ukupne proizvodne cijene. Analitičari procjenjuju da je više od 80% inovacija u automobilskoj industriji zasnovano na elektroničkim sistemima. Kao što LAN-om možemo povezivati računare tako kontrolne mreže povezuju elektroničku opremu u vozilu. Tim mrežama se izmjenjuju podaci između raznih elektroničkih sistema i aplikacija koje se u njima nalaze.

Međutim, za sistemsko istraživanje bezbjednosti saobraćaja najvažnije je dobro razumjevanje složenih interakcija između čovjeka, vozila i puta (saobraćajnice, odnosno okoline). Interakcije čovjek–vozilo–put (okolina) vrlo su važne kako za bezbjednost i upravljanje saobraćajem tako i za dizajniranje saobraćajnica. Ugrožavanje bezbjednosti saobraćaja i pojava saobraćajnih nezgoda slijedi iz pogrešnog ponašanja učesnika, odnosno podsistema saobraćaja kao kompleksnog sociotehničkog sistema. Proučavanje ponašanja vozila i vozača na putu moguće je temeljiti na polaznom modelu: „vozač–vozilo–okolina“.

Spajajući ideje informacionih tehnologija sa načinom upravljanja bezbjednošću saobraćaja stvaraju se informacioni transportni sistemi koji služe za interakciju između izvršnih elemenata na automobilu (senzori, mehanički elementi, sklopovi, ...) i glavne upravljačke jedinice (Central Processing Unit), koja reguliše odnosno koriguje greške nastale po raznim osnovama tokom kretanja vozila. Inteligentni transportni sistemi se kao naučna disciplina razvijaju u okviru saobraćajnih nauka te predstavljaju dio naučnog polja tehnologije saobraćaja i transporta.

1. Motivacija

Industrijska revolucija se fokusirala na razvoj tehnologije za stvaranje efikasnih vozila, poput vlakova na paru i automobila s unutrašnjim sagorijevanjem. Brz rast tehnologije i njegova integracija s ogromnom putnom, željezničkom i vodnom infrastrukturom, pomogla je u efikasnom i funkcionalnom razvoju usluga mobilnog prevoza. Razvoj efikasnih transportnih usluga prošao je kroz evolucijski proces usvajanja pitanja zaštite okoliša i sigurnosti u dizajnu politike i političkih odluka. Centri za inovacije u tehnologiji radili su na razvoju uređaja koji bi mogli pomoći u prikupljanju informacija sa vozila za prepoznavanje utjecaja rasta u prometnoj industriji na okruženje. Stvaranjem računarske i informatičke tehnologije, to je omogućilo inovativni izumi koji će se neizmjereno integrirati čineći vozila svjesnim informacijama, omogućavajući vozilima da dijele ove informacije sa vanjskim sistemima. Ta svijest i donošenje odluka na temelju zajedničkih informacija upotpunilo je ciljeve učinkovitosti: sigurnost, integracija informacionih tehnologija, prilagodljiva inteligencija, potrošnja energije i uticaj okoline. Javni prevoz služi za povećanje mobilnosti ljudi, i to je ključni dio futurističkog koncepta pametnih gradova i povezanog digitalnog ekosustava. Sigurniji i bolji može se osigurati, da se za prevozne usluge obezbjedi pouzdana mobilnost za putnike, razvoj i upotreba podataka zasnovanih na podacima ugrađenim u inteligentne transportne sisteme (ITS).

ITS-ovi pokrivaju širi domen prometnih usluga uključujući javni prijevoz, komercijalna vozila za teretni i logistički promet, privatne automobile i usluge kao što su taksi. Na primjer, Uber i Lyft, bilježe korisne podatke o njihovom radu, okruženju, prometu i stanju na putevima i gustini ostalih vozila na geografskom položaju. Mnoge druge usluge kočenja automobila podržavaju ideju odvajanja privatnih vozila tako da se manje vozila koristi za vrijeme putovanja. Te usluge mogu biti olakšane ako se podaci zabilježe s tih vozila i zatim distribuiraju putem integriranih platformi, kako bi se mogle osmisliti različite usluge prijevoza. Ovi podaci sadrže podatke o trenutnom položaju svakog vozila, područje ili zonu u koju vozilo putuje i odredište kao krajnji cilj.

Sveobuhvatne informacije o vozilima i okruženju u interakciji, definiraju njegov kontekst, omogućavajući nam stvaranje definicije vozila kao informativni entitet. Posljedično, od opsežnog rasta tehnologije, količina podataka koja se stvara svaki dan bez presedana i dalje se povećava s napretkom u internetskoj tehnologiji, porastu potrošnje pametnih uređaja, dostupnost velike propusnosti i eksponencijalni rast fenomena društvenih medija. Opsežne količine nesigurnih podataka senzora takođe dolaze od senzora i pametnih uređaja ugrađenih u infrastrukturu, koja se koristi u inteligentnom prijevozu sistema upravljanja (Delalandre, McCarthy, Mechant, Muller, Ysebaert). Ova raznolikost izvora podataka otvara nove mogućnosti za testiranje valjanost informacija iz više izvora, što rezultira savremenijim transportnim uslugama (Costa-Montenegro, Quinoy-Garcia, Gonzalez-Castano, Gil-Castineira, 2012: 73–79).

Učinkovita analiza ovih obrazaca može pomoći u poboljšanju usluga poput javnog prijevoza i njegovih sustava (Artikis, Sergot, Palioura, 2012; Cugola, Margara, 2012: 15). Postoji mnogo naslijeđenih sistema u kojima se podaci prikupljaju, ali se nikada ne koriste. Transportni sistemi nisu izuzetak. Jedine informacije koje se generalno dijele sa vanjskim agencijama su lokacije vozila. To rezultira ograničenom podrškom vanjskih agencija i sistemskog nedostatka dostupnih informacija koje bi mogle pomoći u donošenju odluka. Rast tehnologija zahtijeva da sustavi javnog prijevoza primijene platforme za analizu podataka, sami ili se integrišu sa eksternim sistemima kako bi vozila imala informacije, što može pomoći u pouzdanosti pružanja usluga. Razvoj arhitektura za tu namjenu daje osnovu za inteligentnu obradu informacija i stvaranje efikasnih i efektivnih baza podataka.

Parametri za odluke su vrlo važni za efikasan i pouzdan javni prijevoz. Iako postoje mnoge arhitekture visokog nivoa u različitim dijelovima svijeta, u operativnoj situaciji različitih ruta koje zagovaraju autobusni prijevoznici koji pružaju osnovne usluge

implementacijske arhitekture. Te bi arhitekture trebale odražavati uključivanje podataka iz sustava, na koji se primjenjuju za potencijalno tačno rješenje problema i njihovo predlaganje.

Inteligentna arhitektura, koja pruža implementacijski nacrt za razvoj sistema javnog prevoza malih do većih razmjera, gdje su, na primjer, autobusi snabdjeveni informacijama i razmjena informacija, vrši se u realnom vremenu. Razgovara se o potpunom životnom ciklusu podataka i primjenjuju se analitičke tehnike na kratkoročna i dugoročna predviđanja za precizno planiranje dolazaka autobusa. Ta arhitektura se može lako integrirati s postojećim sistemima i pružiti on-the-fly analizu u obliku korisnih vizualizacija za olakšavanje produktivnog odlučivanja.

2. Pozadina promijena

U toku je evolutivni kurs konvergencije komunikacija i računanja za pametne potrošačke uređaje i donošenje interoperabilnosti iskorištavanja usluga i funkcija u svim industrijama (Amft, Lukowicz, 2009; Roussos, Marsh, Maglavera, 2005: 20–27). Napredak u pametnim uređajima je rezultirao stvaranjem više senzorskih rješenja koja mogu dati informacije ne samo o uređaju nego i o njegovom radnom okruženju. Ugradnja ovih senzora na vozila povećava količinu informacija o stanju vozila, njihovoj lokaciji i okruženju u kojem se nalaze. Pametni uređaji pružaju integrirane usluge u komunikaciji računara i mobilnih sektora, uključujući govornu komunikaciju, razmjenu poruka, upravljanje ličnim informacijama, aplikacije i mogućnosti bežične komunikacije (Achkar, Haidar, Pharaoun, Rokaya, Ahmar, 2012; 379–384; Mitchener, 2008: 74; Nageba, Rubel, Fayn, 2012).

Razvoj senzora je pomogao u izgradnji mnogih pametnih uređaja koji se mogu koristiti na pokretnim objektima poput vozila i u prikupljanju korisnih informacija. Ovi pametni uređaji su opremljeni mogućnostima za pomoć u navigaciji, ugrađenim kamerama, reprodukcije audio/video zapisa, snimanja temperature i svjetlosti i još mnogo toga (Dunn, Galletta, Hypolite, Puri, Raghuwanshi, 2013). Njihova rasprostranjenost ukazuje na činjenicu da su pametni uređaji u početku bili namijenjeni kompanijama, ali su sada postali uobičajen izbor i individualnih potrošača (Mogg, 2013).

Povećanje upotrebe pametnih uređaja od strane potrošača i preduzeća, kao što su autobuske kompanije, generira potražnju za razvojem inteligentnih transportnih sistema gdje potrošači mogu pristupiti podacima o preferencijama putovanja koje imaju. Očekuje se da se usvajanjem smartfona nastavi brza putanja implementacije i na naše prostore u autobusne kompanije, da razviju sisteme koji integrišu senzore u autobuse u pružanju usluga interfejsa za mobilne korisnike. Sve se to može iskoristiti za efikasne i pouzdane informacije.

Kao što je spomenuto ranije, informacije o voznoj jedinici karakteriziraju situaciju u istoj (npr. vozilo, putnik, vozač, ruta, vrijeme) u kontekstu jedinice (Amft, Lukowicz, 2009; Dey, 2001: 4–7).

Informacije se prenose korištenjem različitih protokola i datoteka, poput XML, JSON i sirovih formata bez šeme (Figueiredo, Jesus, Machado, Ferreira, De Carvalho, 2001; Cruz, Xiao, Hsu, 2004). Kontekst ovih sistema obezbjeđuje relevantnost informacija za učesnike u sustavu kao i ostale korisnike sustava (Engstrom, Victor, 2001; Fuller, 1984: 1139–1155; Laurence, Nick, 2000).

Međutim, ITS-i nisu samo kontekstualni sustavi već se kroz njih prikupljaju i podaci koji se obrađuju u stvarnom vremenu, jer se vozila kreću različitim putevima, pa se tako i informacije sa senzora neprestano mijenjaju.

Međutim, rukovanje podacima koji dolaze iz raznih senzora postaje izazov zbog raznolike strukture i atributa podataka iz tih izvora. Studije o arhitekturi, pitanjima privatnosti, rukovanju podacima, platformi i prikupljanju podataka s pametnih uređaja predstavljaju slučaj za donošenje podataka (Jeon, 2012; Delalandre, McCarthy, Mechant, Muller, Ysebaert, 2012; Costa-Montenegro, Quinoy-Garcia, Gonzalez-Castano, Gil-Castineira, 2012: 73–79; Achkar, Haidar, Pharaoun, Rokaya, Ahmar, 2012: 379–384; Mitchener, 2008: 74). Postoji potreba za obradom podataka prikupljenih sa pametnih uređaja gdje su dostupne detaljne analitike potrebne za donošenje odluka zasnovanih na podacima. Učinkovita analitika podataka otkriva detaljne informacije o tim podacima. Mogu se utvrditi obrasci koji odražavaju ponašanje sistema, stvarajući tako podatke koji olakšavaju njihovu integraciju u sisteme za vizualizaciju i strateško odlučivanje.

Analiza podataka obuhvata upotrebu naprednih tehnika. Značajan broj ovih tehnika se oslanja na komercijalne alate kao što su relacijski DBMS, skladištenje podataka, ETL, OLAP i alati za poslovnu analizu.

Tehnike vađenja podataka mogu pomoći u otkrivanju obrazaca u podacima i pravljenje platforme za praćenje na osnovu predviđanja koja može olakšati stjecanje, pohranu i obradu prikupljenih podataka za strateško odlučivanje (Jeffery, Garofalakis, Franklin, 2006; Kowalski, Sergot, 1989: 23–55). Ove tehnike, u kombinaciji s podacima proizvedenim iz pametnih senzora u vozilima, mogu automatizirati procese dinamičkog razvoja inteligencije u transportnom sistemu budućnosti.

3. Neka istraživačka pitanja

Istraživačka pitanja koja proizlaze iz pitanja izloženih u prethodno izloženom tekstu proizilaze iz sledećih problematičnih područja:

- prikupljanje i obrada podataka u stvarnom vremenu pomoću pametnih senzorskih uređaja i namjenskih podataka;
- sistemska arhitektura za spremanje, upravljanje i dinamičko prikazivanje informacija, sa aplikacijom u transportnom domenu;
- iskopavanje podataka, korišćenjem inteligentne tehnike iskopavanja podataka;
- podataka preuzetih iz okruženja gradskog prevoza – na automatizovan način i u realnom vremenu. Ovo uključuje neravne unose iz vozila, kao što su autobusi i trendovi dobiveni na putovanju i ponašanju koja senzori sustava mogu uhvatiti;
- integraciju informacija i predviđanje u stvarnom vremenu – automatski odabir relevantnih podataka i informacija iz raznih dijelova sustava i sa senzora, kao što je GPS akcelerometar, i integrirajući ga s podacima koji dolaze od vanjskih dobavljača podataka s trenutnim dinamički sastavljenim kratkoročnim i dugoročnim predviđanjima vremena vožnje;
- ITS arhitektura – predstavljanje nove arhitekture koje mogu pomoći u implementaciji inteligentnih transportnih sistema velikih razmjera, kao i malih prilagođenih ITS-ovi, s naglaskom na attribute kvalitete usluge i pružanje pouzdane i kredibilne usluge predviđanja.

Prediktivno praćenje, provedba sveobuhvatnog prediktivnog praćenja u realnom vremenu, jeste sistem integrisan sa detaljnom vizualizacijom trenutne i projektovane situacije u javnom transportnom sistemu, primenjivom na autobuse, vozove i tramvaje, sada i u budućnosti.

Zaključna razmatranja

Saobraćaj, odnosno njegov porast i uticaj na okolinu, osnovni je problem savremenog društva. Samim time potreba za boljom kontrolom i organizacijom saobraćaja potakla je i potrebu za novim tehnologijama koje bi bile učinkovita u tome. ITS je osmišljen u cilju pomoći dosadašnjem klasičnom saobraćajnom sistemu u ostvarivanju bolje koordinacije, sigurnosti i efikasnosti.

Primjena ITS-a ne eliminiše klasične načine kontrole, policijskih službi i sl., ne umanjuje aktivnosti tih službi koje vrše redovne kontrole saobraćaja, ali svakako im pomaže u otkrivanju lokacija nesreće i mogućnosti odlaska na teren kako bi se pomoglo pri rješavanju

nastalih situacija. Brzina i ažurnost prenošenja podataka ITS sistema jednostavno je nužna sastavnica u svakom većem i razvijenijem saobraćajnom središtu.

Dakle, glavni cilj inteligentnog transparentnog sistema jeste integracija sistema radi poboljšanja kretanja ljudi, robe i informacija. Uz taj glavni cilj koji je ostvaren u državama u kojima je uveden, ali isto tako se usavršava u manje razvijenim sredinama, potakao je ostvarivanje dodatnih poželjnih ciljeva. Povećala se radna učinkovitost i kapacitet transportnog sistema, mobilnosti, te se smanjila stopa nesreća i šteta uzrokovanih transportom kao i potrošnja energije. Također je omogućena bolja kontrola utjecaja na ekološki sistem, odnosno zaštite okoliša. Sve navedeno govori u prilog zaključku da su inteligentni transportni sistemi u transportnom sistemu budućnosti.

LITERATURA

- [1] Amft, Oliver, and Paul Lukowicz (2009). "From backpacks to smartphones: Past, present, and future of wearable computers." *IEEE Pervasive Computing* 8.3.
- [2] Artikis, Alexander, Marek Sergot, and Georgios Paliouras (2012). "Run-time composite event recognition." *Proceedings of the 6th ACM International Conference on Distributed Event-Based Systems*. ACM.
- [3] Delalandre, G., McCarthy, J., Mechant, P., Muller, R., & Ysebaert, G. (2012). "Supporting and enhancing a sense of community in smart cities through big data." *European Institute of Innovation and Technology (EIT) Foundation's Annual Innovation Forum*. EITF.
- [4] Dorn, Lisa, ed. (2008). *Driver behaviour and training*. Vol. 3. Ashgate Publishing, Ltd.
- [5] Cruz, I. R., Huiyong Xiao, and Feihong Hsu (2004). "An ontology-based framework for XML semantic integration." *Database Engineering and Applications Symposium, 2004. IDEAS'04. Proceedings*. International. IEEE.
- [6] Cugola, Gianpaolo, and Alessandro Margara (2012). "Processing flows of information: From data stream to complex event processing." *ACM Computing Surveys (CSUR)* 44.3: 15.
- [7] Delalandre, G., McCarthy, J., Mechant, P., Muller, R., i Ysebaert, G. "Podrška i unapređenje osjećaja zajedništva u pametnim gradovima putem velikih podataka". *Europski institut za inovacije i tehnologiju, Brisel*.
- [8] Dey, Anind K. (2001). "Understanding and using context." *Personal and ubiquitous computing* 5.1: 4–7.
- [9] Dunn, B. K., Galletta, D. F., Hypolite, D., Puri, A., & Raghuwanshi, S. (2013). "Development of smart phone usability benchmarking tasks." *System Sciences (HICSS), 2013 46th Hawaii International Conference on*. IEEE.
- [10] E. Costa-Montenegro, F. Quinoy-Garcia, F. J. Gonzalez-castano and F. Gil-Castineira (2012) "Vehicular Entertainment Systems: Mobile Application Enhancement in Networked Infrastructures," in *IEEE Vehicular Technology Magazine*, vol. 7, no. 3, pp. 73–79, Sept. 2012.
- [11] Engstrom, J., and T. Victor (2001). "Real-time recognition of large-scale driving patterns." *Intelligent Transportation Systems, 2001. Proceedings*. 2001, IEEE.
- [12] Fuller, Ray (1984). "A conceptualization of driving behaviour as threat avoidance." *Ergonomics* 27.11 (1984): 1139–1155.
- [13] Jeffery, Shawn R., Minos Garofalakis, and Michael J. Franklin (2006). "Adaptive cleaning for RFID data streams." *Proceedings of the 32nd international conference on Very large data bases*. VLDB Endowment.
- [14] Jeon, Paul Barom (2012). "Context Aware Intelligent Mobile Platform for Local Service Utilization." *Web Intelligence and Intelligent Agent Technology (WI-IAT), 2012 IEEE/WIC/ACM International Conferences on*. Vol. 1. IEEE.

- [15] Kowalski, Robert, and Marek Sergot (1989). "A logic-based calculus of events." *Foundations of knowledge base management*. Springer Berlin Heidelberg: 23–55.
- [16] Laurence, H., & Nick, M. (2000). "Review of fatigue detection and prediction technologies." National Road Transport Commission.
- [17] Mitchener, Jonathan (2008). "What we'll wear-[comms futures]." *Engineering & Technology* 3.18: 74.
- [18] Mogg, Trevor (2013). "Smartphone sales exceed those of PCs for first time, Apple smashes record." Retrieved August 6 (2012).
- [19] Mgueiredo, L., Jesus, I., Machado, J. T., Ferreira, J. R., & De Carvalho, J. M. (2001). "Towards the development of intelligent transportation systems." *Intelligent Transportation Systems, 2001. Proceedings. 2001 IEEE*.
- [20] Nageba, Ebrahim, Paul Rubel, and Jocelyne Fayn (2012). "Context-aware mobile services adaptation to dynamic resources. Application to mHealth." *Mobile and Wireless Networking (iCOST), 2012. International Conference on Selected Topics in. IEEE, 2012*.
- [21] Opsenica, M. (2010). *Saobraćajni sistemi*. Niš: Visoka škola strukovnih studija za menadžment u saobraćaju.
- [22] Roussos, George, Andy J. Marsh, and Stavroula Maglavera (2005). "Enabling pervasive computing with smart phones." *IEEE Pervasive Computing* 4.2: 20–27.
- [23] R. Achkar, G. A. Haidar, R. Pharaoun, A. Rokaya and M. A. Ahmar, "i-Display Using Smart Phone Application," 2012 Sixth UKSim/AMSS European Symposium on Computer Modeling and Simulation, Valetta, 2012, pp. 379–384.
- [24] R. Achkar, G. A. Haidar, R. Pharaoun, A. Rokaya and M. A. Ahmar (2012). "i-Display Using Smart Phone Application," 2012 Sixth UKSim/AMSS European Symposium on Computer Modeling and Simulation, Valetta, pp. 379–384.
- [25] Sotirović, V., Adamović, Ž. (2005). *Metodologija naučnoistraživačkog rada*, 2. dopunjeno izdanje. Zrenjanin: Tehnički fakultet „Mihajlo Pupin“, Univerzitet u Novom Sadu.
- [26] Sotirović, V., Egić, B., Nurić, Š., Bilić, S., Muminović, M. (2019). *Metodologija naučnih istraživanja*. Internacionalni univerzitet Brčko, Bosna i Hercegovina.

Ramo Mulahusejnović, M.Sc.

Davor Ivanovic, M.Sc.

INTELLIGENT TRANSPORT SYSTEMS – UNAVOIDABLE IN THE TRANSPORT SYSTEMS OF THE FUTURE

Summary

In a world of expansion and application of information technology, intelligent transport systems are increasingly being used in all types of transport. These systems are widely used in road transport (active and passive safety of vehicles, automatic vehicle tracking, tolls, ...). Ubiquitous access to mobile and Internet technologies contributed to the significant increase in the amount of data that corporations and individuals producing, transporting and stored with the user. Opinion presented in this paper to explain indications architectural framework for the acquisition, storage, handling and integrating data and information in urban transportation and environment to optimize the business in real time. Built-in architecture is based on the integration of a range of technologies and algorithms that will enable the future development of Intelligent Transport System (ITS).

Key words: Information handling systems, active, traffic safety, context, real time, architecture, algorithms.

VRSTE PRIDRUŽIVANJA EVROPSKOJ UNIJI

SAŽETAK: Sveobuhvatna priroda Evropske unije predstavlja tešku prepreku za buduće države članice. Takozvana poglavlja o kojima države koje traže članstvo moraju da pregovaraju kako bi pristupile EU zaista dobro odslikavaju obiman zahvat javnih politika EU Uprkos (ili možda zbog) relativno brzom uvećanju njenog geografskog opsega i opsega njenih javnih politika, u Evropskoj uniji ne funkcioniše sve baš sjajno. Pored briga zbog slabih ekonomskih performansi, međunarodnog terorizma i asimilacije etničkih manjina i pored uobičajenih pritužbi na politiku i političare, Evropljani nisu baš sigurni u pogledu Evropske unije. Nekolicina je otvoreno neprijateljski raspoložena i želi da njihove zemlje napuste EU ili da EU prestane da postoji. Drugi su donekle „evroskeptični“, što znači da se snažno protive percipiranom miješanju Evropske unije u "svaki kutak i pukotinu svakodnevnog života" kako je to opisao jedan ministar britanske vlade ranih devedesetih godina.

Evropska unija je kompleksan politički sistem, teško razumljiv čak i zainteresovanim Evropljanima. U isto vrijeme, sistem je prožimajući (u svom uticaju) i udaljen (u svom procesu odlučivanja). Postoji prezasićenost informacijama o Evropskoj uniji, ali i deficit znanja. Lideri EU potpuno su svjesni da postoji potreba da se ostvari bolja veza između građana Evropske unije i njenih institucija. U Evropskoj uniji ljudi prigovaraju zbog demokratskog deficita, međutim, na neposredne izbore za Evropski parlament izlaze u rekordno malom broju. Takođe se žale zbog manjka transparentnosti u Briselu, iako su političari i službenici EU preduzeli krupne korake kako bi sistem bio otvoreniji i pristupačniji.

KLJUČNE REČI: Evropska unija, članice, politika, legitimnost, bezbjednost, lider.

UVOD

Djelovanja Evropske unije kao i članstvo od pedesetih godina prošlog vijeka se uvećala, što je posljedica promjenjenih političkih i ekonomskih okolnosti u Evropi i šire. Proširivanje oblasti djelovanja ponekad je bilo zamašno, ponekad su države članice pregovarale o izmjenama ugovora kako bi revitalizirale evropsku integraciju ili proširile zahvat Evropske unije u nove oblasti javne politike. Kada god bi mijenjale ugovore da bi proširile oblast djelovanja EU, države članice bi, takođe, mijenjale institucionalne aranžmane Evropske unije kako bi poboljšale efikasnost i demokratsku legitimnost (dva cilja koja je često teško pomiriti).

Svakako dalje produbljivanje (u funkcionalnom smislu) i proširenje (u članstvu) nisu kontradiktorni procesi. Ponekad je produbljivanje privlačilo nove članice, na primjer, finaliziranje jedinstvenog tržišta u kasnim osamdesetim i ranim devedesetim godinama prošlog vijeka imalo je moćan magnetski uticaj na Austriju, Finsku, Norvešku, Švedsku i Švajcarsku, koje su podnijele zahtjeve za članstvo u EU (tri su na kraju i postale članice).

Ponekad je predstojeće proširenje podsticalo produbljivanje Evropske unije, na primjer, pristupanje zemalja Centralne i Istočne Evrpe koje je predstojalo u prvim godinama poslje 2000, podstaklo je države članice da intenziviraju integraciju u oblasti pravosuđa i unutrašnjih poslova (imigracija i unutrašnja bezbjednost). Za Evropsku uniju, koja je od svih međunarodnih organizacija, koje svojim osnovnim aktima dopuštaju mogućnost pridruživanja najviše razvila praksu uspostavljanja pridruživanja, ono predstavlja značajnu oblast djelovanja, i posrednu potvrdu njenog međunarodnopravnog subjektiviteta. Pridruživanje trećih država međunarodnim organizacijama, ugovorni odnos između organizacije i država nečlanica, daje mogućnost državi da, bez stupanja u članstvo organizacije, posjeduje neka prava koja su inače dostupna samo članicama organizacije. Ta prava, koja se utvrđuju sporazumom o pridruživanju (ili nekim drugim, manje formalnim aktom), pridružena država može da ostvaruje djelimičnim uključivanjem u rad već postojećih stalnih organa međunarodne organizacije, ili stvarajući (zajedno sa organizacijom i njenim članicama) posebnu institucionalnu strukturu. Uspostavljanje pridruživanja između država i međunarodnih organizacija ukazuje nam na bliske veze i izraženi interes same organizacije i njenih članica za vezivanje sa trećim državama koje su van njenog članstva, ali istovremeno i na potrebu države da uspostavi vezu sa međunarodnom organizacijom, vezu koja ne zahtjeva stupanje u članstvo organizacije. Pridruživanje se (uglavnom u prošlosti) moglo ostvarivati sa nesamoupravnim teritorijama, a za budući razvoj međunarodnog javnog prava i međunarodnih organizacija jest pitanje uspostavljanja ove forme odnosa između dvije (ili više) međunarodnih organizacija.

Evropska unija je udaljena, bezlična i funkcioniše na dvadeset zvaničnih jezika, ne postoji evropski “narod”, već samo evropski “narodi”, ne postoji zajednički jezik ili mediji. Ali problem, takođe, leži u politici evropske integracije. Nacionalni političari vole da prisvoje zasluge kada se stvari u EU odvijaju dobro, dok krive Brisel kada stvari krenu naopako.

Istraživanja javnog mnjenja konstantno pokazuju da većina Evropljana cijeni prednosti koje proizilaze iz evropske integracije, ali nisu sigurni povodom pojedinih javnih politika i kretanja u EU. Mnogi Evropljani ili ne znaju ili su zaboravili koliko je Evropa napredovala u posljednjih pedeset godina. Bez obzira na njenu prošlost ili način na koji je ljudi razumijevaju, neki Evropljani bi rekli da je EU nadživjela svoju korisnost (ako je ikad i imala). Bez sumnje, neke javne politike i programi Evropske unije jesu nevažni, međutim, u vremenu ubrzane globalizacije i globalne neizvjesnosti evropska integracija se čini nužnijom nego ikada i ako su regionalne i globalne okolnosti danas radikalno izmjenjene, ista želja za

bezbjednošću i ekonomskim blagostanjem koja je pokrenula osnivače Evropske zajednice, danas podupire Evropsku uniju. Najrazvijeniji odnos između međunarodne organizacije i pridruženih država nalazimo u primjerima pridruživanja Evropskoj uniji (EU). Ova regionalna integracija danas je dostigla takav stepen povezanosti među svojim članicama da je, upravo zbog toga, veoma teško definisati šta Unija jeste. Zbog toga ćemo najprije objasniti mogućnost da se EU posmatra kao međunarodna vladina organizacija, a zatim objasniti njena obilježja kao pravnog lica i naročito pravo na zaključivanje sporazuma. Nakon toga ćemo se pozabaviti formama sporazuma koje Unija (Zajednica) može da zaključi sa trećim državama i konstatovati kakvi se odnosi na taj način uspostavljaju. Posebnu pažnju ćemo, naravno, posvetiti sporazumima o pridruživanju Evropskoj uniji, analizirajući njihovu pravnu osnovu, proceduru za njihovo zaključenje, kao i praćenja implementacije ovih sporazuma.

1. PRIDRUŽIVANJA EVROPSKOJ UNIJI

Prema odredbama osnovnih ugovora EU koji predviđaju uspostavljanje posebnih odnosa sa državama nečlanicama u formi pridruživanja, mogu se klasifikovati dvije osnovne grupe pridruživanja:

I. Pridruživanje na osnovu dijela IV, članova 182-188 (ex 131-136) Ugovora o osnivanju EC pridruživanje vanevropskih zemalja i teritorija, koje su u momentu stvaranja EEC imale posebne odnose sa Belgijom, Francuskom, Holandijom i Italijom, riječ je o posebnom obliku trgovinske i privredne saradnje i pomoći za razvoj ovim zemljama, ali bez mogućnosti njihovog stupanja u članstvo Unije.

II. Pridruživanje na osnovu člana 310 (ex 238) Ugovora o osnivanju EC - predviđena je mogućnost zaključenja sporazuma o pridruživanju sa trećom državom, grupom država ili međunarodnim organizacijama. Status pridružene države ne znači raspolaganje posebnim pravima i obavezama koje su, inače, vezane za članstvo. Veza koja postoji između pridruženih zemalja i EU je ugovorni odnos dva ugovorna partnera, sa posebnim pravima i obavezama, i sa stvaranjem posebnih organa koji imaju zadatak da se brinu o ostvarivanju pridruživanja.

Uspostavljeno pridruživanje, bez obzira na grupu u koju smo ga svrstali, pripada onoj vrsti pridruživanja koja je u teoriji poznata kao pridruživanje uz stvaranje posebnih institucionalnih struktura, a ne uključivanje pridružene države u rad već postojećih, glavnih organa međunarodne organizacije. Pridružena država se ne uključuje nstitucionalno u EU,

niti je obuhvaćena radom njenih glavnih organa, na nju se ne odnose ni jednostrane odluke organa EU. Takode zajednička odlika ovih sporazuma jeste i bilateralni sastav organa pridruživanja, što se najbolje vidi kroz jednak broj predstavnika Unije i pridruženih država u njima.

1.1. Pridruživanje prekomorskih zemalja i teritorija - Saradnja za razvoj

Prilikom stvaranja EEC, četiri njene tadašnje članice - Francuska, Belgija, Holandija i Italija, obavezale su se da će joj pridružiti svoje prekomorske teritorije (teritorije koje se nalaze van Evrope) koje su u to vrijeme bile njihove kolonije, za vrijeme pregovora o stvaranju EEC, održanih u Veneciji maja 1956. godine, Francuska je prva naglasila načelo pridruživanja kao posebnu vrstu odnosa sa Afričkim zemljama, a ideju je podržala i Belgija. Uključivanje ovih nesamoupravnih teritorija ona je posebno zagovarala, jer je osjetila da sama neće moći da pomaže njihov razvoj kako bi i dalje ostale zavisne, a istovremeno da otvori sopstveno tržište za konkurentnu robu svojih partnera iz novostvorene Zajednice.

Pošto nije bilo moguće uključivanje prekomorskih teritorija u EEC, kao odgovor na potrebe veze između novostvorene organizacije i prekomorskih teritorija stvoren je institut pridruživanja nesamoupravnih teritorija. On sadrži u sebi dva glavna vida saradnje između EEC i pridruženih zemalja:

1. stvaranje širokog polja za privrednu saradnju, u kojoj bi trgovina bila koliko je to moguće slobodna,
2. obezbjeđivanje pomoći za razvoj pridruženih zemalja, uglavnom preko fonda posebno ustanovljenog za te svrhe (Evropskog fonda za razvoj).

1.2. Pravna osnova pridruživanja prekomorskih teritorija

Članovima 131-136. Ugovora o EEC i pratećom Konvencijom o primjeni pridruživanja definisan je sistem pridruživanja koji je obuhvatio, prema Aneksu IV Ugovora o EEC, zavisne teritorije Francuske u Africi, njene prekomorske departmane, Belgijski Kongo i Ruanda-Urundi, Holandsku Gvineju i Somaliju (pod starateljstvom Italije).

Kada govorimo o ciljevima i svrsi ovog pridruživanja možemo ih klasifikovati u dvije grupe:

- kao prvi cilj pridruživanja, kako ga određuje drugi stav člana 131. ovog Ugovora, utvrđuje se *unapređenje ekonomskog i društvenog razvoja pridruženih zemalja i teritorija;*
- drugi cilju pridruživanja, kao glavni odnosi se na *uspostavljanju bliskih ekonomskih odnosa*

između ovih nesamoupravnih teritorija i Zajednice kao cjeline.

Član 132. navodi da će predviđeni ciljevi biti ostvareni primjenom različitih zadataka (*objectives*). To podrazumjeva izjednačavanje režima razmjene koje države članice primjenjuju na svoj trgovinski promet sa prekomorskim zemljama i teritorijama sa režimom koji primjenjuju međusobno, što je usklađeno i Ugovorom o osnivanju EEC. Takođe se Ugovorom utvrđuje da svaka prekomorska zemlja ili teritorija primjenjuje sa državama članicama EEC ili sa drugim prekomorskim zemljama i teritorijama isti režim koji primjenjuje i na evropsku državu sa kojom ima posebne odnose. U stvari, to znači da će prekomorske zemlje i teritorije primjenjivati onaj oblik razmjene koje su do tada primjenjivale samo u odnosu na metropole, na sve zemlje članice Zajednice, ali i na sve ostate države koje imaju pridružen status u odnosu na Zajednicu (tada samo na zemlje Afrike). Dopušteno je, na teritorijama država članica EEC, osnivanje preduzeća od strane državljana, društava ili preduzeća pridruženih zemalja i teritorija, proces koji će se obavljati u skladu sa osnivanjem preduzeća u okviru EEC član 133. četvrtog djela Ugovora o EEC utvrđuje da se carine na uvoz robe iz prekomorskih zemalja i teritorija ukidaju u potpunosti, ali ne momentalno, već prateći stopu smanjenja i ukidanja carina između država članica u procesu stvaranja zajedničkog tržišta, isto smanjenje se odnosi i na carine na uvoz robe iz zemalja članica EEC u bilo koju prekomorsku zemlju ili teritoriju. Postepeno ukidanje carina moralo je biti utvrđeno u skladu sa članom 12-17. Ugovora o osnivanju EEC Pridružene teritorije mogle su odrediti carine koje odgovaraju potrebama njihovog razvoja i industrijalizacije, i koje će kasnije smanjivati do nivoa carina koje se primjenjuju na uvoz robe iz one države članice EEC sa kojom pridružena zemlja ili teritorija ima posebne odnose (dakle, do nivoa carina koji postoji za pojedine proizvode koji su predmet trgovine između ovih zemalja i njihovih metopola). Stav 5. člana 133. zabranjuje primjenu bilo kakvih diskriminatorskih mjera pri uvozu iz različitih zemalja članica EEC, koje *de jure* ili *de facto* mogu omogućiti uvođenje ili izmjenu carina na robu koja je uvezena iz Zajednice u pridruženu zemlju ili teritoriju. Članom 134. utvrđuje se da, ako je nivo carina koji se primjenjuje na uvoz robe iz treće zemlje u pridruženu zemlju ili teritoriju (kada se primjeni član 133. stav 1. ovog Ugovora), takav da može prouzrokovati promjenu pravca trgovinskog prometa na štetu bilo koje države članice EEC, ta država članica može tražiti od Komisije da predloži mjere potrebne da se situacija ispravi. Naknadnim sporazumima između država članica EEC i prekomorskih teritorija, kako to utvrđuje član 135. ovog Ugovora, treba da se utvrdi sloboda kretanja radnika kako u pridruženim zemljama, tako i u bilo kojoj članici Zajednice. Kao neophodni uslov za zaključivanje ovih sporazuma zahtjeva se jednoglasno

odobrenje država članica.

1.3. Osnovni elementi pridruživanja prekomorskih teritorija

Postavlja se pitanje šta je zapravo ono što se dijelom IV Ugovora o EEC naziva pridruživanjem prekomorskih zemalja i teritorija. Da bismo mogli da odgovorimo na ovo pitanje, najprije moramo da rasčlanimo neka od osnovnih obilježja članova ovog Ugovora koji se odnose na ovu formu pridruživanja, odnosno njegovih osnovnih komponenti. Prvu važnu komponentu pridruživanja čine *odredbe o režmu trgovine* između zemalja članica EEC i pridruženih zemalja Afrike. One sadrže mjere za postepeno ukidanje carina u razmjeni EEC - pridružene prekomorske zemlje, kao i mjere za postepeno smanjenje kvantitativnih ograničenja uvoza pojedinih proizvoda. Pravo kretanja roba nije prošireno i na pravo kretanja radne snage niti na pravo kretanja kapitala iz pridruženih zemalja u EEC. Predviđeno je, kao što smo već vidjeli, da je potrebno naknadnim sporazumima između članica EEC i pridruženih prekomorskih zemalja i teritorija riješiti pitanje slobode kretanja radne snage. Ovakvi ugovori, međutim, nikada nisu zaključeni. Postoji, doduše, jedan izuzetak od ovakvog stava o kretanju radne snage u Konvenciji o primjeni pridruživanja, odnosno u njenom članu 8, kojim se pravo kretanja radnika odnosi samo na državljane država članica EEC na teritorijama pridruženih zemalja, ali ne i recipročno.

Na drugom mjestu, svakako je veoma bitno naglasiti funkcionisanje *Evropskog fonda za razvoj (EDF)*, zajedničke institucije država članica EEC za jačanje i koordinaciju finansiranja investicija u pridruženim zemljama Afrike, jer on predstavlja posebno bitnu komponentu pridruživanja. Fond, prema odredbama Uredbe o njegovom osnivanju (koja je sastavni dio Konvencije o primjeni pridruživanja), dobija u zadatak finansiranje ekonomskih i socijalnih investicija u okviru projekata koje odobre lokalne vlasti i Komisija EEC. Sredstva iz Fonda nisu mogla biti upotrebljena za pokriće budžetskog deficita pridruženih zemalja. Po usvajanju projekata sklapala se finansijska konvencija između zainteresovane vlade i Komisije EEC, u kojoj se utvrđuje visina i uslovi zajma. Sam Fond, prema Uredbi o osnivanju, formiran je iz doprinosa članica EEC, različito određen od države do države, u zavisnosti od nivoa njihovog ekonomskog razvoja. Prema podacima iz 1962. godine, Evropski fond za razvoj je u pogledu investicija slijedio politiku javnih fondova bivših metropola. Naime, najveći dio sredstava je ulagan u infrastrukturu (oko 42 %), zatim u socijalne investicije (približno 39%), a u proizvodnju, i to u poljoprivredu i stočarstvo oko 17 %. Pridružene teritorije su takođe odmah uključene u *sistem zajedničkih carina* prema trećim

zemljama (utvrđene na bazi aritmetičke sredine postojećih carina za svaki proizvod), ali i ovdje ima dosta izuzetaka za pojedine proizvode ili zemlje, za koje su obično utvrđene stope koje se ne mogu prevazići prilikom utvrđivanja carinskih tarifa.

Poseban vid saradnje članica EEC i pridruženih zemalja jeste *oblast tehničke pomoći*. On je zamišljen kao dodatna forma tehničke pomoći UN i bilateralne tehničke pomoći koju su pridruženim zemljama već pružale pojedine članice EEC. Podaci iz 1962. pokazuju da je tehnička pomoć u tom momentu bila više nego simbolična i gotovo neznatna u poređenju sa tehničkom pomoći koja se davala preko bilateralnih kanala. Najveća sredstva na ime tehničke pomoći davala je Francuska, a za njom slijede SR Nemačka i Italija. Osnovni rezultat uspostavljenog pridruživanja moguće je ocjeniti na osnovu ekonomskih kriterija. Naime, dobijanje povlašćenog tretmana, koje su ove zemlje ranije uživale samo na tržištu svojih metropola, proširen je i na sve ostale države članice EEC. Takođe, dobijanje neophodne finansijske pomoći od Evropskog fonda za razvoj, dovoljni su razlozi za tvrdnju da nije riječ o jednoj razvijenijoj, ugovorom zagaranovanoj formi *pomoći za razvoj* ovih teritorija, nego o uspostavljanju odnosa koji bi bili zamjena za članstvo u evropskoj integraciji. Možemo slobodno reći da u ovom slučaju i nije riječ o pridruživanju već o prvim koracima ka uspostavljanju saradnje za razvoj Zajednice i trećih država, ovaj odnos je instrument pomoći privredno nerazvijenim zemljama, sa izvjesnim sknostima sa uobičajenim pridruživanjem, ali bez postojanja međunarodnog javnopravnog ugovora. Međutim, ma kako je nazvali, i ovakva forma odnosa, igrala je značajnu ulogu jer je potpomogla ekonomski razvoj pridruženih teritorija i ubrzala proces njihovog osamostaljivanja, a EEC predstavila kao najvećeg i najznačajnijeg partnera mladih nezavisnih država Afrike.

1.4. Početak ugovornih odnosa - Jaunde konvencije

U 1961. godini započeli su pregovori predstavnika šesnaest država Afrike i predstavnika EEC za izradu prvog sporazuma o pridruživanju, a pregovori o novoj Konvenciji o pridruživanju potrajali su skoro dvije godine. U toku 1961. i 1962. godine održan je niz sastanaka predstavnika pridruženih zemalja, tokom kojih su postale vidljive razlike oko političkih i ekonomskih okvira pridruživanja kako između pridruženih zemalja i članica EC, tako i između samih država članica Zajednice.

Najozbiljnije pitanje bilo je pitanje same svrhe pridruživanja, koje za Afričke države nije predstavljalo samo, ili ne prije svega, pitanje političkog opredjeljenja, već su u prvi plan stavljali elemente koji mogu da doprinesu njihovom ekonomskom razvoju, kao i učešće ovih

zemalja u institucionalnim okvirima pridruživanja, Takođe, pojavilo se pitanje na osnovu kojih odredaba u Rimskom ugovoru mogu biti zaključeni novi sporazumi o pridruživanju nezavisnih afričkih zemalja. Očigledno je bilo da su odredbe iz djela IV Ugovora sasvim neprimjenljive, da član 136. čak ne pruža ni osnove da ili Savjet, ili Zajednica kao cjelina stupe u bilo kakve pregovore o ovom pitanju. Jedina mogućnost, koju je predviđalo pravo Evropske zajednice za suverene države, jeste forma pridruživanja na osnovu člana 238. Ugovora o osnivanju EEC.

Međutim, države koje je trebalo da budu obuhvaćene pridruživanjem tražile su povlastice koje su im bile obezbjeđene djelom IV Rimskog ugovora, Komisija EC je mislila da bi sporazum o pridruživanju trebalo zasnivati istovremeno na dva člana, na članu 136. djela IV i članu 238. Ugovora o osnivanju EEC. Kao rezultat pregovora nađeno je rješenje da ova Konvencija u svom normativnom djelu ne utvrdi na izričit način svoju pravnu osnovu.

Sporazum je potpisan 20. jula 1963. u Jaundeu (Kamerun), a ugovorne strane su bile EEC, njene države članice i osamnaest nezavisnih država Afrike. Uopšteno govoreći, ova Konvencija se odnosila na trgovinu, tehničku i finansijsku saradnju, tehničku pomoć i razvoj, pravo na osnivanje preduzeća, ponudu usluga, kretanje kapitala, kao i na institucije pridruživanja. Za one države koje nisu stekle nezavisnost i dalje je ostala forma pridruživanja predviđena na osnovu djela IV Ugovora o osnivanju EEC, što je potvrđeno dvijema odlukama Savjeta ministara EC. U pogledu materije, ova Konvencija ne prevazilazi okvire koji su uspostavljeni ranijim tipom pridruživanja. Prema Jaunde konvenciji Zajednica je do 1. jula 1963. trebalo da ukine carine na uvoz iz pridruženih država, a one su se obavezale da će svoje carine prema državama članicama EEC smanjivati po stopi od 15 % godišnje. Ovim tempom je trebalo u roku od četiri godine (do 1967.) postepeno ukinuti količinska ograničenja u trgovini sa EEC. Jaunde konvencija naglašava značaj uspostavljanja međusobne saradnje pridruženih država, Naime, ona je trebalo da potpomogne uspostavljanju regionalne saradnje pridruženih država, kako međusobno tako i sa drugim afričkim zemljama, podsticanjem u pravcu kreiranja drugih carinskih unija ili zona slobodne trgovine. Međutim, najznačajnija novina koju donosi ovaj sporazum jeste stvaranje institucionalnog okvira pridruživanja i određivanje nadležnosti tako stvorenih organa. Tako član 39. Jaunde konvencije predviđa sledeće organe pridruživanja: Savjet ministara (najvažniji organ koji se brine o ostvarivanju pridruživanja) kome u radu (kao pomoćni organ) pomaže Komitet ambasadora, Parlamentarna konferencija pridruživanja (najširi forum za razgovor o svim pitanjima pridruživanja i implementacije sporazuma) i Arbitražni sud pridruživanja (organ sa osnovnim zadatkom da rješava sve sporve koji mogu nastati u

interpretaciji i implementaciji ovog sporazuma).

Jaunde konvencija je zaključena na pet godina, pa se krajem šezdesetih pojavila potreba da se pregovara o novoj, uzimajući u obzir sve ono što je postignuto razvojem pridruživanja na osnovu Jaunde konvencije i uspjehom na ekonomskom planu. Takođe, bilo je potrebno ispraviti i neke njene greške, koje su se, prije svega odnosile na ulaganje u određene privredne grane, odnosno na politiku investicija. U pregovorima koji su započeli 1968. godine, afričke države su naglasile da imaju problema sa izvozom svojih proizvoda u zemlje EC i tražile su povećanje finansijske pomoći (zbog pada cijena nekih vrsta proizvoda). Prema njihovom prijedlogu, ukupna finansijska pomoć trebalo je da bude 1,5 milijardi dolara, kako bi se još više podsticali industrijski projekti i obuka stručnjaka. Nova Konvencija je potpisana 29. jula 1969, godine ponovo u Jaundeu (naziva se i *Jaunde II*), i po nekim ocjenama „liberalnija je, manje diskriminatorna i isto tako povoljna za pridružene članice kao i prethodna”. Predviđala je novo snižavanje carina prema pridruženim zemljama za određene proizvode, bez mjera kompenzacije za pokrivanje razlike u cjenama; predviđeni su i novi vidovi pomoći, kako bi se rješile privredne teškoće pridruženih zemalja. Konvencija je potvrdila i osnovna načela na kojima počivaju odnosi sa pridruženim zemljama, istovremeno unapređujući i neka tehnička pravila. Politika Evropskog fonda za razvoj i Evropske investicione banke, institucija ovlaštenih za dodjelu finansijske pomoći, postala je elastična, sa ciljem da se prilagodi izgradnji ekonomske nezavisnosti pridruženih zemalja, efikasnom i produktivnom rastu posebno u industriji.

Istovremeno sa nastankom ove Konvencije, Kenija, Uganda i Tanzanija su počele sa preduzimanjem mjera za sklapanje svojih sporazuma o saradnji sa EEC. Nakon početnog neuspjeha, pregovori ove tri Istočnoafričke države sa EEC su obnovljeni u Briselu u ljeto 1969. godine, a sporazum je zaključen u Aruse (Kenija), 29. septembra 1969. godine za razliku od konvencija koje su u dva navrata zaključivane u Jaundeu, i koje nisu pravno vezane ni za jedan konkretan člana osnovnih ugovora i Zajednice, sporazum iz Arusa se izričito zasniva na članu 238. Ugovora o osnivanju EEC. I druga Jaunde konvencija i Arusa sporazum imaju slične uslove, prije svega, izvoz iz zemalja obuhvaćenih ovim sporazumima oslobođen je carina i dažbina, uz odgovarajuće ustupke od strane EC. Postojalo je nekoliko količinskih ograničenja u vezi sa bescarinskim uvozom određenih tropskih proizvoda, a i Zajednica je trebalo da prilagodi svoju zajedničku poljoprivrednu politiku rješavanju problem suparništva između poljoprivrednih proizvoda. I Arusa sporazum, kao i Jaunde konvencije, takođe podržavaju regionalnu saradnju, a sadrži i odredbe koje se odnose na slobodu osnivanja preduzeća, slobodnog kretanja plaćanja i kapitala. Institucije pridruživanja,

stvorene na osnovu oba ova dokumenta jesu Savjet ministara, koji se stara o primjeni Sporazuma, uz pomoć Komiteta ministara, Parlamentarna konferencija pridruživanja (sastavljeni od podjednakog broja predstavnika obje strane) i Arbitražni sud pridruživanja. Ovlaštenja i nadležnosti organa predviđenih za ostvarivanje pridruživanja ostala su ista kao i po prvoj konvenciji iz Jaunde. Međutim, uporedo sa istekom važnosti ove Konvencije, nastaju i problemi. Trgovinske olakšice, utvrđene objema konvencijama, izgubile su dio vrijednosti, što je prevashodno posljedica smanjivanja (od strane EC) carina na tropsko voće, kao i zbog uvođenja sistema Opšte šeme preferencijala (koji je EC uvela 1971. godine) za sve zemlje u razvoju, a ne samo za one koje su pridružene Zajednici. Problem ovih zemalja predstavljala je i proširena primjena snižavanja carina, koja se sa pridruženih zemalja širila i na druge zemlje, ostavljan je prostor dalje liberalizacije i otvaranja EC u odnosu na zemlje u razvoju, prije svega kroz pregovore GATT-a.

Pored Jaunde konvencije i Arusa sporazuma, između EC i mnogih prekomorskih zemalja i teritorija zaključeni su ugovori o pridruživanju kao i ugovori o povlaštenom tretmanu (ugovor o pridruživanju sa Nigerijom, 1968. godine), a EC je imala posebne odnose sa nekim teritorijama karipskog područja (Surinam, Holandski Antili, Guadalupa, Martinik, Francuska Gvineja), i u području Pacifika (sa Francuskom Polinezijom, Novom Kaledonijom, Valisom Fortunom, Francuskim južnim polarnim oblastima San Pjer i Mikelon). Pored toga, stalni sporazum o savjetovanju između EC i svih latinoameričkih država zaključen je 1. juna 1971. godine. Zapravo, tadašnja Zajednica je upravo ulazila u fazu kada započinje da razvija novu politiku prema nerazvijenim državama, koja će postati njena politika tek Ugovorom iz Matrihta, pod nazivom Saradnja za razvoj (*Development Cooperation*).

3.5. Sistem Lome konvencija - pomoć EC za razvoj država Afrike, Kariba i Pacifika

Do prvog velikog proširenja EEC došlo je 1973. godine (ulazak Velike Britanije, Irske i Danske), a ono je donijelo i potrebu za utvrđivanjem novih odnosa sa zemljama koje su u prošlosti bile kolonijalno vezane sa nekom od novih članica Zajednice. Posebno je pristupanjem Velike Britanije, u vrijeme slabljenja veza u okviru Komonvelta, stvorena mogućnost za povećanje broja država koje bi imale pridružen status prema EEC. Naime, članom 1. Protokola 22 uz Ugovor o pristupanju Velike Britanije Zajednici, nezavisnim članicama Komonvelta iz Afrike, Kariba, Indijskog i Tihog okeana nudi se mogućnost izbora budućeg odnosa sa EC, u skladu sa jednom od predviđene tri formule. Na sastanku u Lagosu

(jula 1973. godine) zemlje koje su već posjedovale pridruženi status i članice Komonvelta su se dogovorile o poželjnosti ulaska u sveobuhvatne pregovore, ali su odbile da *a priori* izaberu jednu od predviđenih mogućnosti.

Istovremeno, prestanak važnosti Jaunde konvencije iz 1969. godine, podstaklo je započinjanje pregovora o zaključivanju nove konvencije o pridruživanju. Ovim pregovorima su se priključile i zemlje članice Komonvelta. Tako je 28. februara 1975. u glavnom gradu Togo - Lomeu (*Lome*) potpisana prva Lome Konvencija, između EEC, njenih 9 članica i 46 pridruženih zemalja iz Afrike, Kariba i Pacifika (koje se nazivaju skraćeno ACP zemlje, od engleske skracenice za *African, Caribbean and Pacific countries*).

Nakon potpisivanja ove Konvencije 1975. godine, uslijedile su još tri, po sadržini i suštini veoma slične konvencije. Druga konvencija u Lomeu potpisana je 1979, treća 1984, a Lome IV je zaključena 1989. godine. Prve tri konvencije su zaključene na period od po pet godina, dok je Konvencija Lome IV važila do 1. marta 2000. godine, s tim što je revizija odredaba o finansijskoj pomoći izvršena 1995. godine. Sistemom ovih konvencija bila je obuhvaćena 71 ACP država, gotovo čitava Afrika (kao i Juznoafrička Republika u specijalnom statusu, ali ne i države koje izlaze na Mediteran), Belize, Gijana, Surinam, i preko 25 ostrvskih država u Karipskom moru, Indijskom okeanu i Južnom Pacifiku.

Dispozitivni dio konvencija sadrži veliki broj odredaba (Lome IV ima 369 članova), a kao njihov sastavni dio nalazi se i priličan broj protokola i aneksa, koji konkretnije razrađuju određena pitanja Konvencija. Konvencije razrađuju probleme trgovinskih odnosa, stabilizovanja spoljnotrgovinskog bilansa pridruženih država, privredne saradnje, kao i finansijske i tehničke pomoći i saradnje. Poseban dio je posvećen institucijama, sa novinama u odnosu na ranije sporazume o pridruživanju.

Moramo, međutim, naglasiti da se slične beneficije koje na osnovu sporazuma o pridruživanju dobijaju države Afrike, Kariba i Pacifika, mogu sresti i u sistemu Opšte šeme preferencijala EU. Opšta šema preferencijala EU predstavlja još jedno sredstvo ekonomske politike u međunarodnim odnosima, ustanovljeno na II zasjedanju UNCTAD-a (1968. godine). Njihovu suštinu čini primjena carinskih povlastica koje daju razvijene države (davaoci preferencijala), kako bi na taj način podstakle ekspanziju izvoza, proces industrijalizacije i povećanje stopa ekonomskog rasta zemalja u razvoju. Evropska unija utvrđuje opštu šemu preferencijala u zavisnosti od svojih ekonomskih, političkih i trgovinskih interesa, klasifikujući zemlje u razvoju u četiri kategorije: prvu kategoriju čine 71 država potpisnica Lome konvencija, koje na osnovu preferencijala dobijaju bescarinski tretman izvoza, bez kvantitativnih ograničenja. Tako ove države imaju dvije osnove za

korištenje beneficija kroz ugovorni odnos pridruživanja (Lome konvencije) i kroz sistem opšte šeme preferencijala.

Ciljevi u glavnim oblastima saradnje su određeni kao pomoć razvoju ACP zemalja, zahtjev za zajedničkom odgovornošću za očuvanje kulturne baštine, saradnja u oblasti poljoprivrede (koja se usmjerava na obezbjeđenje dovoljnih količina hrane za stanovnike pridruženih zemalja, razvoju i organizovanju proizvodnih sistema u ACP, poboljšanju uslova života i standarda stanovnika seoskih područja ovih zemalja, kao i na uravnoteženi razvoj ruralnih oblasti). Među ciljeve spada i industrijalizacija ACP zemalja (koja se proglašava, zajedno sa poljoprivredom, pokretačkom snagom u procesu ekonomske transformacije ovih zemalja), i saradnja u oblasti rudarstva i energetike (koja treba da bude ostvarena tako da se u najboljoj mjeri iskoriste kako prirodna bogatstva, tako i radna snaga iz ACP zemalja).

Posebna pažnja u *sve* četiri Lome konvencije posvećena je industrijskoj saradnji, a pri tome se stalno ima u vidu da su međunarodni privredni odnosi u stanju promjena, i da zemlje u razvoju počinju da igraju *sve* značajniju ulogu u industrijskoj *proizvodnji* i trgovini industrijskim proizvodima. Sama industrijalizacija privrede zauzima značajno mjesto u planovima za *razvoj ovih* zemalja. Vrlo važan dio LOME konvencija bili su protokoli, a među njima su se najznačajniji odnosili na trgovinske preferencijale za šećer, teletinu i junetinu, kao i za banane. Na osnovu protokola o bananama obezbjeđen je *uvoz* bez carina za posebne kvote banana, što je predstavljalo (i danas predstavlja) životni značaj za mala karibska ostrva, protokol o šećeru je predstavljao osnovu za *izvoz* određene količine šećera iz *ovih* zemalja po cijenama koje su bile garantovane na nivou koji postoji i u EU. Protokol koji se odnosio na junetinu i teletinu je podrazumjevaao refundiranje 90 % carina koji se uobičajeno plaćaju na *uvoz* teletine za nekoliko zemalja ACP, posebno za izvoznike iz Južne Afrike.

Lome konvencije predviđaju i neke *nove* oblike saradnje, koji su novina u odnosu na prethodne konvencije o pridruživanju zemalja Afrike. To se, prije *svega*, odnosi na transfer i prilagođavanje tehnologije, uzajamno obavještavanje i sl. Predviđeno je osnivanje Robnog komiteta, Komiteta za *razvoj* finansijske saradnje, Komiteta za industrijsku saradnju i Centra za industrijski razvoj, koji bi bili neka *vrsta* institucionalne *osnove* te saradnje. Glavne odlike finansijske i tehničke saradnje su Lome konvencijama znatno intenzivirane, ACP države imaju jači uticaj kod odlučivanja o projektima koji će biti finansirani, kao i kod njihovog sprovođenja. Jedan od ciljeva saradnje je da utiče na smanjenje različite razvijenosti u privredama pridruženih zemalja. Pomoć predviđena prvom Konvencijom je iznosila 3550 miliona jedinica plaćanja, i raspoređena je na sljedeći način: Evropski fond za razvoj

raspolagao je sa 3150 miliona jedinica plaćanja, a Evropska investiciona banka sa 400 miliona jedinica plaćanja Pomoć koju su zahtjevale pridružene zemlje trebalo je da bude mnogo veća, ali se upravo tada Evropa (prilikom zaključivanja prve konvencije, a to je 1974. godina) nalazila u najvećoj krizi poslije II svjetskog rata. Neki autori smatraju da, „pomoć nije odobrena u traženom obimu i zbog pretpostavke da bi ona dovela do jačeg privrednog razvoja i konkurentnosti pridruženih zemalja, što je prevazilazilo potrebe Evropske zajednice u tom trenutku, s obzirom na privredne teškoće, nezaposlenost i finansijske probleme”

Oblasti finansijske i tehničke saradnje su veoma široke: one obuhvataju poljoprivredu, okolinu i razvoj, ribarstvo, industrijski razvoj, razvoj preduzetništva, rudarstvo, energetiku, razvoj usluga (posebno turizma i modernih telekomunikacija), trgovinsku, kulturnu i regionalnu saradnju. Finansijske obaveze koje je EC preuzela potpisivanjem Lome IV značile su da Unija

mora da obezbjedi 12 milijardi ECU za period 1990-1995. godine, koji će biti upućeni ACP zemljama kao finansijska pomoć njihovim ekonomijama. Od ove sume pomoći 7,7 milijardi ECU treba da bude u formi direktnih subvencija za razvojne projekte i proizvodnju ruda, 1,5 milijardi ECU namjenjeno je za stabilizaciju izvoznih zarada (pokrivenih STABEX sistemom), 1,1 milijarda ECU kao evropska pomoć ekonomskom oporavku, preostali dio čine niskokamatni krediti, koje daje i kojima upravlja Evropska investiciona banka, u visini od 1,2 milijarde ECU.

Glavni cilj finansijske pomoći koju EU daje ovim pridruženim zemljama jeste da podstakne razvoj ACP zemalja zasnovan na sopstvenim snagama i resursima. U vezi sa ovim ciljem, Lome IV posebno obezbjeđuje fondove za strukturno prilagođavanje, kako bi pomogli ACP zemljama da reformišu svoje ekonomije i učine ih što konkurentnijim. Konvencija Lome IV predviđa i više novčane pomoći nego prve tri konvencije (povećanje iznosi čak 40 %). Porast u dodjeljenoj pomoći obezbjeđene prema Lome IV, većim dijelom je opredjeljena željom EU da se izbjegne uvećanje i nagomilavanje spoljnog duga ACP zemalja. Evropski fond za razvoj, kao i ranije, finansiraju članice EU prema svojoj privrednoj moći, a oblici pomoći su i dalje bespovratni krediti, krediti pod povoljnijim uslovima, krediti sa tržišnim kamatama. Vrsta pomoći i uslovi pod kojima se ona dodjeljuje uslovljeni su stepenom društvenog i privrednog razvoja pridružene države. Pošto većinu pridruženih država čine veoma nerazvijene zemlje, 80 % pomoć čine bespovratni krediti, dok preostali dio čine krediti pod posebnim, olakšavajućim uslovima to su krediti sa rokom vraćanja od četrdeset godina, kamatom od 1 %, i s početkom otplaćivanja poslije deset godina.

U izradi projekta za razvoj učestvuju predstavnici EU i pridružene zemlje, gdje pridružene

zemlje slobodno iznose svoje potrebe i zahtjeve, konačna odluka ipak je u rukama organa Zajednice. Lome konvencije, za razliku od Jaunde konvencija, predviđaju učešće pridruženih zemalja u izvršenju projekata, kao i u plaćanjima, koja se obavljaju u nacionalnim bankama u nacionalnoj valuti.

REZIME:

Pridruživanje, dakle, jeste bitan institut međunarodnog prava, značajan element odnosa međunarodne organizacije i država koje nisu njene članice. Uspostavljanje pridruživanja između država i međunarodnih organizacija ukazuje nam na bliske veze i izraženi interes same organizacije i njenih članica za vezivanje sa trećim državama koje su van njenog članstva, ali istovremeno i na potrebu države da uspostavi vezu sa međunarodnom organizacijom, vezu koja ne zahtjeva stupanje u članstvo organizacije. Pridruživanje se (uglavnom u prošlosti) moglo ostvarivati sa nesamoupravnim teritorijama, a za budući razvoj međunarodnog javnog prava i međunarodnih organizacija jest pitanje uspostavljanja ove forme odnosa između dvije (ili više) međunarodnih organizacija.

U ovu opštu sliku o pridruživanju tipičnim međunarodnim organizacijama djelimično se uklapa i pridruživanje trećih država Evropskoj uniji. Pitanje je utoliko interesantnije jer se radi o pridruživanju jedinoj nadnacionalnoj organizaciji, u kojoj je veza između članica mnogo čvršća, a ovlaštenja organizacije mnogo šira i obaveznija, jer podrazumjevaju poštovanje odluka organa organizacije i od strane pravnih i fizičkih lica na teritorijama članica, a sve to u uslovima postojanja jedinstvenog pravnog sistema. Pridruživanje EU je tako forma odnosa trećih država sa supranacionalnom organizacijom, kakva je Unija. Stoga su i veze koje se uspostavljaju između pridruženih država, Unije i njenih država članica nužno čvršće, nego što je to slučaj sa vezama pridruženih država i tipičnih međunarodnih organizacija, jer se odvijaju u uslovima formiranog posebnog pravnog sistema nadnacionalne organizacije. Ovo pridruživanje zato zahtjeva utvrđivanje uzajamnih prava i obaveza između ugovornih partnera sporazuma o pridruživanju Uniji, usklađivanje njihove saradnje, koje se obavlja u okviru, za tu priliku, posebno formiranih institucija.

Pridruživanje, i kod tipičnih međunarodnih organizacija, pa i kod Unije, najčešće predstavlja pripremu države za buduće članstvo. Posebno je to izraženo kod EU, jer u formi

pridruživanja država počinje da preuzima set pravila (standarda) koji će joj u jednom momentu pomoći da bude dio jedinstvenog, unutrašnjeg tržišta Unije, i mnogo šire, prostora slobode, bezbjednosti i pravde. Zbog toga je i sadržina sporazuma o pridruživanju sa Unijom, kao i prava i obaveze koje ugovornice dobijaju na osnovu njega, mnogo složenija i obuhvatnija nego što je to u slučaju pridruživanja tipičnim međunarodnim organizacijama.

Pridruživanje, tako, nakon uspješnog ispunjavanja svih obaveza, državu vodi ka članstvu u Uniji. U nekim slučajevima međutim, ovaj put nije tako kratak, i može da traje decenijama. No, s druge strane, otvara se pitanje dokle je ovaj proces moguć odnosno, koliko još država može postati pridruženo Uniji, a sa dobrim šansama da postane članica ove organizacije?

Preostale pridružene države moguće je grubo podijeliti u dvije grupe - one koje u ovom momentu ne mogu postati članice Unije (zemlje Afrike, Kariba, Pacifika, Mediterana, i brojne druge sa kojima su zaključeni sporazumi koji spadaju u kategoriju sporazuma o pridruživanju, i za koje se, kao što smo vidjeli, daju prijedlozi kao što je formiranje Mediteranske unije), i one koje mogućnost članstva Unije (zapadni Balkan), kao i neke od bivših republika SSSR (Ukrajina i Gruzija se najčešće pominju). Neke od njih imaju i potvrđene zahtjeve za stupanje u članstvo, a to je status kandidata. Zapadni Balkan predstavlja veliki izazov za Uniju, s obzirom na to da je riječ o prostoru gdje su države i institucije veoma slabo razvijene, što prati i slab ekonomski razvoj. Evropska budućnost će se najvjerojatnije sastojati od političkog kompromisa koji treba da stvori takvu Evropu u kojoj će sve države učestvovati i saradivati, ali ne na isti način, već kroz različite nivoe integracije. Međutim, pri uspostavljanju ovog odnosa Unija mora voditi računa o onome što političari i zvanični predstavnici EU posebno naglašavaju - da produbljavanje integracije ne smije biti ometeno njenim širenjem, što predstavlja osnovnu opasnost daljem proširenju članstva Unije. Država, dakle, koja je pridružena Uniji ima povlašteni status u organizaciji u odnosu na njene države članice, ali i sve ostale države. Ono što je, međutim, evidentno, jeste da će Unija sve više podizati kriterij za uspostavljanje ovog odnosa, ali i to da se (eventualne) buduće pridružene države ne mogu nadati da će za njih pridruživanje značiti pripremu za članstvo. Naime, ne možemo zaboraviti da članice Unije mogu biti samo države Evrope: sa zemljama CIE, preostalim članicama EFTA, i nekim od bivših sovjetskih republika, Unija zatvara krug zemalja koje ispunjavaju i ovaj kriterij. Buduće pridružene države, bez obzira na to što možda ne mogu da postanu članice Unije, mogu se nadati veoma povoljnom odnosu sa njom, preko uspostavljanja carinske unije ili slobodne trgovinske zone.

LITERATURA:

- [1] Avramov Smilja, Kreća Milenko, Međunarodno javno pravo, "Naučna knjiga", Beograd, 1988. godine.
- [2] Arendt Hannah, O slobodi i autoritetu, prevod, Ranko Mastilović, "Gradska narodna biblioteka", Zrenjanin, 1955. godine.
- [3] Andrew Moravcsik, Taking Preferences Seriously: A Liberal Theory of International Politics, International Organization, Vol 51,4/97, pp. 513-553.
- [4] Agreement Establishing an Association Between the European Economic Communities and the Republic of Greece, OJ L 294/63.
- [5] B. Dragović, Ugovori o pridruživanju EU, str. 75.
- [6] Cini, European Union Politics, Oxford University Press, 2002.
- [7] Čupić Čedomir, Od vladavine kontrolisanog haosa do dobro uređenog demokratskog poretka, "NSPM", 2001.godine.
- [8] Desmon Dinan, Europe Recast-A History of European Integration, Palgrave/MacMillan 2004, p. 169.
- [9] Europe (Association) Agreement between the European Communities and its member states, and the Republic of Hungary, OJ L 347/93.
- [10] Europe (Association) Agreement between the European Communities and its member states, and Polish Republic, OJ L 348/93.
- [11] Europe (Association) Agreement between the European Communities and its member states, and the Republic of Bulgaria, OJ L 358/94.
- [12] Europe (Association) Agreement between the European Communities and its member states, and the Republic of Romania, OJ L 357/94.
- [13] Europe (Association) Agreement between the European Communities and its member states, and the Check Republic, OJ L 360/94.
- [14] Europe (Association) Agreement between the European Communities and its member states, and the Republic of Slovakia, OJ L 359/94.
- [15] Europe (Association) Agreement between the European Communities and its member states, and the Republic of Estonia, OJ L 68/98; Europe (Association) Agreement between the European Communities and its member states, and Latvia, OJ L 26/98; Europe (Association) Agreement between the European Communities and its member states, and Lithuania OJ L 61/71.
- [16] Europe (Association) Agreement between the European Communities and its member states, and Slovenia, OJ L 51/99.
- [17] Lista aneksa i protokola prema Sporazumu o stabilizaciji i pridruživanju Evropske zajednice sa Republikom Srbijom.
- [18] Knut Erik Jorgensen (ed.), The European Union and International Organizations, Routledge, 2008.
- [19] Paul Maler: The Economies and Trade of Eastern Europe, in Central and Eastern Europe - The opening Curtain? ed. by William E. Griffith, Westview Press, London, 1989.
- [20] Vesna Knežević-Predlc, Ogled o suverenosti: Suverenost i Evropska unija, Beograd 2017, str. 143 i dalje.
- [21] Vojin Dimitrijević, 'Evropska unija kao međunarodna organizacija'; Pravo Evropske unije, zbornik, Beograd, 1996, str. 8. 16 Član 2. Ugovora o EU.

Dejan Đorđević
Šejla Šećkanović

TYPES OF ACCESSION TO THE EUROPEAN UNION

SUMMARY: The overarching nature of the European Union is a difficult obstacle for future Member States. The so-called chapters that EU member states need to negotiate to join the EU really do reflect the broad grip of EU public policies. Despite (or perhaps because of) the relatively rapid expansion of its geographical scope and that of its public policies, it does not work all that well in the European Union. In addition to concerns about poor economic performance, international terrorism and the assimilation of ethnic minorities, and despite the usual complaints about politicians and politicians, Europeans are not very sure about the European Union. Few are openly hostile and want their countries to leave the EU or to cease to exist. Others are somewhat "Eurosceptic", which means they strongly oppose the European Union's perceived interference with "every nook and cranny of daily life" as described by a British government minister in the early 1990s. The European Union is a complex political system, difficult to understand even for interested Europeans. At the same time, the system is pervasive (in its influence) and remote (in its decision-making process). There is a glut of information about the European Union, but also a knowledge deficit. EU leaders are fully aware that there is a need to forge a better connection between the citizens of the European Union and its institutions. In the European Union, people are complaining about the democratic deficit, however, in direct elections to the European Parliament, they turn out in record numbers. They also complain about the lack of transparency in Brussels, although EU politicians and officials have taken major steps to make the system more open and accessible.

KEY WORDS: European Union, members, politics, legitimacy, security, leader.

UPUTSTVO ZA SARADNIKE

Časopis *NIR* izlazi dva puta godišnje i objavljuje izvorne radove iz svih oblasti istraživanja prirodnih, društvenih i humanističkih nauka. Radovi koji su već objavljeni ili ponuđeni za objavljivanje u nekoj drugoj publikaciji ne mogu biti prihvaćeni, kao ni oni koji ne zadovoljavaju naučne kriterijume Uredništva.

U časopisu *NIR* publikuju se radovi obima do jednog autorskog tabaka (autorski tabak ima 30.000 znakova, uključujući i razmak između znaka, sažetak, rezime i literaturu). Izuzetno od ovoga može se odstupiti u dogovoru sa Uredništvom.

Časopis *NIR* sadrži rubrike: *Istraživanja, Studije i članci*.

Svi tekstovi treba da budu kucani fontom Times New Roman, veličina slova 12, prored 1,5.

Tekstovi pisani na bosanskom, hrvatskom, srpskom jeziku, ekavskim ili ijekavskim narečjem, treba da budu pisani ćirilicom/latinicom. Strana imena autora koja se spominju u tekstu treba da budu transkribovana i ispisana ćirilicom/latinicom, a prilikom prvog pomena, treba da budu napisana u zagradi originalnim jezikom i pismom. Prezimena autora u zagradama, prilikom harvardskog načina navođenja, takođe treba da budu napisana na jeziku i pismu na kojima je izvornik. Pojedine reči i izrazi mogu biti, iz naučno-stručnih potreba, pisani na originalnom jeziku i pismu. Svi citati na bosanskom, hrvatskom, srpskom jeziku treba da budu pisani ćirilicom/latinicom.

Rukopis ponuđen za štampu treba da ima sledeće elemente: ime i prezime autora, naslov rada, sažetak, ključne reči, tekst rada, rezime na engleskom jeziku (uključujući i naslov rada) i naučni aparat (redosledom kojim su ovde navedeni).

Zaglavlje:

1. Titula autora, ime i prezime autora, ustanova u kojoj je autor zaposlen i kontakt (e-adresa), na početku rada u levom bloku (font 10); i za autora i za koautore navode se svi podaci.
2. Naslov rada – piše se na sredini, velikim slovima (font 12) i boldom. Podnaslovi se pišu na sredini, malim slovima i boldom i numerišu se arapskim brojevima. Ukoliko u podnaslovu ima više celina, one se takođe označavaju arapskim brojevima (npr. 1.1., 1.1.1., itd.).

Sažetak (način pisanja: SAŽETAK:) (font 10) bi trebalo da sadrži precizno određene spoznajne i interpretativne ciljeve rada, sažeto definisane postupke i metode i rezultate rada. Sažetak ne treba da bude duži od 900 znakova s razmacima (100 do 250 reči) i ne bi trebalo da premaši 10% dužine teksta rada. Ne treba citirati literaturu u sažetku.

Posle sažetka slede ključne reči (način pisanja: KLJUČNE REČI:) (font 10). U ključnim rečima, kojih ne bi trebalo da bude više od deset, treba ukazati na glavne probleme istraživanja.

Izvori se citiraju ili navode u tekstu, u okruglim zagradama, na sledeći način: prezime autora knjige ili rada i godina izdanja – npr. (Radovanović, 1986); ako se želi uputiti na određenu stranicu – npr. (Radovanović, 1986: 58); ako ima više autora sa istim prezimenom – (Ivić, P. 1998: 89) (Ivić, M. 1970: 45); ako autor ima više radova iz iste godine – npr. (Bugarski, 1996a) (Bugarski, 1996b).

Izvori se mogu citirati i na sledeći način: u [3] se koristi...
U fusnotama (font 10) daju se samo komentari autora.

Korisne informacije

Skraćenice i akronimi

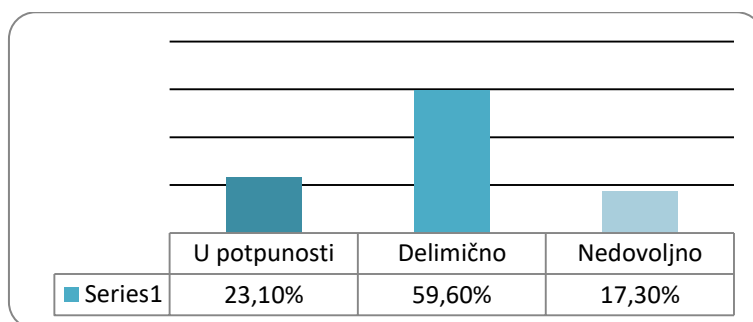
Definišite skraćenice i akronime kada ih koristite prvi put u tekstu, pa i u slučaju kada su već definisane u sažetku. Opšte poznate skraćenice ne moraju se definisati. Nemojte koristiti skraćenice u naslovima ili poglavljima, osim ako je neizbežno.

Jedinice

1. Koristite međunarodni sistem jedinica (SI) ili CGS sistem. (SI sistem ima prednost.) Izuzetak su jedinice koje se koriste u komercijalnim nazivima kao na primer „3.5-inch disketna jedinica“.
2. Izbegavajte mešanje jedinica SI i CGS sistema, to obično unosi pometnju zato što jednačine nisu usklađene u dimenzijama. Ukoliko morate upotrebiti jedinice različitih sistema, posebno istaknite jedinicu za svaki izraz u jednačini.
3. Nemojte mešati pune nazive i skraćenice jedinica: koristite „Wb/m²” ili „webera po kvadratnom metru“. U tekstu koristite pune nazive jedinica: „... nekoliko henrija“, a ne „... nekoliko H“.
4. Koristite nulu ispred decimalnog zareza: „0,25”, a ne „,25”. Koristite „cm³”, ne „cc”.

Slike i tabele

Naziv i broj slike ili grafikona centrirati u redu ispod slike (ikona „Naziv Slike“).

Slika 1. Naziv grafikona

Naziv i numeraciju tabela pisati u redu iznad tabele, od početka reda, kao što je prikazano u ovom uputstvu.

Tabela 1. Naziv tabele

Pogon	Proizvodnja po pogonima (kom)
I	20 000
II	15 000
III	24 000

Pri označavanju koordinata na slici koristite reči, a ne simbole ili skraćenice. U označavanju koordinata jedinice stavite u zagrade, ali nemojte ih označiti samo sa jedinicama. Npr. pišite „magnetizacija (A/m)“ ili „magnetizacija {A[m(1)]}“, a ne samo „A/m“. Ne označavajte koordinate s odnosom oznaka i jedinica. Npr. pišite „temperatura (K)“, a ne „temperatura/K“.

Predlažemo da za umetanje slika koristite tekstualni okvir (engl. text box), jer je u Microsoft Word dokumentu ova metoda puno stabilnija od direktnog umetanja slika.

Jednačine numerišite redom; brojeve jednačina pišite u zagradama poravnajte desno, kao (1) koristeći desni tabulator. Za formatiranje reda sa jednačinom koristiti ikonu „Jednačine“.

Ukoliko nakon otkucane jednačine na tastaturi pritisnete tipku „Tab“, a zatim ukucate redni broj jednačine, isti će automatski biti poravnan uz desnu ivicu.

Kako bi u tekstu Vaše jednačine bile kompaktnije, za deljenje možete upotrebiti kosu crtu

(/), a za eksponencijalnu funkciju oznaku exp() sa odgovarajućim eksponentom u zagradi. Simbole za jednačine i varijable pišite kosim slovima, osim grčkih slova. Za oznaku minus koristite dugaćku crticu, a ne kraći znak rastavljanja slogova. Ako su deo rečenice, iza jednačine stavite zarez ili tačku.

Jednačine pisati u jednoj koloni, sa numeracijom uz desnu ivicu, kao:

$$z^5 - 1 = (z - 1)(z - \omega_1)(z - \omega_2)(z - \omega_3)(z - \omega_4) \quad (1)$$

Zaključak

Budite kratki i navedite najvažniji zaključak Vašeg rada. U zaključku nemojte koristiti ni formule ni slike.

Literatura

Navesti samo naslove koji su direktno vezani za problematiku rada.

Literatura (bibliografija, izvori) (način pisanja: LITERATURA) (font 10) navodi se po azbučnom/abecednom redu, ako su izvori citirani prema harvardskom načinu navođenja. Tada se literatura navodi bez numeracije.

Ako je u radu zastupljen način citiranja izvora u uglastim zagradama, npr. [3], onda je numeracija u spisku literature obavezna. Literatura se navodi po redosledu citiranja/azbučnom/abecednom redu.

Za formatiranje spiska literature na kraju rada, koristiti ikonu „Literatura“, koja automatski vrši numeraciju.

Reference. Imena stranih autora navode se u originalu ili u bosanskoj/hrvatskoj/srpskoj transkripciji, fonetskim pisanjem prezimena, a zatim se u zagradi navodi izvorno, uz godinu publikovanja rada, npr: Dimanš (Dimanche, 1990). Odluka o korišćenju originala ili transkripcije prepušta se autorima, ali izbor mora biti dosledan u celom članku. Ukoliko su dva autora rada, oba se navode u tekstu. Ukoliko rad ima od 3 do 5 autora, u prvom navodu se pominju imena svih, a u kasnijim navodima prezime prvog autora i skraćena „et al.“. Ukoliko rad ima šest ili više autora, navodi se samo ime prvog i skraćena „et al.“. U spisku literature navode se samo reference na koje se autor pozvao u radu, abecednim redom po prezimenima autora.

Bibliografska jedinica knjige treba da sadrži prezime i inicijale autora, godinu izdanja, naslov knjige (*kurzivom*), mesto izdanja i izdavača, npr:
Pantić, D. (1990). *Promene vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka.

Poglavlje u knjizi navodi se na sledeći način:

Day, R. L. (1988). Measuring preferences. U R. Ferber (Ed.) *Handbook of marketing research* (pp. 112 - 189). New York: McGraw-Hill. (Napomena: naslovi stranih publikacija treba da budu data u „sentence case“-u, sa početnim velikim slovom i ostalim malim. Ukoliko rad ima podnaslov, on se od naslova odvaja sa dve tačke, i počinje velikim slovom.)

Članak u časopisu treba da sadrži prezime i inicijale autora, godinu izdanja u zagradi, naslov članka, puno ime časopisa (*kurzivom*), volumen (*kurzivom*) i stranice, npr: Dweck, C. S. & John, A. T. (1986). Motivational processes affecting learning. *American Psychologist*, 41, 1040-1048. (Napomena: nazivi članaka pišu se u rečeničnom formatu, u kom je samo prvo početno slovo veliko. Nazivi časopisa na engleskom jeziku pišu se tako da početna slova svih reči, izuzev veznika, budu velika.)

Kada je reč o web dokumentu, navodi se ime autora, godina, naziv dokumenta (*kurzivom*), datum kada je sajt posećen, i Internet adresa sajta, npr.: Degelman, D. (2000). *APA Style Essentials*. Retrieved May 18, 2000 from: <http://www.vanguard.edu/psychology/apa.pdf>

Ako se jedan autor navodi više puta, navodi se po redosledu (godini) publikovanja reference, odnosno (ako ima koautore) po prezimenu prvog koautora. Ukoliko se navodi više radova istog autora u jednoj godini, godine treba da budu označene slovima a, б, в/a, b, c, polazeći od najskorije npr. (1995a), (1995b). Navođenje nepublikovanih radova (npr. rezimea sa naučnog skupa, manuskripta i sl.) nije poželjno. Ukoliko je takvo navođenje baš neophodno, treba navesti što potpunije podatke. Npr:

Mitrović, D. (2004). *Upitnička provera psihoanalitičkog konstrukta Elektro kompleksa putem poliemocionalnog načina odgovaranja*. Nepublikovana doktorska disertacija. Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.

Prilog. U prilogu treba dati samo one opise materijala koji bi bili korisni čitaocima za razumevanje, evaluiranje ili ponavljanje istraživanja.

Fusnote i skraćénice. Fusnote treba izbegavati. Skraćénice takođe treba izbegavati, osim izrazito uobičajenih. Skraćénice koje su navedene u tabelama i slikama treba da budu objašnjene. Objašnjenja (legenda) se daju ispod tabele ili slike.

Radove treba dostaviti Uredništvu (iubd.nir@gmail.com), u elektronskoj formi. Uredništvo zadržava pravo da prilagođava rad opštim pravilima uređivanja časopisa *NIR* i standardima bosanskog, hrvatskog, srpskog jezika.

Svi radovi u časopisu *NIR* podležu recenziranju stručnjaka iz nadležne oblasti.

Svi rukopisi prispeli na vreme koji se uklapaju u predviđen obim i pripremljeni su u skladu s *Uputstvom*, biće štampani u časopisu *NIR*.

Uredništvo časopisa *NIR*

NIR

Časopis za nauku-istraživanje-razvoj
godina IX, broj 16
Brčko, januar, 2020.

Glavni i odgovorni urednik:
Prof. dr Velimir Sotirović

Urednik:
Prof. dr Branislav Egić

Redakcija:

Prof. dr Zoran Lovreković (Srbija), Prof. dr Aleksa Macanović (BiH), Prof. dr Branislav Egić (Srbija), Prof. dr Giacomo Borruso (Italija), Prof. dr Radmilo Todosijević (Srbija), Prof. dr Bećir Kalač (Crna Gora), Doc. dr Marinko Kresoja (Srbija), Doc. dr Tamara Grujić (Srbija), Prof. dr Marko Vasiljević (BiH), Doc. dr Siniša Bilić (BiH), Prof. dr Šaban Nurić (BiH).

Izdavač

Internacionalni univerzitet, Brčko distrikt BiH
M. Malića i I. Džindića bb, Brčko
internacionalni.univerzitet@gmail.com
www.iu-bd.org

Za izdavača

Prof. dr Velimir Sotirović, rektor

Prevod

Mr Kristina Varcaković

Lektura i korektura

Doc. dr Tamara Grujić

Prelom teksta

Almir Selimović

Korice i ilustracija na naslovnoj strani

Mila Melanek

Štampa

Printas d.o.o. Srebrenik

Tiraž

80 primeraka

Časopis *NIR* izlazi dva puta godišnje

Recenzenti:

Prof. dr Velimir Sotirović, Internacionalni univerzitet, Brčko distrikt BiH

Prof. dr Radenko Krulj, Filozofski fakultet, Kosovska Mitrovica

Prof. dr Dragan Škobalj, Internacionalni univerzitet, Brčko distrikt BiH

Prof. dr Zvonko Sajfert, Tehnički fakultet „Mihajlo Pupin“ Zrenjanin, Univerzitet u Novom Sadu

Prof. dr Dušan Jarić, Prirodno-matematički fakultet, Novi Sad, Univerzitet u Novom Sadu

Doc. dr Branko Blagojević, Vode Republike Srpske, Banja Luka, Republika Srpska

Prof. dr Miloš Marković, Internacionalni univerzitet, Brčko distrikt BiH

Prof. dr Marinko Kresoja, Internacionalni univerzitet, Brčko distrikt BiH

Doc. dr Siniša Bilić, Internacionalni univerzitet, Brčko distrikt BiH

Prof. dr Šaban Nurić, Internacionalni univerzitet, Brčko distrikt BiH

Uredništvo časopisa *NIR* ne zastupa stavove autora čije tekstove objavljuje.
Sva autorska prava zadržana. Zabranjeno je svako neovlašćeno umnožavanje, fotokopiranje ili reprodukcija dijelova teksta.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine,
Sarajevo

001

NIR: časopis za nauku, istraživanje, razvoj / glavni i odgovorni urednik Velimir
Sotirović. - God. I, br. 1 (juni 2012)-. - Brčko :
Internacionalni univerzitet, 2012-. - 19 cm

Dva puta godišnje
ISSN 2233-1603

COBISS.BH-ID 19756294